

TC
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Amrah BAYRAMOV

YÜKSEK LİSANS TEZİ
SOVYETLER DÖNEMİ KARABAĞ MESELESİ (1920-1991)

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Ahmet EDİ

AĞRI – 2020

ÖZET

Çalışmada, 1920-1991 yılları arası Karabağ ve çevresinde gerçekleşen siyasi olaylar ele alınmıştır. XI. Kızıl Ordunun 1920 yılında Güney Kafkasya'yı işgalinden sonra Dağlık Karabağ'da yaşanan çatışmalar ve bölge ile ilgili Ermeni iddialarına yer verilmiştir. Azerbaycan Türkleri'nin eski yaşam bölgelerinden olan Zengezur'un Ermenistan'a birleştirilmesi ve 1923 yılında Dağlık Karabağ'a özerklik verilmesi ile günümüzde de yaşanan sorunların temeli atılmıştır. Nahcivan ve Karabağ ile ilgili Ermeni iddiaları, Sovyetlerin son dönemlerine kadar sürmüştür. Tez çalışmasında, Sovyet yönetiminde bulunan Ermeni asıllı yöneticilerin ve Ermeni diasporasının bu konuda Ermenistan ve Karabağ Ermenilerine yardımları da araştırılmıştır. Sovyet lider Josef Stalin döneminde Ermenistan'dan Müslümanların zorunlu göçü de ele alınmıştır. 1960'lı yıllardan sonra Ermeniler Karabağ'da hızlı bir şekilde örgütlenerek terör faaliyetlerini gerçekleştiren birçok örgüt kurmuştur. Ermenistan Sovyet hükümetinin desteği ile bölgeye gelen Ermeni asıllı yöneticiler, Karabağ Ermenileri arasında milliyetçi propagandalar yapmışlardır. Bölgedeki bütün Ermeni faaliyetlerine Sovyet yönetimin ile birlikte Azerbaycan yönetimi de sessiz kalmıştır. Ayrıca Azerbaycan yönetiminde bulunan şahıslar, Ermeni faaliyetlerini durdurmak yerine, Karabağ'ı ekonomik yönden kaldırmak için kararlar almışlardır. 1970'li yıllarda Ermeni milliyetçileri, kurdukları örgütler ile bölgeye silah ve mühimmat toplamakla birlikte bölge Ermenileri arasında milliyetçi propagandalar da yapmışlardır. 1985 yılından itibaren Ermeniler bölgede açık faaliyete geçmişlerdir. Ermenilerin son dönemlerde bölgede yaptıkları bütün siyasi ve askeri faaliyetlere çalışmada yer vermeye çalışılmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan'ın 1991 yılında bağımsızlık kazanmasından sonra Dağlık Karabağ sorunu iki devlet arasında farklı bir boyut kazanmıştır. Karabağ Savaşı'nın temelini atan olaylara da çalışmada yer verilmiştir.

Döneme ilişkin konuların araştırılıp incelenmesi noktasında; Sovyetler döneminin ilk yıllarından Sovyetler Birliği'nin yıkılışına kadar olaylar araştırılırken Azerbaycan, Rus ve Türk arşiv belgeleri, dönemin gazeteleri, hatıratlar ile dönemi anlatan araştırma inceleme eserleri ve konuyla ilgili makalelerden yararlanarak çalışma tamamlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dağlık Karabağ, SSCB, Ermeni İddiaları, Azerbaycan, Ermenistan.

ABSTRACT

The study covers the political events that took place in and around Karabakh between 1920 and 1991. After the XI. Red Army's occupation of the South Caucasus in 1920, the conflicts in Nagorno-Karabakh and the Armenian claims about the region were included. The foundation of the problems experienced today was laid by the unification of Zangezur, one of the former living regions of the Azerbaijani Turks, into Armenia and the granting of autonomy to Nagorno-Karabakh in 1923. Armenian claims about Nakhchivan and Karabakh continued until the last periods of the Soviets. In the dissertation, the assistance of Armenian rulers and the Armenian diaspora under Soviet rule to the Armenians of Armenia and Karabakh in this regard was also investigated. The forced migration of Muslims from Armenia during the reign of Soviet leader Josef Stalin was also covered. After the 1960s, Armenians quickly organized and established many terrorist organizations in Karabakh. The Armenian rulers who came to the region with the support of the Armenian Soviet government carried out nationalist propaganda among the Armenians of Karabakh. Along with the Soviet administration, the Azerbaijani administration remained silent on All Armenian activities in the region. In addition, the individuals under the leadership of Azerbaijan, instead of stopping the Armenian activities, took decisions to develop Karabakh economically. In the 1970s, Armenian nationalists collected weapons and ammunition in the region through the organizations they founded, as well as carried out nationalist propaganda among the Armenians of the region. Since 1985, Armenians have started open activities in the region. All political and military activities carried out by Armenians in the region in recent periods have been tried to be included in the study. After Azerbaijan and Armenia gained independence in 1991, the Nagorno-Karabakh conflict took on a different dimension between the two states. The events that laid the foundation of the Karabakh War are also included in the study.

Research and examination of the issues related to the period; while investigating the events from the first years of the Soviet period to the collapse of the SCCB, the study was attempted to be completed by utilizing Azerbaijan, Russian, and Turkish archival documents, newspapers of the period, memoirs, and research articles describing the period and related articles.

Keywords: Nagorno-Karabakh, USSR, Armenian Claims, Azerbaijan, Armenia.

ÖNSÖZ

Çalışmada, Dağlık Karabağ'da 1920-1991 yılları arası yaşanan olayların kronolojik olarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Dağlık Karabağ'da Sovyet yönetimi döneminde yaşanan olayların diğer çalışmalarda genel olarak üzerinden geçilmesi ve sorunun hala dünya politik arenasında önemli bir yer tutması konunun araştırılmasının asıl nedenleri olarak görülmüştür. Sovyet iktidarının ilk yıllarından alınan kararlar ve 1980'li yılların sonlarında bölgede yaşanan olaylar Karabağ Savaşı'nın ve günümüzde yaşanan olumsuz barış görüşmelerinin temelini atmıştır. Sovyetler döneminde bölgede yaşanan olaylar arşiv belgeleri ve dönemin gazeteleri ışığında tarafsız bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır.

Sovyet döneminde Dağlık Karabağ'da yaşanan olaylara yer veren çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Sovyetler dönemine kadar Karabağ'ın kısa tarihçesinin işlendiği Birinci bölümde; Selçuklu akınları sonrası bölgenin Türklerin yönetimine girmesi, Safevi ve Osmanlı Devleti dönemlerinde bölgede yaşanan olaylar, Hanlıklar dönemi bölgede gerçekleşen savaşlar, İran ve Çarlık Rusya'nın bölge uğrunda mücadelesi, Çarlık Rusya'nın bölgeyi işgali sonrası Ermeni göçleri ve Azerbaycan Cumhuriyeti dönemi bölgede yaşanan olaylar ele alınmıştır. İkinci bölümde XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Karabağ ve çevresinde Ermeni saldırıları ve bölgedeki katliamlar değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise, Sovyetlerin bölgeyi işgalinden sonra bölgenin statüsünde defalarca yapılan değişiklikler, Ermeni iddiaları ve faaliyetleri sonucu Karabağ Savaşı'na götüren süreç araştırılmıştır.

Çalışmada temel kaynak olarak; Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, Rusya Devlet Sosyo-Politik Tarih Arşivi, Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi, Güney Kafkasya'ya dair CIA raporları, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, Azerbaycan Cumhuriyeti Prezidenti İşler İdaresinin Siyasi Senetler Arşivi, Bakü Elimler Akademisi ve Ahundov Kütüphaneleri, Nahcivan Elimler Akademisi ve Nahcivan Devlet Üniversitesi Kütüphaneleri, Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi gibi arşiv ve kütüphanelerin yanı sıra Ulusal Gazeteler ve Rus gazeteleri de kullanılmıştır. Bu ana kaynaklara ek olarak dönemin yazarlarının ve devlet adamlarının yazdığı hatıratlar, konuyu ele alan çeşitli araştırma inceleme eserleri ile lisansüstü tezlere de çalışmada yer verilmiştir.

Çalışma esnasında öncelikle beni bu günlere getiren ve çalışmada her türlü desteği sağlayan sevgili annem Gülnare Kanberova Hanımefendiye, çalışmada kullandığım arşiv belgelerinin çevirisinde bana yardımcı olan dedem Kazanfer Beyefendiye ve tarih doktora öğrencisi Zarife Nezirli Hanımefendiye teşekkürlerimi bir borç bilirim. Belge toplamamda bana yardımcı olan AGRA Elmin İnşafına Destek İctimai Birliği ve onun başkanı Mirelekber hocaya ve Azerbaycan Devlet Arşivinin kütüphane sorumlusu Yegâne Hanımefendiye teşekkürlerimi arz ederim. Konumu belirleme aşamasından yazım aşamasına kadar bilgi ve tecrübelerini benden esirgemeyen, özveriyle yönlendiren değerli danışman hocam Sayın Doç. Dr Ahmet EDİ'ye, çalışmanın ilk gününden savunma gününe kadar benden desteğini be tecrübesini esirgemeyen sayın Doç. Dr. Figen ATABEY ile savunma sınavına gelerek bizlere onur veren sayın Doç. Dr. Nurhan AYDIN hocalarıma şükranlarımı sunarım.

Ağrı 2020

Amrah BAYRAMOV

KISALTMALAR

SSCB-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

SBKP- Sovyetler Birliği Komünist Partisi

KPKB-Komünist Partisi Kafkasya Bürosu

RKP-Rusya Komünist Partisi

FTK- Fevkalade Tahkikat Komisyonu

DK- Devrim Komiteleri

AKP-Azerbaycan Komünist Partisi

AHC-Azerbaycan Halk Cephesi

EKP-Ermenistan Komünist Partisi

EEUÖ-Ermenistan Ermenilerinin Ulusal Örgütü

KÖÖ-Karabağ Özgürlük Örgütü

EUH-Ermeni Ulusal Harekâtı

EKO-Ermeni Kurtuluş Ordusu

ARPIİSSA-Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi
Senedler Arşivi

ARDA-Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi

ARDTA- Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GİRİŞ	11
1. Karabağ Adı ve Coğrafyası.....	11
2. Karabağ'da Milattan Önce Kurulan Devletler	13
3. İslamiyet'e Kadar Karabağ.....	15
4. İslamiyet Sonrası Döneminde Karabağ	17

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU DÖNEMİNDEN SOVYET DÖNEMİNE KADAR KARABAĞ

1.1. Selçuklu Döneminden Safeviler Dönemine Kadar Karabağ	20
1. 2. Safeviler Döneminde Karabağ.....	23
1.3. Osmanlı Yönetiminde Karabağ.....	26
1.4. Hanlıklar Dönemi Karabağ Hanlığı.....	28
1.5. Çarlık Rusya Döneminde Karabağ	30
1. 6. Azerbaycan Cumhuriyeti Döneminde Karabağ	36

İKİNCİ BÖLÜM

XX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE KARABAĞ VE ÇEVRESİNDE AZERBAIJAN TÜRKLERİNE YÖNELİK KATLIAMLAR (1905-1920)

2.1. Soykırım Kavramı	49
2.2. 1905-1906 Olayları.....	50

2.3. Mart 1918 Olayları	54
-------------------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYETLER DÖNEMİ KARABAĞ (1920-1991)

3.1. Vladimir Lenin Döneminde Karabağ (1920-1924)	66
3.1.1. Azerbaycan'ın XI. Kızıl Ordu Tarafından İşgali, Karabağ'da Ermeni ve Türk İsyanları.....	67
3.1.2. Zengezur Bölgesinin Sovyet Yönetimi Tarafından Ermenistan'a Verilmesi ve Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin Oluşturulması	70
3.2. Josef Stalin Döneminde Karabağ (1924-1953)	78
3.2.1 Dağlık Karabağ Anayasası'nın Kabulü ve Özerk Vilayetin Sınırlarının Çizilmesi	79
3.2.2. Dağlık Karabağ'ın Ermenistana Birleştirilmesi Çabaları ve Ermenistan'dan Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göçe Tabi Tutulmaları	83
3.3. Nikita Kruşçev Döneminde Karabağ (1953-1971).....	88
3.4. Leonid Brejnev Döneminde Karabağ (1971-1982)	91
3.5. Mihail Gorbaçov Döneminde Karabağ (1985-1991)	92
3.5.1 Dağlık Karabağ'da Ermeni Propagandası ve Milliyetçi Çatışmalar .	93
3.5.2. Azerbaycan Türkleri'nin Ermenistan'dan Zorunlu Göç Ettirilmesi, Dağlık Karabağ'da Ermeni Miting ve Saldırıları (1988)	96
3.5.3. Dağlık Karabağ'da Özerk Yönetim Komitesi'nin Oluşturulması (1989).....	114
3.5.4. 1990 Yılı Kanlı Ocak Olayları ve Azerbaycan Yönetiminin Dağlık Karabağ'da Drumu Kontrol Altına Alma Çabaları.....	122
3.5.5. Sovyetler Birliği'nin Son Yılında Karabağ (1991)	135
3.6. Bağımsızlık Döneminde Karabağ (Ekim-Aralık 1991)	143
3.7. Türkiye'nin Karabağ Genel Politikası.....	148

SONUÇ.....	155
KAYNAKÇA	159
EKLER.....	173
ÖZGEÇMİŞ.....	196

GİRİŞ

1. Karabağ Adı ve Coğrafyası

Güney Kafkasya'nın sınırları içinde yer alan ve Küçük Kafkas Dağlarını kapsayan Dağlık Karabağ, 4392 km²'lik alana sahiptir. Bu ise eski Karabağ topraklarının sadece dörtte biri demektir. Tarihi Karabağ toprakları, dağlık ve ovalıklardan oluşan şimdiki Ermenistan sınırları içinde yer alan Sevan (Gökçe)¹ gölünden Kür-Aras nehrine kadar uzanmaktadır. Hayvancılık ve tarım tesislerinin yanı sıra bölgede maden yatakları, su kaynakları, balıkçılık ve turistik bölgeler bulunmaktadır. Bölge sadece coğrafi yönden değil stratejik açıdan da önemli konuma sahiptir. Tarihi ve politik yönden değerlendirdiğimizde Karabağ Bölgesi'nin stratejik özelliği İran Azerbaycan'ı ve Ermenistan toprakları dâhil Güney Kafkasya bölgesinin büyük bir kısmını kontrol edebilecek konuma sahip olmasıdır². Buna ilaveten Karabağ bölgesi Avrupa ve Asya arasındaki transit ticaret yollarının kesiştiği noktada yer alması ile büyük güçlerin bölge uğrunda mücadelesine neden olmuştur. Transkafkasya'nın önemli maden yataklarına sahip olan Karabağ toprakları, Hazar hövzesinde bulunan doğal kaynak ve enerji rezervlerine de yakınlığı ile önem kesbilmektedir³. Karabağ'daki bütün bu zenginlikler, bölgede çıkarları olan büyük devletlerin her zaman ilgisini çekmiş ve bu güçler, bölge uğrunda mücadelelerin bölgede yaşayan topluluklar üzerinden yürütülmüşlerdir. Kafkasya bölgesi farklı etnik gruplar yönünden ve kültürel açıdan zengin bir coğrafi bölgedir. Çeşitli toplulukların yaşadığı Kafkasya bölgesi, Hazar Denizi ile Karadeniz arasında bir köprü konumundadır. Stratejik açıdan güçlü bir konumda olan Dağlık Karabağ, burada yaşayan farklı etnik grupların, bölge uğrunda mücadelesine şahitlik etmiştir.

¹ Sovyet Rusya'nın, Kafkasya topraklarını işgalinden sonra Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Dünyası arasında bulunan toprak bağıni koparmak için Sovyet yönetimi, Zengezur ve Gökçe bölgelerini Ermenistan topraklarına katmıştır. Gökçe bölgesinde bulunan ve Kafkasya'nın en büyük gölü olan Gökçe Gölü'nün ismi Osmanlılar tarafından verilmiştir. Ermeniler ise bu gölün ismini değiştirerek Sevan olarak adlandırmıştır. (<https://www.turkcebilgi.com>).

² Emine Vildan Özyılmaz, "Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, cilt:15, sayı: 2 (2013), s.193-194.

³ Nurhan Aydın, "Türkiye'nin Dağlık Karabağ Politikası", *Orta Doğu Araştırmalar Dergisi; Karabağ Özel Sayısı*, cilt: 9, sayı: 2 (2013), s.153.

Bu mücadele zaman zaman nefrete dönüşerek, bölgede silahlı çatışmalarla sonuçlanmıştır⁴.

XIII ve XIV. yüzyıllara ait Fars ve Gürcü kaynaklarının yanında bölgeyi ziyaret eden seyyahların eserlerinde de adı geçen Karabağ ismi, bölgenin tarihi hakkında günümüze kadar gelen bilgiler içermektedir. Karabağ kelimesinin kökeni Türkçede renkten başka sık, kalın, büyük anlamını da ifade eden "*Kara*" sözü ve "*Bağ*" sözünün birleşmesinden oluşmuştur. Bugünkü İran toprakları içerisinde yer alan Güney Azerbaycan'ın Tebriz şehrinden doğan Ermeni asıllı harita araştırmacısı Rouben Galıçyan kendinin '*Ermenistan Tarihinin Haritaları*' isimli kitabında bu konuya değinerek, *Kara* olarak ifade olunan ve Türkçede siyah anlamına gelen kelime ile başlayan bazı Ermeni yerleşim yerlerinin olduğunu yazmıştır. Bunlar arasında Karadağ, Karakilise ve Karasu bulunmaktadır. Bölgede bulunan Kilisenin veya adı geçen bölgelerin siyah olmadığını göz önünde bulundurarak, buradaki kara kelimesinin "*büyük*" anlamına geldiği kanaatine varılmıştır. Karabağ-Büyük Bahçe, Karadağ-Büyük Dağ ve Karakilise-Büyük Kilise anlamına gelmiştir⁵. Karabağ'ın sınırları, dönemin tarihçisi ve Karabağ Hanlığının veziri olan Mirze Camal Cavanşir'in 1847 yılında yazdığı "*Karabağ Tarihi*" adlı kitabında da belirtilmiştir. Kaynakta Karabağ sınırları, güney tarafından Rusların Krasny Most (Kızıl Köprü)⁶ adlandırdıkları Aras nehrinde yerleşen Hudaferin Köprüsüne kadar, doğudan Aras ve Kür nehirlerinin birleştiği günümüzdeki Sabirabad bölgesinin Sukovuşan köyüne kadar, kuzeyde Yelizavetpol (Gence) bölgesindeki Goran nehrine kadar ve batıda Küşbek, Salvartı, Erikli adlanan Karabağ dağlarına kadar olan bölgeyi kapsamaktadır. Sonradan Dağlık ve Aran Karabağ'ı olarak ikiye ayrılan bölge, tarihte hanlıklar dönemi ve öncesinde Karabağ, İslamiyete kadar ise Arsak olarak kaynaklarda yer almıştır. Karabağ bölgesinin stratejik yönden başlıca özelliği, bölge eski uygarlığın meskenlerinden biri olduğu yapılan arkeolojik kazılar sonucu ortaya

⁴Nigar Mustafayeva, *Whether the Change in the Status of the Nagorno-Karabakh Armed Conflict from Non-international to International Meant for the Status of Protected Persons Affected by That Change?*“(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), University of Oslo, Norway 2012, p.1.

⁵" www.armeniapedia.org/wiki/Republic_of_Mountainous_Karabakh, (26 Kasım 2018).

⁶ Sovyetler Döneminde *Krasny Most* adı verilen ve Azeri Türkçesinde *Kızıl Köprü* olarak geçen *Hudaferin Köprüsü* diğer bir ismi ile *Sınk Köprü* adlanan köprü, VII-IX. yüzyıllar arasında Kervan Yolları üzerinde yapılmıştır. Güney Azerbaycan ile Kuzey Azerbaycan arasında geçit rolünü oynayan köprü, Ermeni işgalinde kalan Cebrayıl rayonunda bulunmaktadır. Lakin Ermeni işgalinden sonra diğer tarihi eserler gibi Hudaferin Köprüsü'nün büyük bir kısmı zarar görmüştür.

çıkıştır. 1969 yılında araştırmacı Memmedeli Hüseyinov'un yaptığı kazılar sonucu bölgede bulunan 'Azık Mağarası',⁷ bölgenin Doğu Afrika'da bulunan Olduvay uygarlığı ile yakınlığı olduğunu ve ilk yerleşim yerlerinden biri olduğunu kanıtlamıştır⁸.

Arap fetihlerinden önceki yüzyıllarda orman ve dağlık alanlarla kaplanmış 'Arsak' olarak adlandırılan bölge, Arap ordusunun bölgeyi fethi sonrası 'Aran' ismini almıştır. Moğol istilaları döneminde ise bu bölge, siyasi, askeri ve stratejik yönden 'Aran-Karabağı' adlandırılmıştır. Ermeni kaynaklarında da XII. yüzyıldan başlayarak kullanılan Karabağ adı, o dönemin birçok kaynaklarında da yer almıştır. Türkçe olan Karabağ kelimesi XII-XIII. yy'dan sonra yaygın kullanmaya başlanmıştır. Kelimenin Türkçe olmasıyla beraber bölgeye tarihin birçok döneminde çeşitli Türk boyları göç ederek yerleşmiştir. Sakalar bu bölgeyi de sınırları içine alan bir İskit Devleti kurmuş, Kimmerler ise bu bölgeye yerleşmişlerdir. Azerbaycan'da Kazak, Zagatala, Kemerli gibi yer adlarında Kimmerlerden kalan toponimler olduğu bilinmektedir. Kür-Aras nehirleri arasında yaşayan Kimmerler, daha sonraları, şimdiki Ermenistan topraklarına göç etmişlerdir. Hatta Oğuz destanlarında Türk boylarının bu bölgelerdeki fetihlerinden bahsedilmektedir. Kür-Aras nehirleri arasında bulunan Karabağ bölgesinin askeri stratejik konumda olması ile birlikte Türkler buraları kışlak olarak kullanmışlardır⁹.

2. Karabağ'da Milattan Önce Kurulan Devletler

M.Ö V. yüzyıllarda Karabağ bölgesinin kültürü komşu ülkeler ve Batı Asya halklarının kültürleri ile karşılıklı temas halinde olmuştur. Bu dönemde Kur-Aras kültürü bölgede etkin olmuş, günümüzün Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu topraklarını da etkilemiştir. Karabağ'ın toprakları tarımcılık ve hayvancılık için verimli olmakla birlikte bölgenin eski yerleşim yerlerinden olmuştur. Bunlardan Hantepe, Kültepe, Güneştepe, Uzuntepe, Meynetepe, Hankendi (Stepanakert) gibi

⁷ Eski yerleşim yerlerinden olan *Azık Mağarası* Ermeniler tarafından 1993 yılında işgal edilmiş, Fuzuli rayonuna 17 km'lik uzaklıkta bulunmaktadır.

⁸ Yakup Mahmudov, Kerim Şükürov, *Karabağ, Gerçek Tarihi Deliller ve Belgeler*, Tahsil Yayınları, Bakü 2005, s.11-14.

⁹ Erdal Karaman, "Karabağ'a Verilen İsimler ve Bu Vilayetteki Yer İsimlerinde Türk Boylarının İzleri" <https://docplayer.biz.tr/122226460-Karaba-a-ver-len-s-mler-ve-bu-v-layettek-yer-s-mler-nde-turk-boylarinin-zler.html> (28 Kasım 2018).

yaşam bölgeleri eski yerleşim yerlerindendir. Ayrıca bu bölgeler yeraltı su kaynakları ve maden yatakları ile zengin olan bölgelerdir. Maden Devrinin ilk dönemlerinde Mezopotamya topraklarından bazı göçmen gruplar Karabağ ovalıklarına gelerek yerleşmiş, kültürel ilişkilere neden olmuşlardır. Ayrıca dönemin tarihçileri bölgede Dağıstan dil grubunun hâkim olduğunu ve bölgede olan dil gruplarının hem eski Hint-Avrupa, hem de Hint-İran Kafkas dil grupları ile karşılıklı temasları hakkında yazmışlardır. M.Ö IV-III. yüzyıllarda Kafkasya bölgesinde gerçekleşen değişiklikler sonucu Kur-Aras kültürü varlığı sona ererken; bölgede ana etnik gruplar ortaya çıkmıştır. Bu etnik grupların ortaya çıkması ile bölgedeki güçlü aşiretler devletler kurmaya başlamıştır¹⁰.

Karabağ bölgesi dâhil Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmında yer alan Manna Devleti M.Ö 111-110. yıllarda bu bölgede yaşamış Kutı ve Lulubi aşiretlerinin mirası olmuştur. Bazı Fars tarihçileri, Manna Devleti'nin nüfusunun İran kökenli olduğu belirtilmiştir. Lakin Manna Devleti ile İran arasında yapılan savaşlar bu savın doğruluğunu tartışılır kılmaktadır. Bu savaşlar sonucunda bölgede etnik değişimlere de neden olmuştur. Savaşlar ve diğer nedenlerden dolayı gerçekleşen etnik değişiklikleri de göz önünde bulundurursak, bölgede Fars kökenli aşiretler de yerleşmiştir¹¹.

M.Ö VII. yy'da Kafkasya'da Manna Devleti ile birlikte yeni bir kuvvet olan İskit Devleti ortaya çıkmıştır. Herodot, İskitlerin Derbend geçidinden Kuzey Azerbaycan topraklarına girdiğini ve ilk olarak Medleri mağlup ettikten sonra Mısır'a kadar ilerleyerek Ön Asya topraklarında yirmi sekiz yıl sürecek hükümlanlık kurduğunu yazmıştır. Yapılan arkeolojik kazılar sonucu İskitlerin, Güney Kafkasya topraklarında yerleşmesinden sonra Urartu, Asur, Suriye ve Filistin topraklarına da akınlar düzenledikleri ortaya çıkmıştır. İskitler, Güney Kafkasya bölgesine yerleştikten sonra, yerli halkla bir arada yaşamışlar. M.Ö VII. yüzyılın 30-20 yıllarında İskitler, Asya'daki bütün devletleri mağlup ederek, Güney Kafkasya'dan

¹⁰Зија Бунјадов, *История Азербайджана по Документам и Публикациям*, Издательство Элм, Баку 1990, с.16-19 (Ziya Bünyadov, *İstoriya Azerbaydjana po Dokumentam i Publikacijam*, İzdatelstbo Elm, Baku 1990 s.16-19).

¹¹Алисохбет Сумбатзаде, *Азербайджанцы-Этногенез и Формирование Народа*, Издательство Элм, Баку, 1990, с.32-33 (Alisohbet Sumbatzade, *Azerbaydjançı-Etnogenez i Formirovanie Naroda*, İzdatelstbo Elm, Baku 1990, s.32-33).

İran'a ve Kapadokya'ya uzanan İskit Çarlığını kurmuşlardır. Ön Asya topraklarında yeni kuvvet olan Medler'in ortaya çıkması ile İskit Çarlığının hükümranlılığı sona ermiştir. Urartu ve İskitlerle yaptığı savaşları kazanan Medler bütün Güney Kafkasya, İran ve Urartu Devleti'nin toprakları üzerinde kendi devletlerini kurmuşlardır. İskit Çarlığının varlığına son verilmişse de İskitler, Sakasenler ve Ortokoribantlar, Güney Kafkasya topraklarında yaşamış ve Makedonyalı İskender'e karşı III Daryus'un safında savaşmışlardır. Makedonyalı İskender, III Daryus'u mağlup ettikten sonra Karabağ bölgesi de dahil İran topraklarını kendi imparatorluğunun sınırlarına katmıştır. Lakin İskender'in M.Ö 323 yılında Babil Sarayı'nda aniden ölümünden sonra imparatorluk parçalanmıştır. Bu parçalanma sonucu Güney Azerbaycan dâhil İran bölgesinde Atropatena Devleti kurulurken, Güney Kafkasya'da şimdiki Azerbaycan ve Ermenistan topraklarının büyük bir bölümünde Albanya Devleti kurulmuştur¹².

3. İslamiyet'e Kadar Karabağ

M.Ö III. yy'da İskender İmparatorluğu'nun parçalanması sonucu Güney Kafkasya'nın büyük bir bölümünü Alban Devleti, kendi yönetimi altına almıştır. Günümüzde bile bazı İngiliz kaynaklarında hala Kafkas Albanyası diye geçen Azerbaycan toprakları, Alban Devleti'nin merkezi olmuştur. Merkezi Azerbaycan'ın şimdiki Barda şehri olan Albanya Devleti'nde, 26 farklı dilde konuşan aşiretler yaşamıştır. Bu grupları Türk, Fars ve Kafkasya'nın yerli topluluklarını oluşturmuştur. Türkler bu bölgede üstünlük sağladığı için devlet dili de Türkçe olmuştur. Bazı tarihçiler eserlerinde sınırları Kuzeyde Kafkasya dağlarından Güneyde Aras nehrine kadar uzanan Albanya, bazı tarihçilerin yazılarında da Kafkasya dağları ile Kür nehri arasında bulunan toprakları kapsamaktadır. M.S VIII. yüzyıla kadar yaklaşık olarak 1000 yıl bölgede hükümrانlık eden Alban Devleti'nin toprakları, Mihraniler soyundan gelen Cavanşir döneminde Sasaniler, Bizanslılar, Araplar ve Hazar Türkleri tarafından istilaya uğramıştır¹³.

¹²Azerbaycan Tarihi I Cilt, (Ed. İğrar Aliyev), Elm Yayınları, Bakü 2007, s.188-190.

¹³ Esme Özdaşlı, "Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş ilk Devlet Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 21, sayı: 2 (2016), s.558.

Güney Kafkasya'da Hristiyanlığı kabul etmiş Alban Devleti'nin sınırları içinde yer alan şimdiki Dağlık Karabağ bölgesinin ismi Arsak olarak geçmektedir. Azerbaycan tarihçilerinin eserlerinde Albanya döneminde Kür-Aras nehrinin sağ ve sol kıyılarında Albanların yaşadığını kanıtlayan yazılara rastlansa da Ermeni tarihçiler çalışmalarında M.Ö 387 yılına kadar Karabağ bölgesinin Büyük Ermenistan'ın bir parçası olduğu ve Albanya'nın bu toprakları istila ederek kendi topraklarına kattığını savunmuşlardır. Azerbaycan'ın, Büyük Ermenistan toprağı olması tezini savunan Ermeni tarihçilerinden Zori Balayan, bunu 1984 yılında yayımlanan *Ocak* isimli eserinde ele almıştır. Ermeni iddialarına cevap olarak Azerbaycan tarihçisi Geybullayev, düşüncelerini Azerbaycan halkı hakkında yazdığı eserinde; *“yüzyıllardır Azerbaycan ve Gürcü halkları ile bir arada yaşayan Ermeni halkı ulusal kültürün temelini atılmasında büyük katkıda bulunmuştur. Lakin tarihçilerinin eserleri gerçeğı yansıtmıyor. Hatta Ermeni halkı isteksiz olsa bile gerçeğe dayalı tarihi okumak zorundadırlar”* şeklinde dile getirmiştir. Ermeni tarihçiler, Albanya'nın başkenti olan Barda şehrini ‘*kavak*’ kelimesi ile bağlayarak, bu toprakların Büyük Ermenistan'ın bir parçası olduğunu yazmaktadırlar. Hatta kendi yazılarında Kür-Aras nehrinin Kuzeyinde yer alan Arsak ve Utik bölgelerini Ermenistan'ın Kuzey-Doğu toprakları olmasını ve bu bölgenin halkının Ermenice konuştuğunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Lakin eski Ermeni kaynaklarına baktığımız zaman bu bölgelerin ismi “*Albanya*” olarak geçmektedir¹⁴ . Tarihi kaynaklarda Albanya'nın sağ kıyıları adlanan Batı bölgeleri yönetim açısından dört eyalete bölünmüştür. Bunlar Arsak, Sunik, Paytakaran ve Utik bölgeleri olmuş ve bu bölgeler de vilayetlere bölünmüştür. Merkezi şimdiki Beylaqan şehri olan Paytakaran bölgesi, Kür nehrinden aşağıda kalan toprakları kapsamış ve Hazar Denize kadar uzanmıştır. Bu bölgeler M.Ö II. yüzyılda Ermeni hükümdarı I Artaşes tarafından işgal edilerek 50 yılı aşkın Ermenistan topraklarının sınırlarında yer almıştır. Daha sonraki dönemlerde Albanya ve Atropatena arasında el değişen bölge IV. yüzyıldan itibaren Albanya topraklarına katılmıştır. I Şapurun, Albanya ve Ermenistan'la birlikte ismi geçen Paytakaran bölgesinde Kaspiler, Balaslar, Hunlar, Hazarlar, Akasirler ve Aynianlar yaşamışlardır. Kür nehri ile Arsak arasında yer alan Merkezi

¹⁴Гияседдин Гейбуллаев, *Этногенезы Азербайджанцев*, Издательство ЭЛМ, Баку 1991.с.198-200 (Giyaseddin Geybullayev, *Etnogenezi Azerbaydjançev*, İzdatelstbo Elm, Baku 1991, s.198-200).

Barda şehri olan Utik bölgesi 551 yılında Mihraniler soyundan gelen Varaz Grigorun zamanında Albanya'nın merkezi olarak faaliyet göstermiştir.

Tarihi kaynaklarda *sağlam ülke* olarak geçen Arsak bölgesi şimdiki Dağlık Karabağ topraklarında yer almıştır. Nüfusunu Hazarlar, Hunlar, Gargarlar ve Albanlar oluşturmaktadır¹⁵. Arsak ismini, bazı kaynaklar Sakalardan kalma *Er* ve *Sak* kelimesinden türeyen Ersak olarak yazmaktadır. Ermeni kaynakları ise bu toprakların eski Büyük Ermenistan'ın bir parçası olduğunu yazmışlardır. O dönemde geçen olaylara baktığımızda Ermeni Çarlığının Bizans ve Sasaniler arasında paylaşıldığını Arsak bölgesinin ise Albanya'nın sınırları içinde olduğunu ve bu bölgelerde Alban Kilisesi'nin etkin olduğunu görmekteyiz. Albanya'ya o dönemde Hunlar, Sasaniler ve Hazar Türkleri de akınlar düzenlemiş ve bölgede kültür ilişkisine neden olmuşlardır. VII. yüzyılda Arap fetihlerinin bölgeye yayılmaya başladığı dönemde, Ermeni Grigoryan Kilsesi'nin faaliyetinin etkin olduğu görülmektedir. Bunun tek sebebi Arapların bölgede Hristiyanlığın Diofizit¹⁶ mezhebine inanan Bizans ve Alban topluluğuna karşı Arapların Ermeni Monofizit-Gregoryan mezhebini kullanmasıdır. Alban topraklarında İslam'ı kabul eden kesim günümüz Azerbaycan'ının diğer topraklarında yaşayan Azerbaycan Türklerinin atası olmuştur. İslam'ı kabul etmeyen ve Arap ordularına karşı savaşan Albanlar ise Karabağ'ın dağlık bölgelerinde yerleşmişlerdir. Lakin Arapların Ermeni Gregoryen Kilisesine verdiği yetkiler sayesinde Ermeniler, burada yaşayan Albanları mezhep olarak Gregoryanlaştırmayı başarmıştır¹⁷.

4. İslamiyet Sonrası Döneminde Karabağ

İslam Devleti'nin II. Halifesi Hz. Ömer (634-644) döneminden itibaren, İslam orduları Güney Kafkasya'ya akınlar düzenlemişlerdir. Bu akınların en önemli nedeni, Bizans İmparatorluğu'nun bölgede, Sasani otoritesini sarsmakla birlikte

¹⁵ *Azerbaycan Tarihi II Cilt*, (Ed. Naile Velihanlı), Elm Yayınları, Bakü 2007, s.16-17.

¹⁶ M.S V. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'nda Patriklikler arasında İsa'nın doğasıyla ilgili teolojik bir konuda fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. 457 Yılında Khalkedon'da (Kadıköy) toplanan IV. Ekümenik Konsili, İsa'nın insani ve tanrısal iki doğası olduğunu ve bu iki doğanın birbirine karışmadan ayrı ayrı var olduğunu ilân eden resmî bir doktrin yayınlamıştır. Bu kurama *diofizit* denilmiştir. İstanbul ve Roma Diofizit doktrini yani İsa'nın Tanrısal ve insani doğasının birbirine karışmadan ayrı ayrı var olduğunu savunmuştur. Antakya'da güçlü olan *Monofizitler* düşünceleri ise, İsa hem Tanrı hem de insan doğasını aynı anda taşımaktadır yönünde olmuştur.

¹⁷ Anar Khalilov, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Karabağ Sorunu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008, s.21-22.

Ermeni birliklerini kullanarak Müslümanlara karşı gerçekleştirdiği saldırılardır. Dönemin Bizans Kralı Herakleios (610-641), Ermenilerin de yer aldığı 80 bin kişilik bir ordu ile Sasani ve Müslümanlara karşı savaşmıştır. Bizans ordularını zayıflatmak ve Ermenilerden oluşan birlikleri kendi saflarına çekmek için Müslümanlar, Ermenilere daha yakın davranmak zorunda kalmıştır. Ermenilerden Bizans ordusu ile birlikte Sasani ordusunda da görev yapan askerler olmuştur. Bölgede üç büyük İmparatorluğun ordusunda hizmet veren Ermeniler, bu durumu kendi çıkarlarına kullanmaya çalışmışlardır¹⁸.

630 yılında Arap Orduları İslam bayrağı altında fetih yürüyüşlerine başlamış ve bu yürüyüşler sonunda Sasani'lerin bölgede varlığına son verirken; Bizans'ın da Doğudaki vilayetleri işgal edilmiştir. Araplar, Ermenileri Bizans ve Kafkas Albanya'ya karşı kullanmak için Ermenistan topraklarında akınlara başlamış ve buraları ele geçirmiştir. Ermeni Kralı Theodoros Rştuni ve Asorik 625 yılında Halife Muaviye ile bir anlaşma imzalayarak Arap egemenliğini kabul etmiştir. Bu anlaşma ile Ermeniler, Arap Ordularında savaşmak için 15.000 süvari birliği verirken, Araplar da Ermenileri vergiden muaf tutmuştur. VII. yy'ın başlarında Arap Orduları, Ermenistan'dan sonra Gürcistan ve Albanya'yı da işgal ederek burada yeni bir yönetim şekli kurmuşlardır. Arap İmparatorluğu içinde yer alan ve 'Arminia Vilayeti' diye adlandırılan bu bölge Arap yöneticiler tarafından yönetilmiştir¹⁹. Bu vilayetin kurulması ile Sasaniler döneminde Güney Kafkasya'da mevcut olan 'Adurbadagan Vilayeti' ismi 'Arminia Vilayeti' olarak değiştirilmiştir. Ayrıca Ermeni Kilisesine verilen yetkiler sayesinde Alban Kilisesi üzerinde üstünlük kurması, Alban Devleti'nin varlığına da son vermiştir. Bizans topraklarında I. Jüstinyen'in yaptığı gibi, Arap Halifesi de Güney Kafkasya bölgesini Arminia Vilayeti olarak 4 parçaya bölmüştür. Arap kaynaklarında yeni inzibat bölgesi olan Arminia ile birlikte Sasani dönemi olan eski Adurbadagan'ın da ismi geçmiştir²⁰.

Bakühanov, Gülistan-i İrem adlı eserinde; Arapların Güney Kafkasya bölgesine akınlarını ve bölgeyi fethini: "*Tarihi Tabari, Tarihi Güzide ve Rövizülmitar*

¹⁸ Bayram Arif Köse, "İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", *Uluslararası Tarih Araştırmalar Dergisi*, cilt:2, Kafkasya Özel Sayısı (2017), s.300-301.

¹⁹ Artak Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, Erivan Devlet Üniversitesi Yayınları, Erivan 2017, s.60-61.

²⁰ *Azerbaycan Tarihi II Cilt*, (Ed. Velihanlı), s.197.

kitaplarında Ömer İbn Hattab'ın İran'ın fethinden sonra, Süraqe İbn Emiri Azerbaycan'ı işgal etmek için gönderdi. Hicri 22 (Miladi 644) yılında Abdurrahman Muğan, Bekir ise Ermenistan topraklarını fethederek ilerlemiş, bu bölgelerin bazılarını savaşarak alırken bazılarını da sulhla fethetmişlerdir. Aras nehri üzerindeki Hudaferin köprüsünü de Bekir yaptırmıştır. Arap ordusunun zulmünden kaçan Ermeniler Karabağ'ın zor aşılan bölgelerine sığınmışlar ve hayla da orada yaşamaktadırlar" şeklinde anlatmıştır. Bu eserde zor geçilen bölgeler sayılan yerler Dağlık Karabağ'a denk gelmektedir. Ermeni kaynaklarında bu bölge, Arsak olarak adlanmış ve Arap işgallerinden sonra Ermenilerin Karabağ'ın Dağlık bölgesine göçerek burada Haçın Prenslüğünü kurduğu anlatılmaktadır. Azerbaycan kaynaklarında ise bu bölgelerde Ermenilerin yaşamadığı ve İslam'ı kabullenmeyen Hristiyan Albanların Karabağ'ın Dağlık bölgelerine sığınarak burada Haçın Prenslüğünü kurması ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır²¹.

704 yılında Ermeni Kilisesi Katalikosu İlya, Karabağ'ın Dağlık bölgesinde varlığını korumaya çalışan Alban Kilisesi'nin Bizanslılarla iş birliği içinde olduğu bilgisinin vererek, Halifenin yardımı ile Alban Kilisesini Ermeni Gregoryen Kilisesi'ne bağlamıştır. Bu karar Alban Kilisesi'nin Ermenileştirme sürecinin önünü açmıştır. Lakin bölgede Müslüman ahalinin üstünlüğü sayesinde Ermeni Kilisesi direniş ile karşılaşmıştır. X. yüzyıla kadar Arapların gerçekleştirdiği İslam Politikası sonucu Albanya'nın büyük bir kısmı Müslümanlığı kabul etmiş, geride kalan kısım ise Karabağ'ın dağlık bölgesinde *Hristiyan Haçın Prenslüğünü* kurmuşlardır. Prenslüğün resmi yazışmaları Ermenice olsa da Alban Kilisesi kendi özerkliğini korumuş ve Gregoryen Kilisesi'ne karşı direniş göstermiştir. XIII. yüzyıla gelindiğinde Albanya Devleti'nin son yöneticisi Mihraniler soyundan gelen Hasan Celal'in yönetimi döneminde bölgede Gandzasar Manastırı yapılarak Alban Kilisesi'nin Gregoryen Kilisesi üzerinde üstünlüğü sağlanmıştır. Alban Kilisesi, 1836 yılına kadar Diofizit mezhebi ile bölgede etkin olmuştur. Çarlık Rusya'nın bölgeyi işgalinden sonra ve Çar'ın 1836 tarihli fermanı sonucu Alban Kilisesi'nin varlığına son verilerek, Gregoryen Kilisesi'ne bağlanmıştır²².

²¹ Abasgulu Ağa Bakühanov, *Gülistan-i İrem*, Hatun Plyus Yayınları, Bakü 2010, s.57.

²² Khalyaddin Khalilov, *Karabağ'ın Elat Dünyası*, Azerbaycan Devlet Yayınları, Bakü 1992, s.10-11.

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU DÖNEMİNDEN SOVYET DÖNEMİNE KADAR KARABAĞ

1.1. Selçuklu Döneminden Safeviler Dönemine Kadar Karabağ

M.S. VII. yy'da Arap fetihleri ile Albanya Devleti'nin varlığına son verilmiş ve Karabağ bölgesinde Arsak ve Sünik Prenslikleri²³ kurulmuştur. Albanya'nın son yöneticisi olan Mihraniler sülalesi Arap İmparatorluğuna vergi ödemekle bu prensliklerin varlığını koruyabilmiştir. 822 yılında Mihraniler soyundan gelen son hükümdar Varaz Tridat'ın ölümünden sonra, torunu Sevada lakaplı Sahak Utik ve Girdiman vilayetlerini de kendi topraklarına katarak Arsak Prensi olmuştur. Bu dönemlerde Ermeni Kralı Sumbat Bagratuni, defalarca bu vilayete istilacı akınlar yapmış olsa da buraları ele geçirememiştir. Bu bölgeler X. yüzyıla kadar Mihraniler sülalesi tarafından yönetilmiştir²⁴. Abbasiler dönemi İslam fetihlerinin duraklatılması sonucu Kafkasya bölgesinde bağımsız devletler kurulmuştur. Şirvanşahlar, Saciler, Salaliler ve Revvadiler bölgede kurulan devletlerden biridir. İran'ın Debil şehrinde 951 yılında Muhammed Şeddad tarafından kurulan Şeddadiler devletinin sınırları içinde Debil, Aran, Karabağ ve Gence bölgesi yer almıştır. Şirvanşahlar devleti ile de savaşan Şeddadiler devleti, Selçuklu akınları ile Sultan Melikşah'ın döneminde bu bölgeler Selçuklu yönetimi altına girmiştir²⁵.

Karabağ bölgesinde yerli Alban etnik grupları ile birlikte Türk soyundan gelen aşiretlerde yaşamıştır. Bu bölgeye Türk akınları M.Ö VII. yüzyılda *İskitler* tarafından yapılmış ve bu akınlar sonucu bölgede *İskit Krallığı* kurulmuştur. İskit akınlarını M.Ö I. yüzyılların sonlarına doğru Sabirler, M.S IV-V. yüzyıllarda Hunlar ve daha sonra Hazarlar takip etmiştir. Hazar Türkleri, M.S VII. yüzyıllarda Hazar'ın Kuzey kıyılarından Macaristan'a kadar Kafkasya topraklarını da içine alan devasa bir imparatorluk kurmuşlardır. Bu imparatorluğun sınırları içinde yer alan Muğam Çölü²⁶ uğrunda Araplara karşı mücadele vermişlerdir²⁷. Türklerin bu bölgelere

²³ Sünik Prensliği daha sonra Zengezur adını almış ve bu bölge Sovyet Rusya'nın baskısı ile Ermenistan'a birleştirilmiştir. Sünik bölgesi Sevan Gölü ile Nahcivan bölgesinden geçen Arpaçay arasında kalan alanı kapsamaktadır.

²⁴ *Azerbaycan Tarihi II Cilt*, (Ed. Velihanlı), s.266.

²⁵ Bekir Biçer, "Selçuklular ve Kürtler", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt:6, sayı:2 (2013), s.174-175.

²⁶ *Muğam Ovası* olarak da geçen bölge Hazar Denizi'nin batısından Aras Nehri'nin güneyinde yer almaktadır. Muğam Ovası'nın bir kısmı günümüzde İran'ın kuzeybatısında ve Azerbaycan'ın

akınları esasen Derbend Kapısı'ndan²⁸ gerçekleştirdiği için bu kapı tarihte '*Türkün Kapısı*' olarak da anılmıştır. Türklerin Güney Kafkasya bölgesine kalıcı akınları Selçuklular dönemine Çağrı ve Tuğrul Beyler tarafından yapılmıştır. Selçuklular, Doğu Anadolu fetihlerinden itibaren Bizans ve Gürcü sınırları dâhil bu bölgelere Oğuz boyuna mensup olan toplulukları yerleştirmişlerdir²⁹. Gerçekleştirilen Selçuklu akınları sonucu Türk-Oğuz boylarının Güney Kafkasya topraklarında nüfus sayısı hızla yükselmiş ve bölgede büyük bir güce dönüşmüştür. Sultan Alparslan'ın Selçuklu tahtına geçmesinden sonra Selçukluların Güney Kafkasya ve İran politikası hız kazanmaya başlamıştır. Selçuklular Türk Kapısı adlanan Demir Kapı Derbend kapıları dâhil bu topraklara üç koldan akınlar düzenlemişlerdi. Oğuz boylarının Güney Kafkasya topraklarına yerleşmesi sonucu bu bölgede Türk dili, halklar arasında temel konuşma dili olmuştur³⁰.

Selçuklular 1045 yılında Kafkasya bölgesinde bulunduğu zaman buralarda bağımsız veya özerk olarak yaşayan Ermenilerin kendilerine ait bir devletlerinin olmadığı tarihi kaynaklarda yer almaktadır. Bu dönemde Van ve çevresinde yaşayan Ermeniler ise Bizans yönetimine karşı gerçekleştirdikleri isyanlardan dolayı Bizans Kralı IX. Konstantin Manomak (1042-1055) tarafından ağır vergilere tabi tutulmuşlardır. Ayrıca IX. Konstantin, Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin varlığına son vermek ve Ermenileri Ortodoks inancına katmak için bölgede büyük katliamlar gerçekleştirmiştir. Bütün bu olayların gerçekleştiği dönemde Güney Kafkasya bölgesinde bağımsız Ermeni Devleti'nin var olması imkânsız görünmektedir. Bahsedilen dönemde şimdiki Azerbaycan ve etraf bölgeleri Sultan Mesud'un yönetiminde olan Irak Selçuklu Devleti'nin yönetimi altında olmuştur. Azerbaycan

güneydoğusunda yer almaktadır. Muğan Çölü yüzyıllar boyunca göçebe Türk aşiretlerinin otlak alanı olarak kullanılmıştır. Tarihte Türk ve Moğol komutanlar tarafından da kışlak olarak kullanılan bölgede 1736 yılında düzenlenen kurultayda Nadir Han kendini İran Şahı ilan etmiştir.

²⁷ Hacer Göl, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt:5, sayı:1 (2016), s.156-157.

²⁸ Büyük Kafkas Çalgan Dağ silsilesi Hazar Denizine üç kilometre kalmış sonlanır ve sahil boyunca yaranan dar geçidini kapsayan Derbend Kapısı tarihte Hazar Kapısı, Alban Kapısı, Hun Geçidi olarak da adlanmıştır.

²⁹İbrahim Tellioglu, "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi", http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat_/2-Cilt_/8-Ibrahim-TELLIOGLU.pdf, s.110-111 (28 Kasım 2018).

³⁰ Elvira Latifova, "Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan'da Türklerin Kafkasya Tarihi'ndeki Rolü İle İlgili Yeni Kavrama Dair", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, cilt:2, sayı:5 (2015), s.5.

genel valisi olarak da Kıpçak Türklerinden olan Atabey Şemsettin İlideniz bu vazifeye getirilmiştir³¹.

XII. yüzyılda Moğol akınları sonucu Anadolu Selçuklu Devleti zayıflamış ve yıkılma sürecine girmiştir. Moğollar 1221 yılında Azerbaycan ve Aran bölgesini yağma ederek, Beylegan bölgesinde ordugâhların kurmuşlardır. 1221 yılında Girdiman ovasında Moğol ordusu ile Gürcü ordusu arasında gerçekleşen ve Gürcülerin mağlubiyeti ile sonuçlanan savaşta, Moğol öncü kuvvetlerini Ak-Kuş komutasındaki Aran Türkmenleri oluşturmuştur. Noyan'ın komutasındaki Moğol ordusu, Şemkir bölgesini harabeye çevirmiş ve buranın nüfusunun büyük bir kısmını katletmişlerdir. Moğollar bu bölgelerden çekildikten sonra Gürcü orduları Aran bölgesine girerek Beylegan üzerine yürümüş ve bu bölgede Moğolların yaptığından daha ağır bir katliam gerçekleştirmişlerdir. 1386 yılında Emir Timur, Nahcivan ve Kars kalelerini fethettikten sonra Toktamış Hanla ittifaka giren Gürcü Çarı V. Bagrat'a karşı akın düzenlemiştir. Gürcü Ordusunu mağlup eden Timur Gürcü kralını ve ailesini Karabağ'a getirmiştir. Daha sonra Şeki, Derbend ve Altın Orda Devleti üzerine gönderdiği ordularını Karabağ bölgesinden kontrol etmiştir. Emir Timur bütün Batı seferleri sırasında Karabağ bölgesini kışla olarak kullanmıştır. Ayrıca Timur Gürcü kralı V. Bagrat'ı da bu bölgede Müslümanlığı kabul ettikten sonra serbest bırakmıştır. Toktamış Han'ın Buhara ve Semerkend üzerine saldırılarda bulunduğu haberini alan Timur Türkistan topraklarına dönünce Karabağ ve etraf bölgeleri için Celaliler ve Kara Koyunlular kıyasıya mücadeleye başlamıştır³². 1406-1408 yıllarında Karakoyunlu ve Timurlular arasında gerçekleşen savaşlar sonucu Miranşah öldürülmüş onun büyük oğlu Ebubekir ise Türkistan topraklarına kaçmıştır. Tebriz ve Erdebil bölgelerini işgal eden Karakoyunlular, Azerbaycan'ın kuzeyine yönelmiş ve buraları da kendi topraklarına katmıştır. Karakoyunlu Kara Yusuf'un, Ebubekir üzerinde ikinci zaferinden sonra 1410 yılında bu bölgeler Timur Devleti'nin yönetiminden çıkarak Karakoyunlu yönetimine girmiştir. 1411 yılında

³¹ Fazil Karaoğlu, *Ermeniler ve Hakikatler III Cilt*, Nurlar Yayınları, Bakü 2009, s.947-948.

³²Elnur Nesirov, "Abbasilerden Safevilere Karabağ'ın Askeri-Siyasi Tarihine Bakış", *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, sayı: 42 (2017), s.425, 429.

kendini Tebriz'de sultan ilan eden Kara Yusuf'un devleti Azerbaycan, Ermenistan, Doğu Anadolu ve Arap Irak'ının bir sıra bölgelerini sınırları içine almıştır³³.

1467 yılında Muş yakınlarında Akkoyunlu Uzun Hasan ve Karakoyunlu Cihanşah arasında gerçekleşen savaş Akkoyunluların zaferi ile sonuçlanmış ve Akkoyunlular Karabağ dâhil bütün Azerbaycan topraklarına hâkim olmuşlardır. Bölgede mevcut olan Hristiyan-Alban Prenslükleri de Akkoyunlu Devleti'nin sınırları içinde varlıklarını sürdürmüş ve Akkoyunlu ordusu ile birlikte savaşmışlardır³⁴. Safevi iktidarına kadar Karabağ bölgesi Selçuklu, İldenizliler, İlhanlılar, Moğollar, Timur Devleti, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri arasında el değişmiştir. XII. yüzyıla kadar *Arsak* ve *Utik* olarak adlanan bölge Türklerin hâkimiyeti döneminde *Aran Karabağ'ı* olarak adlandırılmıştır. Bölgenin etnik yapısına baktığımız zaman eski çağlardan, Selçuklu akınlarına kadar bu bölgelerde Alban aşiretleri İskitler, Sibirler, Hunlar, Hazarlar ve diğer Türk toplulukları ile bir arada yaşamışlardır. Moğol istilasına kadar Aran'ın nüfusunu Türk aşiretler oluşturmuştur. XIII. yüzyıl kaynakları, bu bölgenin nüfusunun büyük çoğunluğunu Türkmen aşiretlerinin oluşturduğunu ve bölgede 100 bine yakın Türkmen süvarisinin olduğunu bildirmektedir. Ayrıca XIII. yüzyılın ortalarında Hülagü Hanla birlikte bölgeye gelen Türkmen ve Moğol aşiretleri Karabağ ve çevresinde yerleşmişlerdir. Karabağ'ın Yevlah, Akdere, Hocesend, Fuzuli, Gubadlı, Kelbecer ve Ağdam bölgelerinde birçok Türk yer adları bunun kanıtıdır. Bununla birlikte XIII-XIV. yüzyıllarda Karabağ'ın dağlık bölgelerinde Alban etnik grupları da yaşamışlardır. Şimdiki Dağlık Karabağ adlanan bölgede yaşayan Albanların, tarihi kaynaklara da bakıldığında, hiç bir zaman Ermeni ve Gürcü yönetimi altına girmemiş olduğu görülmektedir³⁵.

1. 2. Safeviler Döneminde Karabağ

XV. yüzyılın son yıllarında Karabağ dâhil Azerbaycan bölgesi Akkoyunlu Devleti'nin iç çekişmelerine şahitlik etmiştir. Akkoyunlu Sultan Yakup'un oğlu Baysungurla, Eybe Sultan arasında Gence yakınlarında gerçekleşen savaşta, Eybe Sultan'ın savaş bayrağı altında Karabağ'ın Kaçarlar aşireti de toplanmıştır. Azerbaycan'ın en büyük aşiretlerinden olan Kaçarlar, Karabağ'da da büyük nüfus

³³Azerbaycan Tarihi III. Cilt, (Ed. Oktay Efendiyev), Elm Yayınları, Bakü 2007, s.87-88.

³⁴Elnur Nesirov, *Abbasilerden Safevilere Karabağ'ın Askeri-Siyasi Tarihine Bakış*, s.433.

³⁵Vagif Piriyev, *Karabağ XIII-XIV. Yüzyıllarda*, Azerbaycan Gazetesi, 5 Kasım 1989, s.4.

sahibi olmuşlardır. Safevi Devleti'nin de kurulmasında büyük payı olan Türk aşiretlerinden Kaçarlar, Oğuz Han'ın İran seferi ile Azerbaycan bölgesinde yerleşmiş ve Hülagü Han'ın döneminde Şam bölgesine göç etmişlerdir. Timur ve Karakoyunlu Devleti döneminde tekrar Gence ve Karabağ bölgelerine göçen Kaçar aşiretleri buralarda yaşamışlardır. XV. yüzyılın sonlarında Azerbaycan bölgesinde Akkoyunlu taht kavgalarında da Kaçarlar büyük rol oynamışlardır. Ayrıca Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın etrafına toplanmış Şii Türk aşiretleri arasında Karabağ'ın Kaçar Türk aşireti de yer almıştır. Akkoyunlu Devleti içinde gerçekleşen parçalanmalar sonucu 1500 yılında devlet, Akkoyunlu Emirleri arasında paylaşılmıştır. Bu paylaşma sonucu Kirman, Irak ve İran Sultan Murad'ın yönetimi altına girerken, Diyarbakır, Güney Azerbaycan, Nahcivan ve Aran Karabağ bölgeleri Sultan Elvendin yönetiminde kalmıştır³⁶. 1500 yılında Akkoyunlularla girdiği savaşta zafer kazanan Şah İsmail, Sad Çukuru³⁷, Nahcivan ve Culfa bölgelerini ele geçirmiştir. 1502-1504 yılları arasında Azerbaycan, Güney-Doğu Anadolu ve Irak topraklarını da işgal eden Şah İsmail, Safevi İmparatorluğu'nu kurmuştur³⁸. XVI. yüzyılın başlarında Şah İsmail tarafından kurulan devlet Safevi Devleti veya Şii Devleti olarak da bilinmektedir. Safevi dönemi Kuzey Azerbaycan bölgesinde de üç beylerbeyliği kurulmuştur. Bunlar merkezi Şirvan şehri olan Şirvan Beylerbeyliği, merkezi Gence şehri olan Karabağ beylerbeyliği ve merkezi Revan olan Nahcivan bölgesi de dâhil Çukur-Sed beylerbeyliği olmuştur.³⁹ Bu beylerbeylikleri Türkmen aşiretleri tarafından yönetilmiş ve bağımsız bir orduya sahip olmuşlardır. Merkezi Gence şehri olan Karabağ Beylerbeyliğini, Türk soyundan gelen Ziyadoğulları, 200 yıldan fazla bir zamanda yönetmişlerdir. Karabağ'ın *Emirü'l-Umera'sı*⁴⁰ adlanan Ziyadoğlu Kaçar, savaşlarda kendi ordusu ile birlikte şah ordusuna destek vermiştir. Bu dönemlerde Karabağ bölgesinde Kaçarlar, Bayatlar, Cavanşirler gibi Türk soyundan gelen Kebirli, Otuzikiler, Yirmidörtler, Kengerliler, Baharlılar, Geraylılar,

³⁶ Tofiq Necefli, "XV-XVII. Yüzyıllarda Karabağ'da Sosyal-Siyasi Hayat", *Karabağ Dergisi*, sayı:2 (2010), s.70-71.

³⁷ XV-XVIII. Yüzyıllarda Sad Çukuru adlanan bölge şimdiki Erivan ve çevre bölgelerini kapsamıştır.

³⁸ Hasan Geyikoğlu, "Şah İsmail'in Devlet Kurma Yolundaki Faaliyetleri ve Akkoyunlularla Şerur Muharebesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı:33 (2007), s.221-223.

³⁹ Şükufe Memmedova, *Xulaset Et-Tevax Azerbaycan Tarihinin Kaynağı Gibi*, Elm Yayınları, Bakü 1991, s.45.

⁴⁰ Emirü'l-Umera: Emirlerin Emiri adlanan vazife Safevilerde en yüksek askeri makamdır. Düzenli bir ordunun olmadığı zamanlarda Kızılbaş aşiretlerinin oluşturduğu silahlı birlikleri komuta eden Emirü'l-Umera Safevi Ordusu'nun başkomutanı sayılmıştır.

Ehmedliler, Şemseddinliler aşiretleri yaşamışlardır. Safeviler döneminde yönetimde Kaçarlar söz sahibi olmuş ve Karabağ bölgesinin hâkimi olan Ziyadoğlu da Kaçar lakabını almıştır. Karabağ, Revan ve Gence yöneticileri de Kaçar soyundan gelmektedirler⁴¹. Karabağ Beylerbeyliğinin dağlık bölgelerinde meliklikler mevcut olmuştur. Eski Haçın Prenslığının sınırları içinde yaranmış bu meliklikler Karabağ Beylerbeyi tarafından yönetilmiştir. Bölgede yaranmış beş Hristiyan melikliklerin Ermeni tarihçiler, Ermeni Devleti'nin temeli gibi göstermişlerdir. Bu konuda Mirze Adıgözel, Melikliklerden yalnız birinin Haçın Prensi Celal Hasan'ın soyundan geldiğini belirtmiştir. Diğer Dizak, Çilebörd, Verende ve Gülistan Melikleri ise Şirvan bölgesinden buraya göç etmişlerdir. XVII-XVIII. yüzyıllarda oluşturulan bu meliklikler özerk bir statüye sahip olmamış, küçük feodal mülkler olarak mevcut olmuşlardır. Bazı Ermeni tarihçileri bu meliklikleri, Ermenistan toprakları gibi göstermiştir. Nadir Şah döneminde özerk ve kendi ordusu olan bölgeler olarak belirtmişlerdir. Ermeni tarihçi Artunyan ise kendi eserlerinde bu melikliklerin hiç bir zaman güçlü siyasi-askeri kuvvete sahip olmadığını anlatmıştır⁴².

XVIII. yüzyılın başlarında Safevi Devleti hızla gerileme ve çöküş dönemine girmiştir. 1666-1732 yıllarında iktidara gelen Şah I. Süleyman, Şah Hüseyin, Şah II. Tahmasb devlet işlerinden tamamen uzaklaşmış ve yönetimi vezirlere bırakmışlardır. I. Şah Abbas dönemi yapılan ıslahatlar saray bürokrasisinde ve orduda Farşların sayısını artırmıştır. Türk soyundan gelen aşiretlerin orduda ve sarayda nüfusu kırılmıştır. Safevi Devleti'nin çöküş dönemlerinde Rusya ve Osmanlı Devleti ile yapılan savaşlarda toprak kaybı ile sonuçlanmıştır. Bu süreçte Nadir Han Afşar Safevi hanedanının son hükümdar III. Şah Abbas'ı 8 yaşındayken tahta çıkarmıştır. 1734 yılında III. Şah Abbas'ın ölümünden sonra Safevi Devleti yıkılmıştır. 1736 yılında Nadir Han, Kür ve Aras nehrinin birleştiği Kalagayın⁴³ bölgesinde 'Muğan Kurultayı' toplamıştır. Bu Kurultay sonucu Nadir Han Afşar şah ilan edilmiştir⁴⁴.

⁴¹ Seyidağa Onullahi, "Karabağ XV-XVII. Yüzyıllarda", Azerbaycan Gazetesi, 5 Kasım 1989, s. 4.

⁴² Güntekin Necefli, "XVIII. Yüzyıllarda Ermenilerin Karabağ Bölgesinde Devlet Kurmak Girişimleri", *Karabağ Dergisi*, sayı:2, (2010), s.90-91.

⁴³ Dönemimizin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sabirabad ilinde Kür ve Aras nehirlerinin bir birine karıştığı Sukovuşan köyüdür.

⁴⁴ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s.416-417.

Nadir Şah'ın hükümdarlığı döneminde Muğan bölgesinde Şahlık törenine katılan Karabağ'ın Türk aşiretleri, Şah'ın iktidarına karşı çıkmışlardır. Karabağ'da nüfuslu aşiretlerden olan Ziyadoğulları, Cavanşir, Otuziki ve Kebirli yöneticilerinin bölgede nüfusunu kırmak için Nadir Şah ciddi önlemler almıştır. Borçalı bölgesini Gürcistan'a, Karabağ'daki melikliklerin yönetimini ise Ermenilere vermiştir. Alınan bu kararlar bölgede yaşayan Türk aşiretlerinin aleyhine dönüşmüş ve Ermeniler bu fırsatı değerlendirerek bölge halkı üzerinde baskı kurmaya başlamışlardır⁴⁵. XIX. yüzyılın önemli tarihçilerinden olan Bakühanov, Nadir Şah'ın ölümünü; "*Nadir Şah'ın 1747 yılına kadar imar edilmiş İran ülkesi zülüm sonucu harabeye çevrilmiştir. Nihayet 9 Mayıs 1747 yılında Horasan bölgesindeki Fethabad adlı mülkünde onun öfkesini kazanmış emirler ve yakınları gece yarısı onu yatağında öldürmüşlerdir*"⁴⁶ şeklinde dile getirmiştir. Nadir Şah'ın ölümünden sonra Azerbaycan bölgesinde çıkan karışıklık sonucu her bir emir kendi özerk Hanlıklarını kurmuşlardır. 1747 yılında Güney Kafkasya topraklarında da birçok özerk hanlık oluşturulmuştur. Bunlar içinde Aran bölgesindeki Karabağ Hanlığı da bulunmuştur.

1.3. Osmanlı Yönetiminde Karabağ

XVI-XVII. yüzyıllar arası Osmanlı Devleti, kendine Doğu bölgesinde her zaman rakip olarak gördüğü Safevilere karşı mücadele etmiştir. Osmanlı-Safevi savaşlarında Safeviler her zaman Azerbaycan bölgesini, Osmanlı Devleti'ne karşı askeri üst ve propaganda merkezi olarak kullanmıştır. Safevi yönetimi bölgede yaşayan Şii Türkmen aşiretleri arasında mezhep propagandası yapmış ve bu aşiretleri bölgedeki Sünni nüfusuna karşı kışkırtmışlardır. Mezhep propagandası yapmayı devlet politikası haline getiren Safeviler, Osmanlı Devleti topraklarının Doğu bölgelerinde ve sınıra yakın bölgelerde karışıklıklar çıkarmıştır. Yöre halkının da Osmanlı Devleti'nden yardım talebi üzerine Osmanlı Devleti orduları bu bölgelere seferler düzenlemişlerdir. 1514 yılında Çaldıran Savaşı ile başlayan Osmanlı-Safevi savaşları sonucu Azerbaycan ve etraf bölgeleri, bu iki güç arasında sürekli el

⁴⁵Karabağ Savaşı, Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz, (Ed. Osman Nuri Aras), Kafkas Üniversitesi Kafkasya Araştırmalar Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008, s.19.

⁴⁶ Bakühanov, *Gülüstan-i İrem*, s.180.

değiştirmiştir⁴⁷. XVIII. yüzyılın ortalarına kadar süren Osmanlı-Safevi mücadelesinde Osmanlı orduları Çukursed ve Karabağ Beylerbeyliği topraklarına ilk olarak İmamkulu Han Kaçar zamanında ayak basmışlardır. Osmanlıların Karabağ'a hâkim olmasından bir yıl önce 1587 yılında Karabağ hanı İmamkulu Han ölmüş onun yerine yönetime Ziyadoğullarından olan Şahverdi Han'ın torunu Mehmet Han gelmiştir. 1514 yılında Safevilerin mağlubiyeti sonrası Sultan I. Selim Azerbaycan bölgesine sefer düzenlemiş ve 1534 yılında Sultan Süleyman döneminde Osmanlı Devleti orduları Azerbaycan'a girmiştir. Lakin Sultan Süleyman'ın Macaristan seferini fırsat bilen Safevi ordusu bu bölgeleri geri almış ve Doğu Anadolu'ya kadar ilerlemişlerdir. Bunun üzerine Sultan Süleyman'ın, Şah Tahmasıb üzerine gönderdiği Osmanlı ordusu, Çukursed ve Karabağ Beylerbeyliğini geri almıştır. Sultan III. Murad'ın saltanatı dönemi 1578 yılında Safevi zulmüne maruz kalan Şirvan, Dağıstan ve Tiflis bölgeleri Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuşlardır. Lala Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu bu bölgeler dâhil Derbende kadar bütün Güney Kafkasya topraklarını ele geçirmiştir. Devam eden Osmanlı-Safevi savaşı sonucu 1585 yılında Osmanlı ordusu Güney Kafkasya dâhil bütün Azerbaycan topraklarını fethetmiştir. Safevi Şahı I. Şah Abbas (1588-1629) Osmanlı Devleti ile yaptığı barış antlaşmasından sonra buralarını Osmanlı Devleti toprağı olarak tanımıştır⁴⁸. Osmanlı belgelerinde Karabağ bölgesinin fethi için görevlendirilmiş Vezir Ferhat Paşa'nın askeri ihtiyaçlarını karşılamak için Dağıstan Hâkimi Şemhal'e yazılmış 31 Mart 1587 tarihli Osmanlı Sultan'ının verdiği hükme rastlanmaktadır. Bu hükümde Vezir Ferhat Paşa komutasında olan askerlerin her türlü ihtiyacının karşılanması ve Karabağ fetih olunduktan sonra Demirkapı'daki birliklerin başında bulunan Vezir Cafer Paşa ile kuvvetlerini birleştirerek Erdebil ve etrafına baskın düzenleyerek Şiilerin hakkından gelinmesi konusunda padişahın emirleri yer almıştır⁴⁹.

XVII. yüzyılın 70'li yıllarına gelindiğinde Safevi Devleti zayıflamış, sınırlar içerisinde feodal ve saray çekişmeleri başlamıştır. Safevi Devleti'nin buhranlı

⁴⁷*Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, I. Cilt (1578-1914), (Ed. İsmet Binark), T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:4, Ankara 1992, s.33.

⁴⁸ Karaman, *Karabağ'a Verilen İsimler ve Bu Vilayetteki Yer İsimlerinde Türk Boylarının İzleri*, s.7.

⁴⁹*Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, (Ed. Yusuf Sarımay), T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın № 100, İstanbul 2009, s.5.

durumunu fırsat bilen Karabağ ve Çukursed beylerbeyliklerinde yaşayan Ermeniler devlete karşı harekete geçmiştir. Safevi Devleti'nden kurtulmak ve bu bölgelerde bir devlet kurmak için Ermeni Eçmiadzin Kilisesi, Ermeni ruhanilerinin ve meliklerinin de katılımıyla bir toplantı gerçekleştirmişlerdir. Bu toplantıda alınan karar sonucu Papa'dan ve Avrupa devletlerinden yardım almak için Katalikos Jugaets'in başkanlığında altı kişilik bir heyet Avrupa'ya gönderilmiştir. Lakin bu yolculuk 1680 yılında Jugaets'in İstanbul'da ölümü ile sonlanmıştır. Bununla birlikte Çarlık Rusya'ya mektupla müracaat eden Ermeniler, Safeviler tarafından zulme uğradıklarını, dinlerini değiştirmeleri için devlet tarafından baskı yapıldığını ve Rus himayesini kabul edeceklerini bildirmişlerdir. Hatta I. Şah Abbas döneminde Karabağ'ın dağlık bölgelerini yönetmek için tayin edilen Ermeni melikleri bir araya gelerek, Safevilere karşı Ermenilerden müteşekkil ordu oluşturmak kararını almışlardır. Safevilere karşı silahlı mücadele verecek birliklere, Osmanlı Devleti yönetimi altında yaşayan Ermenilerin de katılması konusu bu toplantılarda müzakere edilmiştir. Lakin Papa'ya ve Avrupa devletlerine gönderilen mektuplar sonuçsuz kalmıştır. Çarlık Rusya ise Güney Kafkasya ve Hazar sahili bölgelere gerçekleştireceği seferlerde Ermenileri kullanmayı düşünmüştür. Çar I. Petro ile görüşmek için 1701 yılında Ermeni Kilisesi tarafından Ori ve Tigranyan Moskova'ya gönderilmiştir. Moskova'da kalan Ori'ye, I. Petro tarafından Albay rütbesi verilmiş ve İran sefiri olarak 1707 yılında Safevi sarayına gönderilmiştir. Ori başkanlığında Safevi sarayına gönderilen heyete Hristiyan tebaa arasında Rus propagandası yapmak ve bölge hakkında detaylı malumat toplamak görevi verilmiştir. Bu heyet Karabağ'daki Ermeni melikleri ile görüşmeler yaparak buradaki Ermeni halkını silahlandırmaya çalışmışlardır⁵⁰.

1.4. Hanlıklar Dönemi Karabağ Hanlığı

1747 yılında Nadir Şah'ın kendi emirleri tarafından suikasta uğraması sonucu Azerbaycan'ın bölgeleri özerk hanlıklara ayrılmıştır. Kuzey Azerbaycan topraklarında Bakü, Şirvan, Kuba, Lenkeran, Şeki, Gence, Karabağ, Revan ve Nahcivan hanlıkları kurulmuştur. Hanlıklar İran ve Çarlık Rusya'ya karşı savaşmakla

⁵⁰ Elvin Valiyev, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya: Osmanlı, Safevi ve Rusya Kışkırtıcılığı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2014, s.47-49.

birlikte kendi aralarında da mücadele etmişlerdir. Bölgede siyasi ve askeri yönden kuvvetli olan hanlıklardan biri de Karabağ hanlığı olmuştur. Karabağ Hanlığı, Cavanşir aşiretinden olan Penah Ali Bey'in bölgede gerçekleştirdiği aktif politika sonucu kurulmuştur. Küçük Kafkas Dağları'nın Güney-Doğusunda yer alan, Kür nehrinden Aras nehrine kadar uzanan Karabağ Hanlığının toprakları, Güneyde Gence Hanlığına, Doğuda Kür ve Aras nehirlerinin birleştiği bölgelere, Batıda ise Karadağ Hanlığına kadar olan alanları kapsamaktadır⁵¹.

Hanlığın kurucusu Penah Ali Han, Nadir Şah'tan sonra tahta geçmiş, Adil Şah döneminden Karabağ bölgesinin yönetimine getirilmiştir. Dönemin devlet adamı olan Mirze Adıgüzel Bey kendinin *Karabağname* eserinde bu olayları şöyle anlatmaktadır: "*Nadir Şah tahta çıktığı zaman kendisine karşı çıkan Otuzikiler, Kebirliler, Cavanşirliler gibi Karabağ'ın Türk soyundan gelen aşiretleri ve Gürcistan bölgelerinde yaşayan bazı aşiretleri Horasan bölgesine sürgün etmiştir. Nadir Şah'ın ölümünden sonra kendi yurtlarına dönen bu aşiretleri Penah Ali Bey kendi himayesine almıştır. Adil Şah'ın teklifi ile Karabağ'a gelen Emir Aslan Han Penah Ali Bey'i Hanlık vazifesine tayin etmiştir. Adil Şah'ın iktidarın kabullenen Penah Ali Bey, onun tarafından kıymetli hediyeler ve Hanlık rütbesi ile onurlandırılmıştır*"⁵².

XVIII. yüzyılın ortalarında Penah Ali Han bölgedeki melikliklerin arasının bozulmasını kullanarak onları kendi iktidarına bağlamıştır. 1754 yılında Şuşa kalesini yaptırarak burasını Hanlığın merkezi yapmıştır. Çarlık Rusya'nın bölgeyi işgaline kadar Hanlar iktidarda kalmışlardır. Karabağ Hanlığı Kuzey ve Güney Azerbaycan Hanlıkları arasında siyasi-askeri yönden önemli yere sahip olmuştur. Karabağ Han'ı İbrahim Halil Han, başta olmakla Azerbaycan'ın birçok hanları Rus ve İran işgalci kuvvetlerine karşı Osmanlı Devleti ile her zaman dostluk ilişkileri kurmuşlardır. Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar karşısında yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığını geri almak için Ruslarla yapılacak savaşta Azerbaycan hanlıklarının da desteğini almak istemiş ve mütemadiyen bölgenin hanlarına mektuplar göndermiştir. Lakin 1787-1792 yıllarında Ruslarla savaşta

⁵¹Fahri Solak, (Ed), *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2015, s.28-29.

⁵²Akif Ferzeliyev, (Ed), *Karabağnameler*, Yazıcı Yayınları, Bakü 1989, s.32-33.

Azerbaycan ve Dağıstan hanları kendi aralarında iktidar mücadelesine girdikleri için Osmanlı Devleti'ne beklediği desteği verememişlerdir⁵³.

XIX. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak General P.D. Sisianov komutasındaki Rus orduları Güney Kafkasya topraklarına girmeye başlamıştır. 1801 yılında Gürcistan bölgesini işgal eden Ruslar 1803 yılında Gence Hanlığının Ruslara itaat etmesi için Gence Hanı Cavad Han'a haber yollamıştır. Olumsuz cevap alan General Sisianov, Gence üzerine hareket etmiş ve 1804 yılının Ocak ayında Gence'yi işgal etmiştir. Ruslar için Azerbaycan hanlıkları arasında askeri-stratejik yönden en önemli bölge Karabağ Hanlığı olmuştur. İran Şahı Feteli Şah'ın da bu bölge ile ilgilenmesi ve bu bölgeyi kendi iktidarına itaat ettirmek girişimleri Karabağ Hanlığını, Çarlık Rusya'ya yaklaştırmıştır. Bu yakınlaşma 1805 yılında Kürekçay⁵⁴ yakınlarında 11 maddelik Kürekçay Antlaşması'nın imzalanması ile sonuçlanmıştır. Bu antlaşma ile Karabağ Hanlığı, Rusya'nın itaatini kabul ederken kendi bağımsızlığını da kaybetmiştir. Bu anlaşma gereğince Şuşa Kalesi'nde 500 Rus askeri ile birlikte topçu birliği yerleştirilmiştir. Bu birliklerin bakım masraflarını da Karabağ Hanlığı karşılamış, ayrıca Hanlık Rus Devleti'nin hazinesine her yıl 24.000 Rus rublesi para ödemeyi kabul etmiştir⁵⁵.

1.5. Çarlık Rusya Döneminde Karabağ

XVIII. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya bölgesi için mücadele eden önemli güçlerden biri de Çarlık Rusya olmuştur. Rus Çarı I. Petro döneminden itibaren Rusya'nın sıcak denizlere inme isteği onu Asya bölgesinde İngiltere, Kafkaslarda ise Osmanlı Devleti ve İran ile kıyasıya mücadeleye sokmuştur. 1658 yılından itibaren Gürcü Beylikleri'nin de yardımıyla bölgede diğer devletlere karşı mücadele etmiştir. Sıcak denizlere inme politikasını gerçekleştirmek yolunda Rusya, bölgeyi yöneten iki Müslüman güç olan İran ve Osmanlı Devletlerine karşı bölgede Hristiyan nüfusunu koruma misyonunu üstelenmiştir⁵⁶. Kafkasya bölgesine Rus

⁵³ Emre Nursel, *1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkas Hanlıklarının Faaliyetleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne, 2015, s.72-74.

⁵⁴ Uzunluğu 186 km olan Kürekçay, Kür nehrinin sağ kolu olarak Azerbaycan'ın Yevlah, Göygöl ve Goranboy bölgesinden geçmektedir. Antlaşmanın imzalandığı yer tam olarak Gence şehridir.

⁵⁵ Ferzeliyev (Ed), *Karabağnameler*, s.183.

⁵⁶ Murat Jane, "Rus Çarlığının Trans-Kafkasya'da Hegomonya Kurma Sürecinin Analizi", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Gazi Akademik Genç Sosyal Bilimciler Sempozyumu Özel Sayısı (2017), s. 319-320.

akınları II. Katerina döneminde daha da artmıştır. Rus kuvvetleri 1796 yılında II. Katerina'nın ölümü üzerine Kafkasya'dan çekilmiştir⁵⁷.

Azerbaycan bölgesinde bulunan özerk hanlıkları kendi topraklarına katmak için Rus Çarı I. Aleksandır, Kafkasya'yı işgal etmesi için Rus ordusunun komutasına 1802 yılında General Sisianov'u atamıştır. Sisianov Kafkasya'ya gelmeden önce Ermeniler onunla irtibata geçmiş ve bu seferinde onun yanında yer almak istediklerini bildirmişler. Hatta Çar I. Aleksandır, Sisianov'a yolladığı mektupta: *"Hanlıkların işgalinde bölgede yaşayan Ermenilerin şahsında bize sadık olan Keşiş Danil'in yardımlarını kabul edin"* şeklinde ifadeler olmuştur. Gürcü asıllı olan Sisianov, ilk önce bölgede güçlü olan Gence hanlığını işgal etmiş, 1804 yılında da Revan üzerine yürüse de burayı alamadan geri çekilmiştir⁵⁸. 1804-1813 yılları arası yapılan Birinci İran-Rus Savaşı'nın oluşturduğu karmaşadan yararlanan bölgedeki Rus komutanlar Karabağ ve etraf bölgelerin de nüfusuna karşı katliamlar gerçekleştirmiştir. Bu katliamlara Osmanlı belgelerinde Veliaht Abbas Mirze'nin, Vezir Ahmet Paşa'ya yazdığı Farsça mektubunun tercümesinde de rastlanmaktadır. Veliaht Abbas Mirze'nin yazdığı mektupta; Rusların Karabağ'da yaptığı katliamların zararlarının telafi edilmesi ve Ahıska'nın düşman tehlikesinden korunması hakkında bilgi verilmiştir. Mektupta: *"Makamı yüce Ahıska Valisi Şerif Paşa cenablarınca Rusya geldiğinde burasının muhafazası sağlanacak, Allah'ın inayetiyle en büyük ihtilallerin vukua geldiği ve yıldızı uğursuz Rus keferesinin Karabağ'da vücuda getirdiği katliam vasıtasıyla açılan bütün gedikler, iki devletin askerlerince bu şekilde bir harp ithamıyla kapatılacak, vakti zamanı gelip işe başlandığında Rusya'nın fesadı meselesi tamamıyla kambur olmaktan kurtarılıp kökünden kazınacak ve bu günden sonra iki tarafın sınır bekçileri bozgunculuktan ferahlamış bir halde sınırlarını ve müteallikatının korunması hıdmetiyle iştilgal edip; Rusya'ya Ahılkelek Kalesinin nasıl korunup gözetileceğini ve kendi sınırlarını tanıttırarak Ahıska dahi, bu tarafın sınırları dâhilinde kalarak Memalik-i Osmaniye'den olacak"* ifadeler yer almıştır⁵⁹.

⁵⁷ Ramin Sadıgov, "Çar I. Aleksandr Döneminde Rusya'nın Azerbaycan'da İşgalcilik Siyaseti", *Karadeniz Araştırmalar Dergisi*, cilt:15, sayı:59 (2018), s.51.

⁵⁸ Firudin Esedov, Sevil Kerimova, *Çarizmi Azerbaycana Getirenler*, Gençlik Yayınları, Bakü 1993, s.15.

⁵⁹ Sarıay (Ed), *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, s.185.

1804-1813 yılları İran'la ve 1805-1812 yılları ise Osmanlı ile yaptığı savaşlarda bölge iktidarını korumak için Çarlık Rusya bölgeye Ermenilerin iskânı sonucu Hristiyan ahalinin nüfusunu artırmaya çalışmıştır. 1812 yılına Rusya, Avrupa'da Fransa ile savaşırken; İran ordusu Kafkasya'ya saldırmış, lakin mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu mağlubiyet sonucu Karabağ'ın Gülistan bölgesinde 12 Ekim 1813 yılında '*Gülistan Antlaşması*' imzalanmıştır. Bu Antlaşma ile Aras nehrinin kuzeyinde bulunan Revan ve Nahcivan Hanlıkları hariç bütün Azerbaycan bölgeleri Çarlık Rusya'nın topraklarına katılmıştır. Rusya, 1826-1828 yılları arası gerçekleşecek olan İkinci Rus-İran Savaşı'na kadar Karabağ bölgesinin demografik yapısını hızla değiştirmiştir⁶⁰. 1826 yılına kadar Karabağ bölgesinde Ermeni devletinin kurulması için Ermeniler, defalarca Çar'a müracaat etmişlerdir. Bu müracaatlar II. Katerina döneminden itibaren başlamıştır⁶¹. 1822 yılında Ruslar Karabağ Hanlığının yerine merkezi Moskova'ya bağlı vilayet tarzında bir siyasi merkez oluşturulmuştur. O döneme kadar sayısı 117.000 olan Müslüman Türk ve Kürtler bölgede yaşamamışlardır. Revan ve Karabağ Hanlıklarının topraklarında yaşayan nüfusun sadece %8.4'nü Ermeni olmaktadır. Genelde Güney Kafkasya topraklarında yaşayan Ermeni nüfusu %20, Müslüman nüfus ise %80 civarında olmuştur⁶².

1822 yılına gelindiğinde Ruslar, Güney Kafkasya'daki Türk yönetim üsülüne son vermek için Hanlık yönetim sistemini tamamen ortadan kaldırmıştır. Merkezi Şuşa şehri olan Karabağ Vilayeti oluşturulmuş, daha sonrasında bu vilayet Rusya'nın yarattığı Yelizavetpol (Gence) Guberniyası'nın bir bölgesi olarak Guberniya'nın sınırlarına katılmıştır. 1826 yılında Gence, Karabağ, Şeki, Lenkeran, Bakü ve Şirvan bölgelerinde Rus yönetimine karşı çıkan isyanları İran Şahı destekleyince; İkinci Rus-İran Savaşı patlak vermiştir. 1826-1828 yılları arası gerçekleşen bu savaş sonucu Rus ordusu Tebriz şehrini işgal etmiş ve 21 Şubat'ta Tebriz yakınlarında Türkmençay köyünde iki taraf arasında '*Türkmençay Antlaşması*' imzalanmıştır. Bu Antlaşma ile İran elinde bulunan Revan ve Nahcivan

⁶⁰ Emine Vildan Özyılmaz, "Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt:15, sayı:2 (2013), s.197.

⁶¹ Esedov, Kerimova, *Çarizmi Azerbaycana Getirenler*, s.109.

⁶² Heiko Krüger, *The Nagorno-Karabakh Conflict A Legal Analysis*, Springer Publisher, Berlin 2010, s.7.

bölgelerini de Ruslara bırakmak zorunda kalmıştır. Ruslar bu Antlaşmanın 15. maddesi gereğince Ermenilerin, İran bölgesinden Karabağ, Nahcivan ve Revan bölgelerine güvenli bir şekilde göç ettirilmesini sağlamıştır⁶³.

I. Nikola'nın 21 Mart 1828 tarihli fermanı ile İran-Rus savaşlarında bölgede yaşayan Ermenilerin büyük desteğini alan Çarlık Rusya, bu hanlıkların arazisinde bir *Ermeni Vilayeti* (Армянская Область) kurmuştur. Vilayetin yönetimine iki Rus danışman ve onlara yardımcı olmaları için bölgede yaşayan Ermeni halkını temsilen bir Ermeni, Türk halkını temsilen ise bir Türk olan iki yardımcı atanmıştır. Ermeni ve Türk temsilcilerin Çar tarafından, bölgenin yönetimine atanmasının nedeni, bölge halkının %23,45'nin Ermeni, %76,24'nün Türklere ibaret olmasıdır. Revan ve Nahcivan eyaletlerinden ibaret olan bu Ermeni Vilayeti'nin oluşturulması Çarlık Rusya'nın I. Petro'dan başlayarak takip ettiği Ermeni taraflı politikasının sonucu olmuştur. Rus Çar'ının 10 Nisan 1840 tarihli kararı ile Ermeni Vilayeti yerine Revan ve Nahcivan eyaletleri oluşturulmuştur. 9 Haziran 1849 tarihinde Çar Nikola'nın kararı ile geçmiş Ermeni Vilayeti'nin yerine alanı 23194,79 km² olan, Revan, Alesandrapol (Gümrü), Eçmiedzin, Nahcivan, Şerur-Dereleyez ve Sürmeli kazalarını da sınırları içerisine alan bir Revan Guberniyası kurulmuştur. Çarlık Rusya'nın bölgeyi Ermenileştirme politikası, Türkmençay Antlaşmasından başlayarak devamlı olarak hayata geçirilmiştir. Sürgünler ve soykırımlar sonucu bölgede Azerbaycan Türklerinin sayısı büyük ölçüde azalmıştır⁶⁴.

1 Ocak 1841 tarihinde Güney Kafkasya bölgesinde Komendantlık⁶⁵ yönetim usulü kaldırılarak yerine Gürcistan-İmeretiya Guberniyası ve Hazar Vilayeti kurulmuştur. 1841 yılında merkezi Şuşa olan Şuşa Kazası Hazar Vilayeti'nin sınırlarına katılmıştır. Şuşa Kazası Zengezur, Cavanşir ve Cebrayıl nahiyelerine bölünmüştür. Kafkas Albanyası sınırlarına dâhil olan Karabağ bölgesi ile sınırları aynı olan Şuşa Kazası'nda, Şuşa-Arsak Vilayeti'nin, Cavanşir-Utik Vilayeti'nin, Zengezur-Sunik Vilayeti'nin, Cebrayıl-Paytakaran Vilayeti'nin yerini almıştır. Şimdiki Dağlık Karabağ bölgesinde kurulan Şuşa Kazası'nın sahası 4.9 bin km² olmuştur.

⁶³ Ercan Karakoç, "Geçmişten Günümüze Karabağ Tarihi Üzere Bir Değerlendirme", *İnsan Bilimlerinin Uluslararası Dergisi*, cilt:8, sayı:2 (2011), s.1011.

⁶⁴ Mahmud İsmayilov, Fuat Aliyev, *İrevan Hanlığı*, Azerbaycan Gazetesi, 19 Nisan 1991, s.4.

⁶⁵ Çarlık Rusya dönemi bölgede kurulan askeri-idari yönetim şeklidir. Bölgeleri yönetmek için Yarbay ve daha yüksek rütbeli Rus subayları yönetime atanmıştır.

1866 yılından itibaren Çarlık Rusya, Karabağ bölgesine yerleştirdiği Ermenilerin büyük bir bölümü Şuşa Kazasına yerleştiği için bölgede Ermeni sayısı %58'i bulmuştur⁶⁶. Ermenilerle birlikte bu bölgelere Rus ve Gürcü nüfusu da yerleştirilmiştir. Rusya'nın bölgeyi Hristiyanlaştırma yolunda gerçekleştirdiği bütün göçlere rağmen 1832 yılındaki nüfus kayıtlarına göre Karabağ bölgesinin nüfusunun %64 Azerbaycan Türkleri, %34 ise Ermeniler oluşmaktadır. Rus yönetiminin, bölgede 40 yıllık göç çalışmaları sonucu bölgenin Ermeni nüfusu 1880 yılında %53'e ulaşmıştır⁶⁷.

Gülüstan ve Türkmençay antlaşmaları ile bu bölgelere Ermenilerin yerleştirilmesi sonucu Revan bölgesinde nüfusun, %58.9 Azerbaycan Türkü, %41.1 ise Ermenilerden ibaret olmuştur. Nahcivan bölgesinde ise %51.8 Türk iken, %48.2 Ermeni olmuştur. Ayrıca bu bölgede Rusya'nın gerçekleştirdiği katliam ve zulümler sonucu Osmanlı Devleti ve İran bölgelerine çok sayıda Müslüman göç etmiştir⁶⁸. Gürcistan valisi Yermalov'un emri ile 1823 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımında Karabağ bölgesinde zorunlu göç politikasından önce 18.563 aileden sadece 1.559'u Ermenilerden oluşmuştur. Bu da bölge nüfusunun sadece %8.4'nü oluşturmuştur. Türkmençay Antlaşması ile Ermenilerin bölgeye toplu şekilde göçlerinden sonra 1832 yılındaki nüfus sayımı sonucu Azerbaycan Türkü % 64.8 düşerken, Ermeni nüfusu % 34.8 yükselmiştir. Şuşa'da 1897 yılında yapılan nüfus sayımında Azerbaycan Türkü % 45, Ermeni nüfusu % 53 olmuştur. 1917 yılına gelindiğinde Azerbaycan Türkü % 40, Ermeni nüfusu ise % 52.3 olarak tespit edilmiştir⁶⁹.

Çarlık Rusya, bölgede demografik yapıyı değiştirmek için sadece Ermeni göçleri ile yetinmemiştir. Rusya topraklarında yaşayan Hristiyanlığın farklı mezheplerine inanan Malakanlar ve Duhobortsıları da bölgeye zorunlu göçe tabii tutmuşlardır. Rus Komutan Baron Rozen raporunda, 1831-1837 yılları arasında Rusya'dan Kafkasya'ya göç ettirilen Hristiyanların sadece Karabağ bölgesinde

⁶⁶ Bilal Dedeyev, Ceyhun Mahmudlu, Şamhal Ebilov, *Karabağ 99 Soruda*, Polografik Üretim Matbaası, Bakü 2014, s.67.

⁶⁷ Özyılmaz, *Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ*, s.199.

⁶⁸ İrade Memmedova, "18. ve 19. Yüzyılların Başlarında Azerbaycan'ın Aras Boyu Bölgeleri ve Nüfusu (İrevan, Nahcivan ve Karabağ Hanlıkları Üzere)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, cilt:2, sayı:3 (Temmuz 2013), s.21.

⁶⁹ Ferman Mahmudov, Mehman Abdullayev, *Dağlık Karabağ'ın Nüfusu*, Odlar Yurdu Gazetesi, Temmuz 1988, s.2.

yerleştirildiği yer almıştır. Aynı raporda; göç eden ailelerin sayısının yıllık 200-300 den fazla olmamasını önerilmiştir. Karabağ'ın Dudalçı, Kegrat, Ali Kulu Uşağı, Kızıl Kışlak ve Giryaka köylerine toplamda 230'a yakın aile göç ettirilmiştir. Rusların göç politikası sonucu bölgede yaşayan Türk nüfus sayısının hızlı bir şekilde düştüğü görülmektedir⁷⁰. Çarlık Rusya bölgeye yerleştikten sonra 1928-1930 yılları arası 40.000 Ermeni İran'dan, 84.000 Ermeni ise Osmanlı topraklarından Revan, Nahcivan, Karabağ, Gence, Tiflis vilayetlerine göç etmiştir. Resmi olarak göçürülen Ermeni sayısı 124.000 iken, gayri-resmi yollarla bölgeye gelenlerle birlikte sayı 200.000'e ulaşmıştır⁷¹.

Rusların XX. yüzyılın başlarına kadar bölgeyi Hristiyanlaştırma politikası sonucu yönetimde de Hristiyan nüfusun yer almasına neden olmuştur. Hanlık idari usulüne son verilmesi Revan ve Nahcivan bölgesinde Ermeni Vilayetinin daha sonra ise Erivan Guberniyası'nın oluşturulması ile sonuçlanmıştır. Karabağ bölgesi ise 1840 yılında Ruslar tarafından oluşturulan Hazar Vilayetinin, 1846'da Şamahı Vilayetinin, son olarak ise 1867 yılında çıkarılan fermanla Yelizavetapol (Gence) Vilayetinin sınırlarına katılmıştır. XIX. yüzyılda Hristiyan nüfusun bölgeye toplu şekilde yerleştirilmesi sonucu bölgede etnik çatışmaların temeli atılmıştır. Karabağ ve Revan bölgelerine, 1853-1856 Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucu ikinci göç dalgası başlamıştır. Ayrıca 1890 yılında Doğu Anadolu bölgesinde Kürtler ve Ermeniler arasında karşılıklı saldırılar sonucu mağlup olan Ermenilerin çoğunun Transkafkasya bölgesine göç ettiği görülmektedir. Göç eden Ermeni sayısı Azerbaycan ve Ermeni arşivlerine göre 500.000-700.000 arasında bulunmaktadır. Rusların her savaşı fırsata çevirerek bölgeye göç ettirdiği Ermenilerin sayısı 1900 yılına kadar 900 bine çıkmıştır. Bu durum bölgenin etnik yapısında büyük bir değişikliğe neden olmuştur⁷².

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Ruslar, Kafkasya'da başkaldıran milliyetçi duyguları bastırmak için Çar II. Nikola'nın fermanı ile 1876 yılında bölgeye *Prens Gregory Sergeyevitch* vali olarak atanmıştır. Grigory ilk olarak bölgede milliyetçi

⁷⁰ Hayri Çapraz, "19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası", *Belgi Dergisi*, cilt:1, sayı:3 (Kış 2012), s.237.

⁷¹ Emin Arif, *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü*, Naturel Yayınları, Ankara 2004, s.16-17.

⁷² Krüger, *The Nagorno-Karabakh Conflict A Legal Analysis*, s.9-10.

faaliyetlerde etkin olan Ermeni okullarının ve kiliselerinin mülkiyetine el koymuştur. Onun baskıcı yönetimi ve milliyetçi girişimleri sonucu bölgenin Ruslaştırma faaliyeti ayaklanma ile sonuçlanmıştır. 1903 yılında Ermenilerin saldırısına uğrayan vali, daha sonra görevinden alınmıştır. Yeni vali atanan *Kont Vorontsov-Dashkov*, Ermeni yanlısı bir politika izleyerek bölgede bulunan Müslüman din adamlarını ve ziyalıları baskı altında tutmuştur. 1905 yılına gelindiğinde Rusya'da Meşrutiyet hareketinin patlak vermesini fırsat bilen Ermeniler, bölgede Müslümanlara karşı katliamlara başlamışlardır. Müslümanlar da bu katliamlara karşılık verince her iki taraftan ölen ve yaralananların sayısı artmıştır. 1905-1906 yılları arası Bakü'de başlayan Ermeni-Müslüman Savaşı, daha sonra Karabağ, Nahcivan ve Revan bölgelerine de sıçramıştır⁷³.

Birinci Dünya Savaşı dönemi Çarlık Rusya, yalnızca Kafkasya'da değil Osmanlı Devletinin Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinde yaşayan Ermenileri de silahlandırmıştır. Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov'un 26 Ağustos 1915 tarihinde bölge komutanı Vorontsov'a gönderdiği telegrafta: *"Sizin bana yazdığınız mektuba cevap olarak ben, milli azınlıklar olan Ermeni, Süryanî ve Kürtleri silahlandırma konusundaki sadece az kısmını silahlandırmanızı istemiştim. Şu an ise bu konunun daha gerekli olduğunu düşünüyor ve bu işlemleri daha geniş alanda yapmamız gerektiğini öngörüyoruz. Bu yüzdendir ki, ne kadar fazla Ermeni ve Süryanîleri silahlandırırsanız o kadar Çarlığın yararına uygun olur diye düşünüyorum"* diye yazmıştır⁷⁴. Buna ilave olarak savaş döneminde Rus ordusunda savaşan Ermeni sayısı 100.000 olarak bilinmektedir. Ayrıca İngiliz ve Fransız ordularında hizmet veren Ermeniler de olmuştur⁷⁵.

1. 6. Azerbaycan Cumhuriyeti Döneminde Karabağ

1912-1913 yılları arası gerçekleşen Balkan Harbi ve Alman Komutan Liman Von Sanders'in Türkiye ziyareti yakında patlak verecek olan büyük savaşın göstericisi olmuştur. Avuturya-Macaristan tahtının varisi Arşidük Ferdinand suikasti sonucu öldürülmesi Avusturya Macarista'nın, Sırbistan'a nota vermesine neden

⁷³ Karakoç, *Geçmişten Günümüze Karabağ Tarihi Üzere Bir Değerlendirme*, s.1014-1015.

⁷⁴ Центральный Государственный Военно Исторический Архив СССР, фонд.2000, оп.1, дело. 3851, д.12,13,14(Çentralniy Gosudarstvenniy Voenno İstoriyeskiy Arxiv SSSR).

⁷⁵ Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории, фонд политархив, оп.23, с.756-758 (Rossiskiy Gosudarstvo Arşiv Sosialno-Politikeskiy İstorii, fond politarxiv).

olmuştur. 28 Temmuz 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun verdiği nota Sırbistan Büyükelçiliğine ulaşmıştır. Bu notadan sonraki hadiseler birbirini aralıksız olarak takip etmiş ve birkaç gün sonra dünya Birinci Dünya Savaşı ile karşı karşıya kalmıştır. 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile ittifak kuran Osmanlı Devleti, 7. Kolordu dışında bütün ordularını seferber etmiştir. Osmanlı Devleti, her hangi bir saldırıya karşı orduların seferber etse de, büyük savaşa katılana kadar tarafsızlığını sürdürmeye çalışmıştır. Müttefik Devletler safında yer alan Çarlık Rusya'nın çok yakında çıkacak olan savaşa başından beri hazırlanması ise şüphe çekmektedir⁷⁶. Peki o dönem Çarlık Rusya'nın iç politikası hangi zorluklarla karşılaşmıştır? Çarlık Rusya'nın bölgede baskıcı faaliyetleri, 1905 Meşrutiyeti ile yumuşama dönemine girmiştir. 1905 yılından itibaren hem Petersburg'da, hem de Çarlığın diğer bölgelerinde rejime karşı bir mücadele, bir yıpratma hareketi başlamıştır. Rejime karşı mücadele, Birinci Dünya Savaşı dönemi dahada hatsafhaya taşınmıştır. Çarlık Rusya'nın Kafkasya cephesinde gösterdiği askeri başarılarla rağmen, içte halk geçim sıkıntısı ile uğraşmak zorunda kalmıştır. 27 Şubat 1917 tarihinde Petrograd'da ekmek sıkıntısı yüzünden ayaklanan halka, askeri birliklerinde katılması ayaklanmayı bir ihtilale dönüştürmüştür. Mart ayında Çarın istifası kararı alınmış ve Rusya'da geçici bir koalisyon hükümeti oluşturulmuştur⁷⁷. Lakin Bolşevikler yeni kurulan hükümetin dışında bırakılmıştır. 1903 yılından itibaren Menşevikler ve Bolşevikler arasında bir çok siyasi doktrinde anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmazlıklar, beraberinde iki ayrı politik hattı olan bir Marksist düşüncenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şubat devrimi sonrası Rusya'ya dönen Lenin, yeni oluşturulan geçici hükümeti devirmek için çalışmalar başlatmıştır⁷⁸.

Rusya'da bu olaylar gerçekleşirken, Güney Kafkasya'da yaşayan Azerbaycan Türkleri, Gürcü ve Ermeniler 28 Kasım 1917 tarihinde Transkafkasya Komiserliği'ni oluşturulmuştur⁷⁹. Rusların Erzincan Alaşmasından sonra Kars, Ardahan ve Batum bölgelerini Osmanlı Devleti'ne bırakması Transkafkasya

⁷⁶ Joshep Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü; 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, (Çev.Kemal Turan), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014, s.63-65.

⁷⁷ Yunus Ekici, "Bolşevik İhtilalinin Ortaya Çıkması ve Sebepleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt:27, sayı:1 (2017), s.265.

⁷⁸ Rex A. Wade, *Rus Devrimi 1917* (Çev.Ergin Özler), İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s.28.

⁷⁹ Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2001, s. 34.

Komiserliği'nde yer alan Emreni ve Gürcü milletvekilleri tarafından hoş karşılanmamıştır. Yeni yaratılan Transkafkasya Seymi, Şubat ayında Osmanlı Devleti ile barışa hazır olduklarını Osmanlı yönetimine iletmiştir⁸⁰. Lakin 3 Mart 1918 yılında Osmanlı Devleti ve Rusya Brest Litowsk Anlaşması imzalanması ile Ruslar, Türklere Kars, Ardahan ve Batumu geri verme kararı almıştır⁸¹. Bu karar bölgedeki halklar karşı karşıya getirmiştir. 22 Nisan 1918 tarihinde Seym, yaptığı toplantı sonrası bölgenin Rusya'dan ayrıldığını ve bağımsız Transkafkasya Demokratik Federeatif Cumhuriyetini ilan ettiğini açıklamıştır. Bundan sonra Transkafkasya Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti ve Almanya'nın katılması ile Batum görüşmelerini başlatılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan bölgesine sahip olmasını istemeyen Almanya, görüşmeler süresinde himaye teklifinde bulunmuştur. Bunun üzerine Gürcistan, Alman himayesini kabul etme kararı almıştır. Batum görüşmeleri sırasında Türk heyeti başkanı Halil Bey'in bir sıra toprak talebi ve Kafkas demiryol hattının askeri amaçlar için kullanılması teklifi üzerine görüşmeler diplomatik bir savaşa dönüşmüştür. Gürcülerin 27 Mayıs 1918 tarihinde Transkafkasya Fedarasyonu'ndan çekilib, bağımsızlığını ilan etmesi üzerine, Seym dağıldığını ilan etmiştir⁸². Bundan sonra bölgede bağımsız cumhuriyetler kurulmuştur.

Bölge uğrunda Türk, Alman ve Bolşevik rekabeti sürerken, diğer bir emperyalist güç olan İngiltere de bu rekabete katılmıştır. İngiltere, Rusya'nın savaştan çekilmesi sonucu Bakü'de bulunan petrol kuyularının Alman ve Osmanlı birliklerinin eline geçmemesi için harekete geçmiştir. Kafkasya bölgesinde kolayca yerleşmek için İngiliz Hükümeti, bu bölgenin halkından destek almayı düşünmüştür. Bölgede nüfus sayısı bakımından üstün olan Azerbaycan Türkleri ve Müslüman nüfusun Osmanlı Devleti'ne yakınlığından dolayı, İngilizler için tek seçenek bölgede yaşayan Hristiyan nüfus olmuştur. İngiliz Hükümeti, bölgede yaşayan Gürcü ve Ermeni Hristiyan unsurlardan yalnızca Ermenilere güvenebilirdi. İngilizler, Osmanlı-Rus Savaşlarında Ermenilerin Büyük *Ermenistan* hayalini gerçekleştirmek için Türklere ihanet ettiğini bilmektedirler. Kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için piyon

⁸⁰ Ahmet Kanlıdere, İlyas Kemaloğlu (Ed), *Çağdaş Türk Dünyası*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2014, s.58.

⁸¹ Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü; 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, s.321.

⁸² Kanlıdere, Kemaloğlu (Ed), *Çağdaş Türk Dünyası*, s.59.

olarak seçtiği Ermenilerle İngiliz Devleti arasında işbirliği başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Kafkasları geçerek bütün Türk devletleri arasında *Pan-Turanizmi* yayacağından endişeye düşen İngilizler, Ermenilere her türlü destek sağlamıştır⁸³.

İngiliz Devleti'nin de desteğini alan ve Güney Kafkasya bölgesinde yaşayan Ermeniler *Büyük Ermenistan Devleti*'ni kurmak için harekete geçmiştir. Güney Kafkasya'da kurulan Geçici Transkafkasya Hükümeti'nden ilk önce Gürcülerin çekilmesinden sonra Transkafkasya Hükümeti parçalanmış ve Gürcistan kendi bağımsız devletini kurmuştur. 28 Mayıs 1918 tarihinde ise Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. Lakin Ermenilerin, Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyetlerine karşı toprak talebinde bulunması ve İngilizlerin de baskısı, Azerbaycan Hükümeti'nin zorunlu bir karar almasına neden olmuştur. 29 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan Ulusal Konseyi'nin aldığı bir kararla, Ermenilerin, Karabağ ve Nahcivan bölgelerine karşı ileri sürdükleri toprak iddialarını geri çekmesi şartıyla, Ermenilerin kendisine devlet kurması için Revan merkez olmakla etraf bölgeleri de taviz verilmiştir. Bu karardan sonra kurulan Ermenistan Devleti, Karabağ, Zengezur, Nahcivan ve Göyçe bölgelerine karşı eski iddialarını yeniden gün yüzüne çıkarmış ve haritalar çizdirtmiştir. Lakin bununla da yetinmeyen Ermeniler, Azerbaycan topraklarında soykırıma varan katliamlara başlamışlardır. 1918-1920 yılları arası Doğu Anadolu, Revan ve Nahcivan bölgeleri dâhil birçok bölgedeki toplu katliamlar, Ermenilerin hayali olan *Büyük Ermenistan*'ın kurulması için gerçekleştirilmiştir⁸⁴.

Rusya'da Geçici Hükümet'in kurulması ile Bolşevikler, İngilizlerle Bakü petrolü noktasında rekabete girmiştir. Stepan Şaumyan yönetiminde olan Bolşevikler Bakü'de yönetime gelmiştir. Ermeni Kilisesi'nin ve İngilizlerin de desteğini alan Şaumyan'ın Bolşevik-Taşnak birlikleri Bakü dâhil bütün Azerbaycan topraklarında katliamlara başlamışlardır. Bu katliamlar sonucu Azerbaycan sınırları içinde yaşayan on binlerce Azerbaycan Türkü dâhil Avar, Talış, Lezgi ve Kürt katledilmiştir⁸⁵. Bu katliamları bizzat Bakü Sovyet Başkanı Şaumyan tarafından yönetilmiştir. 1918

⁸³ Emin Şihaliyev, "Güney Kafkasya'da Britanya'nın Ermeni Politikası", *İRS Dergisi*, cilt:3, sayı:26 (2016), s.38-39.

⁸⁴ Güntekin Necefli, *Doğu Andolu, Nahcivan ve İrevan Bölgelerinde Ermenilerin Türk-Müslüman Ahaliye Karşı Yaptığı Soykırımlar (1918-1920)*, Turhan Yayınları, Bakü 2014, s.19-20.

⁸⁵ bkz: Vaqif Şirinoğlu (Ed), *1918-1920 Yıllar Azerilerin Soykırımı; Belgeler ve Materyaller*, Kartal Yayınları, Bakü 2001.

yılının Mart-Nisan aylarında Bakü ve diğer bölgelerde kanlı katliamlar düzenleyen Şaumyan, bunu: “*Biz bu katliamları planlı bir şekilde düzenledik, aksi takdirde Türkler Bakü'de zafer kazansaydılar burasını Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti yapacaklardı*” şeklinde itiraf etmiştir⁸⁶. Mevcut şartlar altında yeni oluşmuş Azerbaycan Cumhuriyeti, Ermeni Taşnak birliklerinin saldırılarını durdurmak için Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Azerbaycan Türklerinin bölgede yok olma tehlikesini gören Enver Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Gence şehrine askeri heyet yollamıştır. Detaylı inceleme yapan heyetin ardından 1918 yılının Haziran ayında bölgeye gönderdiği Nuri Paşa komutasındaki Türk ordusu, Magalov komutasındaki Azerbaycan birlikleri ile birleşerek, Kafkas-İslam Ordusu adını almıştır. Azerbaycan Türklerinin de içinde yer aldığı bu ordu, daha önce Ağsu, Kürdemir bölgesine kadar gelen Bolşevik-Taşnak birliklerini bertaraf ederek Şamahı istikametinde harekete geçmiş ve Ağustos ayında Bakü şehrine ulaşmıştır. Bakü'de bulunan Bolşevik-Taşnak birlikleri ile birlikte İngiliz birliklerini de mağlup eden Kafkas-İslam ordusu, Bakü'yü işgalcilerden temizleyerek 15 Eylül 1918'de şehre girmiştir. Osmanlı Devleti ordusunun gerçekleştirdiği beş aylık operasyonlar sonucu Azerbaycan Türkleri yok olma tehlikesinden kurtulmuş ve Azerbaycan'ın sınır bütünlüğü sağlanmıştır⁸⁷.

1918 yılında I. Dünya Savaşı'nın bitmesi sonucu Paris'te bir konferans toplanmıştır. Azerbaycan Hükümeti de konferansa katılmak için heyet göndermiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin galip devletlerce tanınmasını isteyen Azerbaycan heyetinin çabaları sonuçsuz kalmamış, Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri de-facto olarak tanınmıştır. Paris Konferansı'nda Ermeniler tarafından ortaya atılan sınır sorunları da müzakere olunmuştur. Bu konferansta verilen karar sonucu Bakü Guberniyası, Karabağ bölgesinin de içinde yer aldığı Gence Guberniyası, Nahcivan, Sürmeli, Şerur-Dereleyez bölgeleri Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde yer almıştır. Ayrıca Revan Guberniyası'nın Sığınah, Tiflis, Borçalı kazalarının Azerbaycan Türkü yaşayan bazı bölgeleri Azerbaycan toprakları sayılmıştır⁸⁸. Lakin

⁸⁶ Hanlar Valiyev, Yakub Mahmudov, *Azerbaycan Halkına Karşı 1918 Soykırımları*, Azerbaycan Tarihçileri İctimai Birliğı Yayınları, Bakü 2016, s.6-7.

⁸⁷ Ahmet Saniç, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu (1918)", *Akademik Bakış Dergisi*, cilt:3, sayı:6 (2010), s.255.

⁸⁸ Nasib Nasibzade, *AKP ve Vatanın Bütünlüğü Sorunu*, Azadlık Gazetesi, 10 Ağustos 1991, s.6.

durumu kabullenmeyen Taşnak Hükümeti Azerbaycan bölgelerinde saldırılarını sürdürmüştür. Bu saldırıların en yoğun olduğu bölgelerden biri Karabağ ve çevresi olmuştur.

1918 yılının Kasım ayına gelindiğinde Bakü’de Nuri Paşa komutasındaki Türk Ordusu, Mondros Ateşkes Anlaşması sonrası bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Nuri Paşa, önceden General Thomson’la irtibata geçerek Türk Ordusu’nun Kafkasya’dan çekilme tarihinin Thomson’un beklediği hızda olmayacağını bildirmiştir. Lakin İngiliz Hükümeti’nin baskısı üzerine Enver Paşa, Kafkasya’daki birliklere 6 hafta içinde bölgeyi boşaltma emrini vermiştir. Türk askerinin bölgeden çekilmesi üzerine 17 Kasım 1918 tarihinde General Thomson’un 5 bin kişilik İngiliz, Fransız, Amerikan, Kazak ve Emeni askerlerinden oluşan birliği, Bakü’yü işgal etmiştir. Dönemin Azerbaycan Hükümeti’nin bütün porotestolarına rağmen kendini Bakü valisi ilan eden General Thomson, Zengezur bölgesini Ermeni General Ozanyan’ın yönetimine vermiştir. Ermeni General, Zengezur, Karabağ ve Gence bölgelerini ‘*Küçük Ermenistan*’ olarak adlandırmış ve bu bölgelerde bulunan Müslüman Türk köylerine karşı saldırılarda bulunmuştur⁸⁹. Bu saldırılar Nahcivan ve İğdır bölgelerinde de gerçekleştirilmiştir. Ayrıca İngilizler, Nahcivan bölgesini Ermenistan Cumhuriyetine birleştirerek, Türk Dünyası ve Osmanlı Devleti arasında bulunan karayolu irtibatını da kesmek istemiştir. Bunun üzerine bölgede bulunan Türk subaylarının da yardımı ile 3 Kasım 1918 tarihinde merkezi İğdır olan ve Nahcivan bölgesini de kapsayan Aras Türk Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu cumhuriyet kısa sürede Ermeni saldırılarını durdurmayı başarmıştır⁹⁰. Lakin Ermeni saldırıları Zengezur ve Karabağ bölgesinde şiddetlenmiştir. 1918 yılının Aralık- 1919 yılının Ocak aylarında Ermeni çeteleri bölgede tam bir kaos ortamı oluşturmuştur.

Azerbaycan İçişleri Bakanlığı’nın hazırladığı ve bölgedeki durumla ilgili detaylı bilgi veren rapor, Ocak 1919 yılında Meclise sunulmuştur. 29 Ocak 1919 tarihinde Azerbaycan Hükümeti’nin toplantısında, Zengezur ve Karabağ bölgelerinde oluşan karmaşık durum sonucu bölgeye General Gubernator atanması için İçişleri Bakanlığı’nın sunduğu rapor mecliste kabul edilmiştir. Azerbaycan Hükümeti, bütün

⁸⁹<https://bpakman.wordpress.com/baku-2010-fotograflar/azerbaycan-tarihi/kafkas-islam-ordusu/osmanli-ordusunun-kafkasyayi-terk-sureci/> (2.11.2020).

⁹⁰ <http://www.guvengazetesi.com.tr/aras-turk-cumhuriyeti/163/> (2.11.2020).

raporları değerlendirdikten sonra bölgeye Hosrov Bey Sultanov'un⁹¹ General Gubernator olarak atanmasını uygun bulmuştur. Karabağ'a gelen Hosrov Bey'in bölge için alacağı kararlardan endişelenen Ermeniler, Erivan'da yapılan toplantıda İngiliz Generali Thomson'a şikâyetle bulunmuşlardır⁹². 28 Şubat 1919 tarihinde Erivan'daki İngiliz ordusunun temsilci subayı, Hosrov Bey Sultanov'un bölgeye General-Gubernator tayin edilmesi hakkında İngiliz Dışişleri Bakanlığına mektup göndererek, Hosrov Bey'in Karabağ ve Zengezur bölgelerinde huzur ve asayişi sağlamak için vali olarak gittiğini yazmıştır. Ayrıca bölgede ırkçılıkla bağlı hiç bir eyleme ve silahlı kuvvetlerin bölgede kullanılmasına İngilizlerin izin vermeyeceğini bildirmiştir. Bölgede bulunan Andranik birliklerinin Şuşa ve çevre bölgelerine yerleşmesini önlemek için Pendjab'ın 14. Alay komutanı Binbaşı Mak Mosen bölgeye gönderilmiştir. General Thomson mektubunda Hosrov Bey'in Binbaşı Mosen'in komutası altında olacağını da yazmıştır⁹³.

28 Ocak 1919 tarihli Erivan *Mşak* gazetesinde Ermeni Generali Andranik Ozanyan'ın, kendi birliklerine gönderdiği bir bildirisi yayımlanmıştır. Bu bildiride, Müttefik kuvvetlerin Türk ve Tatarlarla olan bütün düşmanlıkları durdurulmasını istediğini belirtmiştir. Ayrıca İngiliz ve Fransız temsilcileri Kafkasya bölgesinde herhangi bir olumsuzluk yaratacak savaşa izin vermeyeceklerini bildirmiştir. Bakü'de bulunan İngiliz ordusu Generali Tomson'un Ermeni çetelerinin savaşı devam ettirmesinin Ermeni sorununu olumsuz yönden etkileyeceği söylemi de bildiride yer almıştır. Lakin bu bildirinin yayımlanmasının sonrasında da Ermeni çeteleri bölgedeki faaliyetlerini devam ettirmiştir⁹⁴. Ermenilerin Müslüman köylerine saldırması, bu bildirinin sadece gösteri amaçlı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Hosrov Bey, Başbakan Nesib Bey Yusufbeyli'ye çektiği 8 Mayıs 1919 tarihli telgrafta Ermeni çetelerinin Gorus bölgesinden geçen yolda hayvan sürülerini götüren ahaliye saldırdığını ve bölgenin Ermeni çetelerden temizlenmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu

⁹¹ 1879 yılında Zengezur Kazasında doğulmuş Hosrov Bey Sultanov 1918 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucularından olmuştur. Hoyski'nin Birinci Hükümet Kabinesinde Harp Nazırı olan Hosrov Bey, 1919 yılı Ocak ayından itibaren Karabağ bölgesine vali olarak atanmıştır.

⁹² Nesiman Yakuplu, *Cumhuriyet Kurucuları*, Nurlar Neşriyat, Bakü 2018, s.156-157.

⁹³Юрий Барсегов, Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике; Документы и Комментарии, Том I, Издательство КРУГЪ, Москва 2008, с.257 (Yuriy Barsegov, Nagorniy Karabağ v Mejdunarodnom Prave i Miravoy Politike; Dokumenty i Kommentariy, Tom I, İzdatelstvo Krug, Moskva 2008, s.257).

⁹⁴Барсегов, *Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике* (Barsegov, Nagorniy Karabağ v Mejdunarodnom Prave i Miravoy Politike), s.247.

operasyon için Azerbaycan Hükümetinden tam teçhizatlı iki bin kişilik piyade ve atlı birlikler istemiştir⁹⁵. 5 Haziran 1919 tarihli diğer bir telgrafta ise Şuşa bölgesinde Ermeni çeteleri ile küçük çatışmalar olduğunu ve ardınca bölgeye sevk edilen birliklerle çatışmaların durdurulduğunu yazmıştır. Ayrıca Ermeni çeteci mensuplarından bazılarının burada faaliyette bulunduğu haberini de aldığını bildirmiş ve 6 Haziran'da gerçekleştirilecek askeri operasyonlarla Şuşa bölgesinde olan bütün Ermeni kışlalarını temizleyeceklerini bildirmiştir⁹⁶.

Azerbaycan Hükümeti'nin Zengezur bölgesine askeri operasyon düzenlemesi hakkındaki malumatı Ermenistan'ın Azerbaycan'daki diplomatik temsilcisi Agoronyan, Ermenistan Dışişlerine 20 Şubat 1919 tarihinde bildirmiştir. Telgrafta, Türk generallerin Karabağ bölgesinde olan Ermenileri silahsızlandıracağını ve Zengezur bölgesine bir kaç koldan saldıracağını yazmıştır. Bu saldırı ile ilgili bütün hazırlıkların yapıldığını bildirmiştir⁹⁷. Zengezur bölgesine yapılacak askeri harekât sadece o bölgede Ermeni çetelerinin katliamına maruz kalan Müslüman nüfusu kurtarmak için yapılmıştır. Bu operasyonla ilgili Karabağ General-Gubernatoru Hosrov Bey'in, Harp Nazırı General Samed Bey Mehmandarov'a gönderdiği 26 Temmuz 1919 tarihli telegrafta da yazılmıştır. Şuşa'dan gönderilen bu malumatla Zengezur bölgesinde zulme son vermek ve Nahcivan bölgesi ile irtibatı sağlamak için Ermeni sivil nüfus zarar görmeden, bölgenin Ermeni çetelerinden temizlenmesini yazmıştır. Ayrıca nüfusu Malakan Rusları olan Kızıl Boğaz ve Bazarçay bölgeleri Azerbaycan Hükümeti'nin yönetimini kabul etmeyi bildirmiştir⁹⁸.

Azerbaycan Hükümeti'ni Karabağ bölgesinde gerçekleştirdiği askeri operasyonlar sonucu, Şuşa ve çevresi Ermeni çetelerinden temizlenmiştir. Osmanlı 15. Kolordu Erkânı Harbiye Dairesi tarafından 7 Temmuz 1919 tarihinde Harbiye Nezaretine bazı valilik ile fırka kumandanlıklarına yazılan tamimde; Karabağ hakkında durum değerlendirmesi yapılırken, Azerbaycan ordusunun on gün önce Şuşa ve etraf bölgelerinde Ermenileri mağlup ederek Gorus istikametinde

⁹⁵ Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fon.970,siyahı.1,iş.96, s.58.

⁹⁶Yakuplu, *Cumhuriyet Kurucuları*, s.158.

⁹⁷Барсегов, *Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике*, s.256.

⁹⁸ ARDA, f 970, s 1, iş 65, s.70.

ilerledikleri, Hazar kıyılarında yer alan Lenkeran şehrinin de ele geçirildiğini ve Bakü-Culfa demiryolunun da temellerinin atıldığına dair bilgiler verilmiştir⁹⁹.

Dönemin Ermenistan Başbakanı Ovanes Kaçaznu'ni, Taşnak Partisi'nin toplantısında *Ermenilerin Hayalleri* adlı sunumunu yaparken Karabağ ve çevresinde Azerbaycan Türkleri ile yapılan savaşlar hakkında da konuşmuştur. Kaçaznu'ni savaşlarla ilgili: *"Biz Azerbaycan'la resmi olarak savaş durumunda değildik ama Karabağ ve çevre bölgelerinde fiilen Müslümanlara karşı savaşıyorduk. Buna ilave olarak Şerur-Dereleyez, Nahcivan, Zengibasar ve Zengezur bölgelerinde Müslümanlarla kanlı savaşlar yaşanmaktaydı, Sevr Antlaşması'nın şartları bizi kör etmiştir. Bu antlaşma yerine Türklerle doğrudan anlaşmaya varsaydık çok şey kazanmış olardık. Savaş mağlubiyetle sonuçlandı. İyi bir şekilde silahlanmış askerlerimiz savaştı, silahı bırakıp köylere doğru kaçtı"* kelimelerini sarf etmiştir. Bu konuşmadan görüldüğü gibi Ermenilerin tek isteği olan Büyük Ermenistan'ı kurmak için Karabağ ve çevresinde savaşlar çıkarmışlardır. Emperyalist ülkelerin vadlerine aldanan Ermenilerin, bu saldırıları mağlubiyetle sonuçlanmıştır¹⁰⁰.

Karabağ bölgesinin genel valisi Hosrov Bey, bölgede durumu düzene sokmak ve taraflar arasında sulh yapmak için bir dizi önlemler almıştır. Şuşa, Cavanşir, Zengezur ve Cebrayıl eyaletlerinin valisi Hosrov Bey'in, 22 Ağustos 1919 tarihli *'Karabağ Sorunu Üzere Beyanatında'* Ermenilerle Müslümanlar arasında sorunların çözülmesi için bazı konular ele alınmıştır. Bölgede yaşayan Müslüman ve Ermeniler arasındaki düşmanca hareketlere son vermek için kanun karşısında eşitlik ve kültürel-ekonomik birlik öne sürülmüştür. Beyanat: *"20 Ağustos Karabağ'ın hayatında tarihi bir gündür. Bu gün Karabağ'ın iki halkı arasında (Ermeni-Müslüman) yüksek devletçilik ve bir birine güvenin temeli atılıyor. Bu gün Devlet tarafından 26 Ermeni bölgesinin ihtiyaçlarının karşılanması ve sorunlarının çözülmesi için Ermeni Yedinci Kurultayı'nın yapılmasına izin verilmiştir. Ayrıca Devlet, Ermenilerin ihtiyaçlarının karşılanması için benim yanıma Ermeni halkından Devlet yardımcısı tayin etmiştir. Bölgede yerli nüfusa yardım maksadıyla benim yanımda Ermeni-Müslüman ittifakını yaratılacaktır. Gerçekleşecek Kurultayda halk*

⁹⁹Sarıay (Ed), *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, s.249.

¹⁰⁰ Российский Государственный Военно-Исторический Архив, фонд.2100, список 1, файл 1142, лист 1 (Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voenno-Istoricheskiy Arkhiv).

arasından seçilen ve Devlet tarafından tasdiklenen 3 kişiden oluşan bu İttifak Devlet Kurumlarında da halkı temsil edecektir"¹⁰¹ şeklindedir.

Alınan bütün önlemlere rağmen Kasım 1919'a kadar Türkler ve Ermeniler arasında çatışmalar devam etmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan arasında olan sorunları çözüme kavuşturmak için 20 Kasım 1919 tarihinde Tiflis'te bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantı sonucu 23 Kasım'da Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasında bir antlaşma imzalanmıştır. 23 Kasım antlaşmasının şartları aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

"Azerbaycan ve Ermenistan Hükümetleri, mevcut çatışmaları durdurmak ve yeniden silaha başvurmamak konusundaki taahhütlerini yerine getirirler".

"Azerbaycan ve Ermenistan Hükümetleri, Zengezur'a giden yollarda rahat gidiş geliş sağlamak amacıyla bu yolları düzeltmek ve yeniden açmak için tedbirler almak konusunda mutabıktırlar".

"Azerbaycan ve Ermenistan Hükümetleri, sınırlar da dâhil olmak üzere bütün ihtilaflı meselelerini, aşağıdaki paragrafta bahsi geçen konferans kararlarını esas alan barış anlaşmaları vasıtasıyla sonuca bağlama konusunda taahhütlerini yerine getirirler. Bunun mümkün olmadığı durumlarda, kararlarına her iki hükümetçe itaat edilecek tarafsız bir kişinin hâkim olarak seçilmesi ve bu görevin şu an için Birleşik Devletler Ordusu'ndan Albay James C. Rhea tarafından yürütülmesini öngörürler".

"Azerbaycan ve Ermenistan Hükümetleri, 26 Kasım Çarşamba günü Bakü'de, 4 Aralık günü de Tiflis'te yapılacak konferanslara, acilen eşit sayıda delege görevlendirmeyi taahhüt ederler. Konferanslar, ortak bir anlaşma ile başka bir yere sevk edilmediği müddetçe bu şehirlerde yapılmaya devam edecektir. Bu konferansta iki devlet arasında oluşan bütün sorunlar ve ihtilaf yaratan bütün sorunlar tartışılacak ve bu sorunların mutabakat sağlanarak ve ya hakem kararıyla çözülmesi için tam yetki olacaktır".

¹⁰¹ ARDA, f.2898, s.1, iş.6, s.6.

*"Bu antlaşma imza tarihinden itibaren geçerli olacak ve her iki hükümetin parlamentoları tarafından onaylanıp, Azerbaycan ve Ermenistan Başbakanlarının kendi hükümetlerinin yukardaki anlaşma maddelerini tamamını destekleyip yerine getireceklerini imzalarıyla taahhüt ettikleri andan itibaren yürürlüğe girecektir. Bu anlaşma İngilizce ve Rusça olmak üzere, biri Müttefik Yüksek Komisyon üyesine, biri Azerbaycan Başbakanı'na, biri de Ermenistan Başbakanı'na verilmek üzere üç nüsha olarak imzalanmıştır"*¹⁰².

Bu anlaşma ile her iki taraf üzerine silah bırakma yükümlülüğü götürse de, Karabağ ve Zengezur bölgelerinde çatışmalar devam etmiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceferov'un Tiflis'teki Müttefik Devletlerini temsilcilerine çektiği telgraflarda, Ermenilerin Zengezur ve Karabağ bölgelerinde tekrar katliamlara başladığı anlaşılmaktadır. Antlaşmadan bir hafta sonra Aralık ayında Zengezur ve Dereleyez bölgelerinde Müslüman nüfusun yerleşim yerlerini hücum eden Ermeni çeteleri 300 Türk erkeğini katletmiş, 30 kadını ise esir almıştır. 10 Aralık 1919 tarihli telgrafta ise Ermenileri Karabağ'da katliam ve yağmalara başladığını, Ermenistan Hükümeti'nin müdahale etmediği durumda doğacak olan daha vahim olaylara Azerbaycan Hükümeti'nin sorumlu olmayacağını Müttefik Devletleri temsilcilerine bildirmiştir¹⁰³.

Azerbaycan Hükümeti'nin karşı harekete geçmesinden endişeye düşen Ermenistan Hükümeti, Ermeni çetelerini durdurmak için İngiliz yardımına da başvurmuştur. 26 Şubat 1920 tarihinde Ermenistan Dışişleri Bakanı Khatissian'ın, İngiltere Hükümetine çektiği telgrafta: *"23 Kasım Anlaşması'nın göz ardı etmemekle yükümlü olduğum için yazıyorum. 19 Ocak 1920 yılında Ermeni çetelerinin Karabağ bölgesinde yaklaşık kırk Müslüman köyünü imha etmiştir. Şuşa bölgesine saldırılar devam ediyor. 23 Kasım Anlaşması gereğince bölgede bulunan binlerce Müslüman nüfusun mal ve can varlıklarını korumak için Ermenistan Hükümeti, bölgeye küçük bir müfreze göndermiştir. Bu müfreze Ermeni çetelerinin Müslüman köylerine karşı bazı planlarını engelleyebilmiştir"*. Bu telgraftan da anlaşıldı gibi bölgedeki Ermeni

¹⁰² ARDA, f.970, s.1, iş.95, s.4.

¹⁰³ Yusuf Sarınoy (Ed), *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın № 28, Ankara 2001, s.79-82

çeteleri antlaşma öncesi ve sonrası katliam ve yağma eylemlerini durdurmamışlardır¹⁰⁴.

Zengezur ve çevresinde olayların hatsafhaya ulaşması sonucu Azerbaycan İçişleri Bakanı Hacinski, Karabağ genel Valisi'ne gönderdiği 24 Ocak 1920 tarihli mektupta, Ermeni çetelerinin katliamlarını durdurmak için askerlerle birlikte mücadele edecek bölgenin Müslüman nüfusundan gönüllü birlikler oluşturulmasını istemiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hoyski'nin, 26 Şubat 1920 tarihli Ermenistan Dışişleri Bakanı Hatisov'a telgrafında; Azerbaycan Ordusu'nun Zengezur bölgesine gönderilmesi sonucu Ermeni çetelerinin katliamlarına son verilmiş ve olaylar durdurulduğunu bildirmiştir¹⁰⁵.

Rusya'da Bolşevik yönetimi tam anlamıyla otoritesini sağladıktan sonra, Çarlık dönemindeki topraklarını geri almak için harekete geçmiştir. Bunun için de Kafkasya bölgesini işgal etmek için fırsat aramaya başlamıştır. Ermenilerin Mart ayında Karabağ bölgesinde başlattığı isyanlar Ruslara aradığı fırsatı vermiştir. Karabağ valisi Hosrov Bey'in 23 Mart'ta Azerbaycan Hükümetine gönderdiği telgrafta Ermenilerin güçlü saldırılar gerçekleştirdiğini yazmıştır. Azerbaycan Hükümeti'nden silah ve teçhizat yardımında bulunmasını talep etmiştir¹⁰⁶.

XI. Kızıl Ordunun Azerbaycan Cumhuriyetini işgal etmesini kolaylaştırmak için Ermenilerin, Mart ayında Karabağ ve etraf bölgelerinde çıkardığı isyanlar Hosrov Bey'in Azerbaycan İçişleri Bakanlığına yazdığı mektupta da yer almıştır. Hosrov Bey mektubunda: *"Bu yılın Şubat ayından itibaren Şuşa şehri yakınlarında yaşayan Kalendarashlı Ermeni çeteci Egiş Voskanyan gizli olarak Zengezur bölgesine giderek oradan silah ve cephane toplamağa başlamıştır. Ermeni çetelerinin bir biri ile iletişim sağlamasının karşısını almak ve Zengezur bölgesini kontrolde tutmak için 29 Şubat'ta komando birlikleri oluşturdum. Ermenilerin iki birlikle bölgeye dâhil olarak ateş açması olayları başlatmıştır. Çatışmalar sonucu Kaladaras köyünden Krikor Aruşanov yakalandı ve iki ölü bir yaralı Ermeni ele geçirildi. Diğer silahlılar ise kaçarak gizlenmişlerdir. Aruşanov'un verdiği ifadelerde malum olmuştur ki Ararat Devleti'nin hafiyeleri ile irtibat kuran 50 kişiye yakın Ermeni partisi üyeleri*

¹⁰⁴ ARDA, f.970, s.1, iş.113, s.61.

¹⁰⁵ Sarıay (Ed), *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, s.87,89.

¹⁰⁶ ARDA, f.970, s.1, iş.65, s.90.

*Zengezura geçerek Egiş Voskanyan'dan silah almıştır. Şuşa eyaletinde Dağlık alanlar boyunca bölgenin tehlikesizliği Şuşa Polis Karakoluna emanet edilmiştir"*¹⁰⁷ ifadelerini kullanmıştır.

1920 yılının Nisan ayına doğru olaylar daha da karmaşık hale gelmiş ve Ermenilerin bu isyanlarını fırsata çeviren XI. Kızıl Ordu, Azerbaycan sınırlarına kadar ulaşmıştır. XI. Kızıl Ordu'nun bölgeyi kolayca işgal edebilmesi ve Sovyet Rusya'ya sadık olduğunu göstermek için Hankendi (Stepanakert), Gence, Kazak bölgelerinde yaşayan Ermeniler isyan çıkarak, Azerbaycan ordusunun Kuzey sınırında olan birliklerinin çoğunun bu bölgelere yönlendirilmesini sağlamışlardır. Ayrıca Mikoyan başta olmakla Ermeniler, Kızıl Ordu'nun bölgeye girmesi için Sovyet yönetimine başvuruda bulunmuşlardır. Ermenilerin bölgede çıkardığı isyanlar XI. Kızıl Ordu'nun kolaylıkla bölgeyi işgal etmesine de yardımcı olmuştur¹⁰⁸.

¹⁰⁷ ARDA, f.894, s.7, iş.22, s.1-2.

¹⁰⁸ Beşir Mustafayev, "Rezultade Hükümeti Dönemi ve Yaşanan Terör Olayları (1918-1920)", *Avrasya İncelemeler Dergisi*, cilt:2, sayı:2 (2013), s.222-223.

İKİNCİ BÖLÜM

XX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE KARABAĞ VE ÇEVRESİNDE AZERBAYCAN TÜRKLERİNE YÖNELİK KATLIAMLAR (1905-1920)

2.1. Soykırım Kavramı

Yunanca *genos*, Latince *cide* kelimelerinin birleşmesinden türeyen ‘*genocide*’ kelimesi uluslararası hukukda ağır bir suç olarak değerlendirilmiştir. Farklı ırka, dine ve görüşlere bağlı kitlelerin toplu şekilde ortadan kaldırılması soykırım olarak nitelendirilmektedir. İkinci Dünya Savaşı’na kadar dünyanın birçok bölgesinde farklı toplumlara karşı soykırım suçu işlense de bu suç hukuki statüsünü Nazi katliamlarından sonra almıştır. *Birleşmiş Milletler Genel Kurulu*’nun¹⁰⁹ 11 Aralık 1946 tarihli kararı sonucu soykırım bir suç olarak beyan edilmiştir. 12 Ocak 1951 tarihli 206 nolu kararla yürürlüğe giren "*Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi*" soykırım suçunun önlenmesi için atılan ilk adımlardan olmuştur. Sözleşmenin en önemli maddelerinden olan II. maddede etnik, ırkı, dini ve kültürel olarak toplumların ortadan kaldırılmasına yönelik eylemler soykırım suçu olarak değerlendirilmiştir. Bu eylemler arasında toplumlara karşı fiziksel ve zihinsel şiddet, katliam, toplumlara ağır yaşam şartları dayatmak ve doğumları engellemek için yapılan bütün faaliyetler yer almaktadır¹¹⁰.

XX. yüzyılda Dağlık Karabağ ve çevresi soykırımın çeşitli türlerini yaşamıştır. Bölgeyi Ermenistan’ın bir parçası olarak göstermeye çalışan Ermeniler, ilk önce bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerini yaşlı, çocuk, kadın ayırımı yapmadan katletmiş, hayatta kalanları ise göçe zorlamıştır. Bölgeye tamamen hâkim olan Ermeniler, Dağlık Karabağ’ın Alban mimari yapıtları ve Müslüman mimarisini yok etmişlerdir. Alban Kiliseleri üzerinde gerçekleştirilen restorasyon işleri sonucu kiliseler, Ermeni Kilisesi olarak dünya kamuoyuna tanıtılmıştır. Müslüman nüfusa ait yaşam yerleri, mezarlıklar, cami ve binalar ise yok edilmiştir. Hala ayakta kalan bazı harabe camiler ise Ermeniler tarafından ahır olarak kullanılmaktadır. Buna ilave olarak Ermeniler, bölgenin yerüstü ve yeraltı kaynaklarını da istismar ederek, komşu ülkelerin pazarlarına taşımışlardır. Buradan görüldüğü gibi Ermeniler, Dağlık

¹⁰⁹ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Birleşmiş Milletlerin beş ana organından biridir. Tüm üye milletlerinin eşit olarak temsil edildiği tek organdır.

¹¹⁰ Arzu Beşiri, "Soykırım ve Soykırıma İlişkin Uluslararası Mekanizmalar", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, cilt:26, sayı:108 (2013), s.180-183.

Karabağ ve çevresinde yalnızca Müslüman nüfusu katletmekle kalmamış onların dinini, kültürünü, tarihini de silmek için her türlü çaba sarf etmişlerdir¹¹¹.

Tarihte en fazla soykırım suçu Kafkasya ve Anadolu bölgesinde yaşayan Türk toplumlarına karşı yaşansa da bu soykırımlara Batı ülkeleri ilgisiz kalmakla birlikte hep Türkleri suçlu göstermeye çalışmışlardır. Anadolu ve Kafkasya topraklarında katliam ve göçler Batı kamuoyunda fazla yer almamıştır. XX. yüzyılda savaş ve zorunlu göçler sonucu ölen 170 milyon insanın 110 milyonu Komünist ve Faşist rejimlerin kurbanı olmuştur. Bu rakamın 60 milyondan fazlası Türk toplumlarının payına düşmektedir. Hatta günümüzde de Çin hükümeti, Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Uygur Türklerine karşı işkence ve katliam faaliyeti uygulamaktadır¹¹². XX. yüzyılda Anadolu'da Türklere karşı gerçekleştirilen katliamların ardından bir diğer katliam ise Güney Kafkasya'da olmuştur. Büyük bir kısmı bölgeye sonradan planlı bir şekilde yerleştirilen Ermeniler, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgede kendi devletlerini kurmak için bölgenin Müslüman nüfusu olan Azerbaycan Türklerine karşı saldırılar düzenlemişlerdir. Rus yönetiminin bu saldırılara sessiz kalması ve bazen de destek sağlaması bu saldırıları katliama dönüştürmüştür. Ermeni Kilisesinin de desteğini alan Ermeni çeteleri, Güney Kafkasya'nın birçok bölgesinde özellikle de toprak iddiasında bulundukları Revan, Nahcivan ve Karabağ bölgelerinde toplu katliamlar gerçekleştirmişlerdir¹¹³.

2.2. 1905-1906 Olayları

XIX. yüzyıl, dünyada bilim, teknoloji, iktisadi, sosyal ve askeri alanda en fazla değişim ve gelişimin yaşandığı yüzyıl olarak bilinmektedir. Bu değişim ile birlikte dünyanın büyük devletleri diplomasi ve askeri alanda güç mücadelesini de hızlandırmışlardır. Avrupalı devletler yeni sömürge arayışı için kıyasıya mücadeleye girmiş, sömürge alanlarını genişletmek adına hem karada hem de denizde askeri rekabet yürütmüşlerdir. Diğer sömürge kıtalarında olduğu gibi Uzak Doğudaki siyasi ve askeri gelişmeler, bu bölgeye hakim olmak isteyen Çarlık Rusya ve Japon İmparatorluğu'nu karşı karşıya getirmiştir. XX. yüzyılın ilk yıllarında Çarlık Rusya,

¹¹¹<http://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/25/39/qarabag-abideleri.html> (5 Aralık 2019).

¹¹² Salim Durukoğlu, Sevim Salik, "Türklerin Uğradığı İşkence, Sürgün, Katliam ve Soykırımlar Sözlüğü, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, cilt:3, sayı:7 (2015), s.212.

¹¹³ Karabağ Özgürlük Örgütü, *Ermeni Vahşetleri (1905-1906),(1918-1920)*, Biznesmen Namiq Habibov Matbaası, Bakü 2009, s.4.

Avrupa’da diplomasi mücadelesi verirken aynı zamanda Çar ordusu, Uzak Doğu’da ilerlemiştir. 1903 yılından itibaren Uzak Doğu’da durum çok hassas bir hal almış bölgede Japon ve Rus yayılmacılığı hız kazanmıştır. Rusya’nın, Çin’de çıkan *Bokser* isyanını fırsata çevirerek Mancurya ve Port-Arthur limanına sahip olması, Japon çıkarları ile kesişmiştir. Diplomatik yollarla duruma müdahale etmeye çalışan Japonya, Rusların savaş hazırlığı istihbaratını alınca harekete geçmek zorunda kalmıştır¹¹⁴. Japonya’nın saldırısı ile başlayan ve 1904-1905 yılları arası gerçekleşen Rus-Japon Savaşı sonrası yenilen Çarlık Rusya, 5 Eylül’de Portsmouth Antlaşması¹¹⁵ imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşma ile Uzak Doğu’da güç dengesi değişmiş, Rusya’nın Asya topraklarında sahip olduklarından vazgeçmesi Çar’ın, halk arasındaki otoritesini de sarsmıştır¹¹⁶. Savaş mağlubiyeti ile birlikte ülkede büyüyen ekonomik kriz ve işsizlik de 1905 devrimine giden yollardan biri olmuştur. Lakin devrimi tetikleyen olay 1905 yılının Ocak ayında gerçekleşen ve tarihe Kanlı Pazar olarak geçen olay olmuştur. Artarda gelen krizlerden şikâyetçi olan işçilerin birçoğu Georgi Gapon’un yönetiminde 9 Ocak 1905 tarihinde Çar’la görüşmek için Kış Sarayı’na doğru gitmişlerdir. 300.000 işçinin imzaladığı şikâyetlerin ve isteklerin bulunduğu dilekçeni Çar’a sunmak isteyen işçiler asker direnişi ile karşılaşmışlardır. Gösterileri engellemek için meydana toplanan askerlerin kalabalık üzerine ateş açması sonucu yüzlerle işçi katledilmiştir. Kanlı Pazar olayı sonucu Çar’dan umudu kesen işçiler radikalleşerek bir devrimin gelişmesine hız vermişlerdir. Çarlık Rusya’nın başkenti ve etrafında çıkan eylemler ve olaylardan sonra otoritede bir boşluk oluşmuştur. Bu otorite boşluğunu Güney Kafkasya’da kendi çıkarları için kullanmaya çalışan Ermeniler, katliam ve yağmalara başlamışlardır¹¹⁷.

1900 yılının başlarında günümüzde Ermenistan olarak geçen topraklar dâhil Azerbaycan’ın birçok bölgesinde *Taşnaksutyun* ve *Hınçak* partilerinin de desteği ile

¹¹⁴ Charles T. Payne, *The Russo-Japanese War Impact on Western Military Thought*, A Thesis Submitted to the Graduate Faculty of The University of Georgia, In Partial Fulfillment of The Requirements for The Degree, Master of Arts, Athens, Georgia 1990, p.7.

¹¹⁵ ABD Başkanı Theodore Ruzvelt’in arabuluculuğu ile ABD’nin Portsmouth kentinde Rusya ve Japonya arasında imzalanmış barış antlaşmasıdır. Bu antlaşma ile Japonya, Kore’de üstünlük sağlamış, Liaodong Yarımadası’nın, Lüshun’a giden Güney Mançurya demiryolunun ve Sahalin Adası’nın yarısının denetimini eline geçirmiştir. Buna karşılık Çarlık Rusya, Mançurya’nın kuzeyini nüfuzu altında tutmaya devam etmiştir.

¹¹⁶ Benjamin E. Mainardi, “The Russo-Japanese War: Origins and Implications”, *James Madison Undergraduate Research Journal*, volume:7, issue:1 (2019-2020), p.6.

¹¹⁷ Kezban Acar, "1905 Rus Devrimi'nin Genel Bir Değerlendirmesi", *Divan: Disiplinler arası Çalışmaları Dergisi*, sayı:24, (2008), s.90-91.

Müslüman-Türk ahaliye karşı saldırılar artmıştır. XX. yüzyılın başlarından itibaren Ermeni çetelerini mali yönden destekleyen Ermeni Kilisesi, 1903 tarihli kararla *Rusya Toprak ve Emlak Bakanlığı'nın* emrine verilmiştir. Bu karar Kiliseye siyasi kurumlardan gelen yardımları azaltmakla birlikte kilisenin faaliyetlerini de kısıtlamıştır. Güney Kafkasya'da yaşayan Ermeniler bu karar aleyhine Bakü, Tiflis, Gence, Revan, Şuşa, Nahcivan gibi şehirlerde mitingler düzenlemiştir. Bu mitingler, zamanında müdahale edilmediği için kontrolden çıkmıştır. Müslümanlar aleyhine propagandaya kalkışan Ermeni çetelerine, bölge yönetiminde bulunan Ermeni asıllı memurlar da mali destek sağlamıştır. Modern silahlı Ermeni çeteleri Müslümanlar yaşayan büyük şehirlerde katliamlara başlamıştır¹¹⁸.

1905-1906 yılları arası gerçekleşen Ermeni-Müslüman savaşının ilk alevlendiği şehir Bakü olmuştur. Bakü'yü katliama götüren olaylarda siyasi örgütler ve partilerde bulunan Ermenilerin de büyük rolü olmuştur. Bakü'nün Kuba Meydanında bir Müslümanın Ermeni komiteciler tarafından öldürülmesi, bölgede yaşayan Müslüman nüfusu ayaklandırmıştır. Müslümanlar kendi imamı tarafından sakınleştirilmek istenirken Ermeni askerler tarafından diğer bir Müslümanın daha öldürülmesi olayları yeniden alevlendirmiştir. Akabinde silahlanan Müslümanlar Ermeni çetelerine karşı savaşmak zorunda kalmıştır. Ermeni çeteciler, Müslümanlarla birlikte bölgede yaşayan Rus nüfusa karşı da silah kullanmışlardır. Her iki tarafın saldırıları sonucu ölü ve yaralı sayısı da artmıştır. 7 Şubat 1905 tarihinde Müslümanların, Ermeni çetelerine düzenlediği karşı saldırı sonucu Ermeniler Bakü'den geri çekilmek zorunda kalmıştır. 2 Şubat 1905 tarihinde Bakü'de Ermeni saldırıları ile başlayan bu savaş kısa zamanda Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerine de sıçramıştır¹¹⁹. Bakü'de çıkan kanlı olaylar kısa zamanda Karabağ ve çevresini de etkisi altına almıştır. Bölgenin Müslüman ve Ermeni yöneticileri halklar arasındaki olayların büyümemesi için bir dizi görüşmeler gerçekleştirmiştir. Lakin yapılan bütün görüşmeler müspet bir sonuç vermemiştir. Ermenilerin silah ve teçhizat toplaması bölgede yaşayan Müslüman nüfusu endişelendirmiştir. Ermenilerin bir katliama girişeceğinin aşikâr olması, Müslüman nüfusu buna karşı

¹¹⁸ Nazim Mustafa, "Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptığı Katliamlar", *Atatürk Dergisi*, cilt:3,sayı:1 (2014), s.3.

¹¹⁹ Memmed Said Ordubadi, *Kanlı Yıllar*,(Çev. Ekrem Bağirov), Karabağ Halk Yardımı Komitesi Yayınları, Bakü 1991, s.13.

hazırlanmaya itmiştir. Beklenen saldırı 16 Ağustos 1905 tarihinde gerçekleşmiştir. Ermeni çeteleri, Müslümanlar yaşayan köylere ve mahallelere saldırılar düzenlemiştir. Ermeniler saldırılara başlamasının ardından kendini savunmak isteyen Müslüman Türkler, silahlanarak Ermeni çetecilere karşı harekete geçmiştir¹²⁰.

Birçok şehirde katliam ve yağmalara başlayan Ermeni çeteleri, Gence şehrinde yaşayan Müslüman nüfusu göç ettirmeye çalışmıştır. Ermeniler, bölgede üstünlük sağlamak için Gence'den Şuşa'ya kadar olan bütün Müslüman köylerine karşı saldırılar düzenlemişlerdir. Ermeni saldırıları ile Karabağ bölgesinde çıkan savaş 1 Ocak 1906 tarihinde *Papravait* muharebesi ile sonuçlanmıştır. Bu savaşta yenilen Ermeni çeteleri, işgal ettikleri Müslüman köyleri boşaltmak zorunda kalmışlardır¹²¹. Karabağ bölgesindeki Müslüman-Ermeni muharebesine İran'da yaşayan Müslümanlar Türklerden de yardım gelmiştir. 1906 yılının kışında Karabağ'ın Ağdam bölgesine İran'dan gelen birlikler, 15 gün hazırlık yaptıktan sonra yerli birliklerle birleşerek Aranzemin ve Pricamallı bölgeleri dâhil Ermeni işgalinde olan Müslüman köylerini kurtarmak için harekete geçmişlerdir¹²².

Ermeni çetelerinin Bakü, Gence, Şuşa gibi bölgelerdeki katliamlarını Nahcivan bölgesinde gerçekleştirilen katliamlar izlemiştir. Ancak Nahcivan'da Müslüman nüfusun üstünlüğü, Ermeni çetelerinin bölgede katliam girişimlerine karşı silahlı direniş yapmaları çetecileri püskürtmüştür. Bu beklenmedik direniş, Revan bölgesinde yaşayan Ermenilerin, Müslüman nüfusa karşı saldırıya geçmesine neden olmuştur. Ermeni çeteleri, 24 Mayıs 1905 tarihinde Müslüman tüccarlara ateş açmakla katliamlara başlamışlardır. Ordubadi '*Kanlı Yıllar*' adlı eserinde Revan olaylarını: "*Revanda Ermeni çetelerinin yardımına en modern silahlarla silahlanmış Taşnaksutyun partisinin savaşçıları geldi. Müslüman askerler ise çoğu silahsız olarak Ermenilere karşı savaşıyorlardı. Güçlü silahları olmasa da Müslümanların kenar bölgelerden gelme iyi nişancıları vardı. Zira Bakü ve Nahcivan savaşlarından kaçıp buraya gelen Ermeni savaşçıları Müslümanlara mağlup oluyorlardı*"¹²³ şeklinde anlatmıştır. 26 Mayıs 1906 tarihinde yayınlanan *Kafkas Gazetesi*'nde' yer alan habere göre: Revan bölgesindeki saldırılar sonucu 9 Ermeni ve 21 Müslüman

¹²⁰ Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906 Yıllarda Ermeni-Müslüman Davası*, (Çev. Vasif Guluyev), Azerbaycan Neşriyatı, Bakü 1993, s.30-32.

¹²¹ Ordubadi, *Kanlı Yıllar*, s.77.

¹²² Nevvab, *1905-1906 Yıllarda Ermeni-Müslüman Davası*, s.93.

¹²³ Ordubadi, *Kanlı Yıllar*, s.21-23.

ölmüştür Yaralı sayısı ise 10 Müslüman 24 Ermeni, 1 Rus ve 1 Yahudi olmakla toplam 36 kişi olarak gösterilmiştir¹²⁴. Ermeni çetelerinin, Revan şehrinde bulunan Müslüman mahallelere ve etraf Müslüman köylerine karşı düzenlediği saldırılar sonucu Müslüman nüfusun büyük çoğunluğunu katletmiştir¹²⁵.

2.3. Mart 1918 Olayları

Birinci Dünya Harbi'nin ilk yıllarında Rus Hükümeti, Kafkasya'da nüfus değerlendirilmesi yaparak '*Kafkasya Salnamesini*' yayınlamıştır. Salnameye göre Bakü, Gence ve Revan bölgelerinde Müslüman ve Ermeni nüfus sayısı belirlenmiştir. Salnameye göre Bakü'de 773536 Müslüman, 74514 Rus, 55852 Ermeni nüfusu vardır. Gence Vilayetinde 1174000 Müslüman, 34798 Rus, 1107 Gürcü, 177596 Ermeni nüfus bulunmaktadır. Erivan Vilayeti'nde, Müslüman sayısı 640000, Ruslar 19310, Ermeniler ise 307717 kişi olmuştur. Bu sayıma baktığımız zaman her üç vilayette Müslüman nüfusun Ermeni nüfustan fazla olduğu görülmektedir¹²⁶.

Birinci Dünya Harbi'nde Müttefik devletlere karşı savaşan Osmanlı Devleti, Doğu Cephesinde Ruslara karşı askeri operasyonlar düzenlemiştir. Kafkas Cephesinde Rus ordusuna karşı başlattığı askeri harekât Osmanlı ordusunun Sarıkamış yakınlarında mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır. 1916 yılında Kafkasya'dan gelen destek kuvvetleri ile güç kazanan Rus birlikleri, ileri harekâtla Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Güneydoğuda bulunan birçok bölgesini işgal etmiştir¹²⁷. Hızlı bir şekilde ilerleyen Rus birlikleri, Rusya'da çıkan Şubat devrimi sonucu geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Lakin bu geri çekilme zamanı Ruslar, kendi safında savaşan Ermeni çetelerine büyük sayıda silah ve mühimmat bırakmıştır. Rus çekilmesinden sonra Ermeni çeteleri, bölgede yaşayan Müslümanlara yönelik daha sonra yapacağı katliamlarda bu silahları kullanmıştır¹²⁸.

1917 Ekim İhtilalinden sonra Bolşevikler, artarda halkların kardeşliği ile ilgili bildiriler yayınlamıştır. Bu bildirilerin tek amacı eski Çarlık Rusya sınırları içinde yaşayan halkları kendi Rus iktidarı altında tekrar toplamak olmuştur. Bu bildirilerde en dikkat çeken maddesi, her milletin kendi kaderini kendinin

¹²⁴Kafkas Gazetesi 26 Mayıs 1906.

¹²⁵ Mustafa, *Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptığı Katliamlar*, s.79-80.

¹²⁶Sarıay (Ed), *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, s.353.

¹²⁷<https://docplayer.biz.tr/amp/154044421-Sosyal-beseri-ve-idari-bilimler-dergisi.html>.

¹²⁸ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı İdaresinden Sovyet İdaresine Kadar Nahcivan (1918-1921)*, Ececi Yayınları, Nahcivan 2013, s.19.

belirleyeceği yönündeki madde olmuştur. Bolşevik yönetiminin yayınladığı kardeşlik bildirilerini bölgede mevcut olan işçi sınıfı ile birlikte, *Azerbaycan Müsavat Partisi* de olumlu karşılamıştır. Lakin Müsavatçıların halk arasında nüfuzunun artması ve bölgede güçlenmesi Bolşevikleri rahatsız etmeye başlamıştır. Bakü'deki Bolşevikler, petrol şehrini elinde tutmak için yönetime Bolşevik olan bir komiser atamayı planlamıştır. Müsavat Partisi'nin bölgede nüfusunu kırmak için Stalin'in de yardımıyla Kafkasya komiseri olarak Ermeni asıllı Stepan Şaumyan atanmıştır. Bu atamanın asıl amacı bölgede yeni kurulmuş olan Transkafkasya hükümetinin varlığına son vermek ve bölgeyi Bolşevik yönetimine bağlamak olmuştur¹²⁹.

Azerbaycan topraklarını Gürcistan, Ermenistan ve Rusya arasında paylaşmak isteyen Bolşevikler, Bakü'ye önemli derecede değer vermişlerdir. Hatta bu politikayı gerçekleştirmek için bölgede bulunan Ermenileri kullanmışlardır. Ayrıca Şaumyan'ın emrinde olan Bolşevik birliklerinin %70'ini Ermeniler oluşturmaktadır. Kafkasya komiseri olarak bölgede milliyetçi faaliyetlerde bulunan Şaumyan'ın asıl amacı Transkafkasya hükümetinin varlığına son verildikten sonra bölgede kurulacak olan Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarını parçalamak olmuştur¹³⁰.

Bölgeye önemli derecede değer veren diğer bir güç ise İngiltere olmuştur. Türk-Alman ittifakına karşı savaşıyan İngilizler, bölgede bir Türk devletinin kurulmaması için Ermenilere her türlü desteği sağlamıştır. Osmanlı topraklarından ve İran'dan Ermeni çetelerinin Güney Kafkasya bölgesine gelmesi için yardımlarda bulunan İngiliz hükümeti, bu çetelerin silahlanmasında da maliye desteği sağlamıştır. İngilizlerin silah ve mühimmat desteği ile birlikte İran'da bulunan İngiliz temsilciler Ermenilere altın ve para yollamışlardır. Bu yardımlar sonucu güçlenen Ermeni çeteleri Azerbaycan'ın birçok bölgesinde Müslüman nüfusa karşı saldırılar gerçekleştirmiştir¹³¹.

31 Mart 1918 tarihinde Bakü dahil bir çok Azerbaycan bölgesinde gerçekleşen Ermeni saldırılarından önce Bakü'de üç güç odağı bulunmuştur.

¹²⁹ Vahid Çırağzade, *İstiklal Yollarında*, Azərneşir Yayınları, Bakü 1992, s.12.

¹³⁰ Cemil Hasanov, *Beyaz Lekelerin Siyah Gölgesi*, Gençlik Yayınları, Bakü 1991, s.11.

¹³¹ Emin Arif Şihaliyev, *İngiltere'nin Jeopolitik Çıkarlarında Ermeni Meselesinin Yeri ve Azerbaycan'a Etkisi (İngiltere Arşiv Belgelerine Dayalı)*, Ecemi Yayınları, Nahcivan 2016, s.25-26.

Bunlardan ilki Bolşevik birlikleri ve Taşnaksutyun Partisi'nin silahlı birlikleri olmuştur. Diğer üçüncü birlik ise bölgeye İngiliz yardımlarıyla yerleşen Ermeni çeteleridir. Bakü'nün Bolşevik yöneticisi Şaumyan, bu birliklerin bölgede açık milliyetçilik propagandaları yapmasına zemin yaratmıştır. Mart soykırımlarının başlıca nedenleri arasında Müsavat Partisi'ni nüfusunun beklenmedik bir şekilde yükselmesi olmuştur. Azerbaycan'ın ziyalı kısmı dâhil birçok işçi sınıfının da Partiye katılması Bolşevikleri endişelendirmeye başlamıştır. Bolşevik endişesini kendi çıkarları için kullanmaya çalışan Ermeniler, Bakü'de istedikleri kargaşa ortamını yaratmaya muvaffak olmuşlardır. Şaumyan'ın bölgede katliamlara başlaması için bahane 29 Mart 1918'de gerçekleşmiştir. Karargâh bölgeleri olan Lenkaran'a doğru *Evelina* gemisi ile hareket etmeye başlayan Müslümanların '*Vahşi Tabur*'¹³² adlı birliğini zorla silahsızlandırmaya çalışan Ermenileri, Müslüman nüfus sokağa çıkararak protesto etmeye başlamıştır. Bu protesto yürüyüşleri Şaumyan ve Ermeni çetelerine aradıkları fırsatı vermiştir¹³³. 30 Mart'ta Müslüman karargâhına saldıran Ermeni çeteleri Mart olaylarının gerçekleşmesine neden olmuştur. Yapılmak isteneni Şaumyan; *"Bize yapılan küçük sayıda silahlı saldırıları fırsata çevirerek bütün birliklerimizle Müslümanlar üzerine saldırıya geçtik. 6 bin silahlı birliğe sahip idik. Lakin 3-4 binlik Taşnak birliklerin de bize katılması ile olaylar kontrolden çıktı. Biz bu olayları hesaplı bir şekilde gerçekleştirdik. Bu olaylarda Müslümanlar zafer kazansaydı o zaman Bakü şehrini Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti olarak ilan edeceklerdi"* şeklinde kaleme alındığı mektupla Bolşevik idaresine bildirmiştir¹³⁴.

1918 yılında Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyan Bolşevikler, Bakü'nün kendi yönetimi altında bulunması taraftarı olmuşlardır. Bakü'de yaşayan Türklere karşı mücadele etmek için Bolşevik yönetimi, işçi Kürtlerden Bolşevik birlikleri oluşturmuştur. Buna ilaveten bölgeye Hazar Gölü üzerinden her türlü askeri destek sağlanmıştır. Ayrıca bölgedeki Ermeni çetelerini de Bolşevikler finanse etmişlerdir¹³⁵. 1918 yılının Mart ayına gelindiğinde, Bakü'de 3 bin 500 kişilik Komünist Kızıl Grubu ile birlikte 4 bin 500 kişilik Ermeni Taşnak birliği de bulunmuştur. Bu birlikler, Bakü dâhil Azerbaycan bölgelerini yaratılacak olan Büyük

¹³² Ruscada *Dikaya Divizya* adlanan Müslüman Türk Birliğinin adıdır.

¹³³ Иваниченко Юрий, *Путь к Босфору, или «Флейта» для «Императрицы»*, Вече, Москва 2017.с. 312. (İvanikenkoYuriy, *Putç k Bosforu, ili Fleyta dlya İmeratriçi*, Veke, Moskva 2017).

¹³⁴ Çirakzade, *İstiklal Yollarında*, s.18-20.

¹³⁵ Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*, s.327.

Ermenistan'ın topraklarına katmak için binlerce Müslüman Türkü, devrim karşıtı adı ile katletmiştir. Dönemin gazetelerinde sadece 18-22 Mart tarihlerinde Bakü'de 6 binden fazla insan katledildiği yazılmış, Ermeni birlikleri Müslümanların toplu yaşadığı mahallelerde katliamların yanı sıra, camileri ve ibadet yerlerini de yağma ederek yakmışlardır. Bu katliamlar sonucu hayatta kalmayı başaran Müslümanlar ise komşu ülkelerin sınırlarını aşarak, kurtulmuşlardır. Önceleri olaylar siyasi mahiyet taşısa da sonradan Ermeni birliklerinin Müslüman sivil nüfusa yönelik saldırıları, olayları milli ve etnik mücadeleye dönüştürmüştür¹³⁶. Büyük bir kısmı Ermenilerden oluşturulmuş ve tam teçhizatlı Bolşevik-Taşnak kuvvetleri topçu birliklerinin de yardımıyla Bakü'de katliam boyutu alan bir saldırı başlatmıştır. Dönemin Bakü'deki İngiliz Konsolosu Mac Donel bu katliam sonucunda şehirde kalan Müslümanların yalnızca cesetlerden ibaret olduğunu bildirmiştir. Bu katliam sonrasında Bakü Konseyi'nin toplantısında, Bolşevik olan Suhartsev sevinçle *“Türkiye'nin Bakü Cephesini çökttik, Müsavat Partisi'ni yok ettik”* diye konuşmuştur¹³⁷. Bakü'de yapılan katliamın vahşet boyutunu dönemin Menşevikleri *“Haui Golos”* (Naş Golos) gazetesinde, Bakü şehrinde olan Camilerin kurşunlarla delik deşik olduğunu ve her tarafın yanmış cesetlerle kaplı olmasını yazmıştır¹³⁸.

Şaumyan yönetiminde Bakü'den başlayarak gerçekleştirilen bu soykırımların asıl amacı, bölgeyi Müslüman nüfustan temizleyerek, buraları kurulacak olan Ermenistan topraklarına katmak olmuştur. Hatta dönemin Ermeni gazeteleri Bakü'nün I. Dünya Savaşı zamanı aldıklarını ve bu şehrin Ermenilere ait olduğunu yazmışlardır. Bakü'de yapılan katliamları Mehmet Emin Resulzade İstiklal Gazetesinde: *“Şaumyan tarafından Bakü'de gerçekleştirilen olaylar Moskova ve Petrograd olaylarına benzemiyor. Orada sınıflar arası bir savaş olurken, Bakü'de ise sınıflar arası savaş adı altında bir soykırım gerçekleştirilmiştir. 30 Mart-1 Nisan arasında gerçekleştirilen katliamlarla Ermeniler intikam alıyordu. Türk demokrasisinin kafasında patlatılan topraklar, özgür Azerbaycan ve bağımsızlık ülküsü*

¹³⁶ Beşir Mustafayev, "Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *İzmir Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2009, s.188-189.

¹³⁷ Toğrul İsmayıl, "31 Mart Soykırımı Üzerine Düşünceler", *İRS Dergisi*, cilt:1, sayı:17 (2017-18), s.37-38.

¹³⁸ Solmaz Rüstemova Tohidi, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ermeniler Tarafından Azerbaycan'ın Erivan, Zengezur ve Karabağ Eyaletlerinde Müslüman Nüfusunun Soykırımı", *Yeni Türkiye*, cilt:350, sayı:63 (2014), s.2661-2662.

ile yaşayanları mahvetmek için düzenlenmiştir”¹³⁹ şeklinde yazmıştır. Bakü’de yapılan katliamlar daha sonrasında Şamahı, Kuba, Lenkeran dâhil Azerbaycan’ın birçok bölgesinde de benzeri olaylar gerçekleşmiştir¹⁴⁰.

Bakü, Şamahı ve Kuba bölgelerinde katliamlar gerçekleştiren Ermeni çeteleri Şaumyan’ın komutası altında faaliyet göstermiştir. Andranik Ozanyan komutasındaki birlikler ise Nahcivan ve Karabağ bölgelerinde katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Andranik’in ilk hedefi Türk ordusu olmuştur. Kendi birlikleri ile Nahcivan bölgesinden İran’a geçmek isteyen Andranik’in, tek amacı çevresine topladığı Ermeni çeteleri ile Nahcivan ve Güney Azerbaycan’a geçerek İngilizlerin de yardımıyla Türk birliklerine karşı saldırılar düzenlemek olmuştur. Andranik, Nahcivan’a gelmek için önce bölge yöneticisi Halil Bey’e başvurarak izin istemiştir. Lakin olumsuz cevap alan Andranik ve birlikleri Karabağ bölgesinden Culfa bölgesine izinsiz olarak gitmiştir¹⁴¹. 24 Haziran 1918 tarihinde Hoy bölgesi yakınlarında Türk birlikleri ile açık savaşta mağlup olan Andranik, Nahcivan bölgesinin içlerinde katliamlara başlamıştır. Culfa ilçesinin köylerine saldıran Andranik birlikleri, karşısına çıkan silahsız sivil nüfusu katletmiştir. Culfa’nın köylerindeki katliam ve yağma faaliyetlerini Ermeniler, diğer komşu köylerde de gerçekleştirmişler¹⁴². Ermeni komutanlar öldürülen Müslüman sivillerin Aras nehrine atılması için emir vermiştir. Ermeni askerleri itiraflarında böyle bir emir aldıklarını kanıtlamıştır. Türk birliklerinin Nahcivan bölgesine müdahalesi sonucu bölgede Ermeni katliamları durdurula bilmiştir. Lakin bu katliamlarla yetinmeyen Andranik, Zengezur ve Karabağ bölgelerine çekilerek, burada katliam ve yağma faaliyetlerinde bulunmuştur¹⁴³.

Karabağ ve çevresinde Ermeni saldırıları 1905 senesinden başlayarak devam etmiştir. 1918 yılına kadar bölgede silahlanan Ermeni çetelerine Osmanlı ve Tiflis’ten kaçarak bölgeye izinsiz gelen Ermenilerde katılmıştır. Buna ilave olarak Şaumyan, Bakü’den yardım için gönüllü birlikler de yollamıştır. Fevkalade Tahkikat

¹³⁹ Şihaliyev, *İngiltere'nin Jeopolitik Çıkarlarında Ermeni Meselesinin Yeri ve Azerbaycan'a Etkisi* s.103.

¹⁴⁰ Paşayev Atahan, *Açılmamış Sayfaların İzi İle* Azerbaycan Yayınları, Bakü 2001, s.226-227.

¹⁴¹ İsmayıl Hacıyev, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Nahcivan*, Ecemi Yayınları, Nahcivan 2010, s.287.

¹⁴² İbrahim Ethem Atnur, *Muhtariyet Arifesinde Nahcivan*, (Çev. Kanire Asgerova), Nahcivan Devlet Üniversitesi Geyret Yayınları, Nahcivan 1999, s.45.

¹⁴³ Şihaliyev *İngiltere'nin Jeopolitik Çıkarlarında Ermeni Meselesinin Yeri ve Azerbaycan'a Etkisi*, s.29.

Komisyonu'nun (FTK) araştırma raporlarında Zengezur, Şuşa, ve Cebraýıl bölgelerinde saldırılarda bulunan Ermeni çetelerinin büyük bir bölümü Türklere karşı savaşlarda yenilerek Karabağ'a kaçan Ermeniler olduğu görülmektedir. Bölgedeki Müslüman köylere saldıran Ermeniler yüzlerce Müslüman Türkü'nü katletmiş, hayatta kalmayı becerenler ise bölgeden göç etmek zorunda kalmıştır. Ermeni çeteleri, şehirlerle birlikte köyleride yağma etmişlerdir. 158 Müslüman köyüne saldıran Ermeni çetecilerin diğer bir faaliyeti Ermenilerin yaşadığı köylere saldırmak olmuştur. Bu saldırılarda 128 Ermeni köyü yağma edilerek yakılmıştır. Saldırıların sonucu 5-10 bin arası sivil hayatını kaybetmiştir¹⁴⁴. Ermeni köylerine saldırımlarındaki asıl amaç Azerbaycan Cumhuriyeti aleyhine uluslararası kamuoyu oluşturmak ve Karabağ bölgesinde yaşayan Ermeni halkını Türklere karşı kışkırtmak olarak değerlendirilebilir.

FTK'nın araştırma raporlarında Ermeni çetelerinin en fazla saldırdığı bölgeler arasında Müslümanların çoğunlukta olduğu, Zengezur, Şuşa, Cebraýıl ve Cavanşir eyaletleri de bulunmaktadır. Bu saldırılar sonucu Karabağ'ın Şuşa, Cebraýıl, Cavanşir ve Zengezur eyaletleri en fazla zarar gören bölgelerden olmuştur. Gence vilayeti hariç diğer Azerbaycan bölgeleri 1918 yılında gerçekleştirilen Ermeni saldırılarına maruz kalmıştır. Karabağ bölgesinde gerçekleştirilen katliamların asıl nedeni bölgenin Müslüman nüfusunu yeni yaratılmış olan Ermeni Devletine itaat ettirmek olmuştur¹⁴⁵. FTK'nın Zengezur katliamları ile ilgili hazırladığı raporlarda katliamların Andranik Ozanyan tarafından gerçekleştirildiği kanıtlanmıştır. 115 Müslüman köyüne saldıran Ermeniler toplam 10.068 kişiyi katletmiş, 2339 kişiyi ise yaralamıştır. Köyler yağmalanarak yakılmış, hayatta kalan Müslümanlar ise bölgeden göç etmek zorunda kalmıştır¹⁴⁶.

Karabağ'ın diğer bir eyaleti olan Cavanşir bölgesinde FTK'a, polis karakollarının belgelerine ve canlı tanıkların ifadelerine dayanarak Ermeni saldırılarını araştırmıştır. Araştırmalar sonucu Rus ordusu askeri operasyonları durdurduğu zaman, orduda hizmet eden Ermeniler silahları çalarak bölgeye kaçtığı ve burada teşkilatlandığı ortaya çıkmıştır. Ermenilerin bölgede teşkilatlanmasına Ermeni köyleri ve Rus Polis Karakolları da destek olmuştur. Bölgede yaşayan

¹⁴⁴ Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)*, s.545-546.

¹⁴⁵ ARDA, f.970, s.1, iş.161, s.1.

¹⁴⁶ Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzi* ile s.241-242.

Müslümanlar ise yapılan bütün bu işlere kayıtsız kalmış, hatta Yevlah-Berde yolu ile taşınan silahları bile görmezden gelmişlerdir. Cavanşir bölgesinde 12 Müslüman köyü bulunmuştur. Bazı köyler konum bakımından yükseklikte olurken bazı köyler ise Ermeni köyleri ile çevrelenmiştir. En büyük köylerden biri olan Karavend köyü Ermeni köyleri ile komşu olmuştur. Diğer Avrayan köyü ise yüksekte yerleşmiş ve bu köyde Kürt aşiretleri yaşamışlardır. Bu köylere saldıran Ermeni çeteleri yalnızca Ermenilerin üstünlük sağladığı bölgelerde başarılı olabilmışlerdir¹⁴⁷.

Katliama maruz kalan Karabağ Eyaletlerinden diğer biri de Cebrayıl Eyaleti olmuştur. Bölgede 12 Müslüman, 3 Ermeni köyü mevcuttur. Diğer bölgelerden farklı olarak bu bölgede Ermeniler sayıca çok az olduğu için katliamın ilk günlerinde Müslümanlara hücum etmekten çekinmişlerdir. Şahit ifadeleri dinlenildiği zaman 1918 yılında katliamlar başladığında Cebrayıl bölgesinde yaşayan Müslümanlar, Ermenilerin Karabağ'ın diğer Tatar köylerine saldırdıkların, katliamlar yaptıkların ve mal varlıklarına el koydukların söylemişlerdir. Lakin bölgede yaşayan Ermeni köylüleri Müslümanları hiç bir şey olmamış gibi sakinleştirmeye çalışmışlardır. Ayrıca Müslümanları sakinleştirirken kendileri de gizli bir şekilde silahlanmaya ve teşkilatlanmaya başlamışlardır. 1918 yılının Aralık aylarına gelindiğinde bölgede iyi bir şekilde silahlanmış Ermeniler, Müslümanlara saldırmaya başlamıştır. Bütün kuvvetleri ile Türk köylerine saldıran Ermenilere karşı Müslümanlar kendini savunmak zorunda kalmışlardır¹⁴⁸.

1915-1920 yılları arasında Karabağ'ın en çok katliama maruz kalan bölgelerinden biri de Yukarı Karabağ, şimdiki adı ile Dağlık Karabağ olmuştur. Ermeniler bu bölgeye göçler sonrası gelse de zamanla Müslüman nüfusa karşı yaptığı işkence ve katliamlarla nüfus üstünlüğünü sağlamıştır. Müslümanların yaşadığı köylere saldıran Ermeniler, Müslüman kesimin mülteci durumuna düşmesine sebep olmuştur. Göç edenlere saldıran Ermeni çeteleri kadın, çocuk, yaşlı ayırt etmeden ahalinin büyük bir kısmını da yollarda katletmiştir¹⁴⁹.

1918 yılında gerçekleştirilen katliamlardan Revan bölgesi de kendi nasibini almıştır. Ermeni komutanlardan olan Dro ve Andranikin komuta ettiği Ermeni

¹⁴⁷Vaqif Şirinoğlu (Ed), *1918-1920 Yıllar Azerilerin Soykırımı, Belgeler ve Materyaller*, Kartal Yayınları, Bakü 2001, s.82-83.

¹⁴⁸ ARDA, f.970, s.1, iş.161, s.5.

¹⁴⁹ Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)*, s.548-549.

çeteleri Revan şehri ve köylerinde yaşayan Müslüman nüfusa karşı saldırılar düzenlemiştir. 1918 olaylarından önce bölgede yaşayan 300.000'e yakın Müslüman Türk nüfusun büyük bir kısmı Ermeniler tarafından katledilmiştir. Sağ kalan ahali ise Gence bölgesine, büyük bir çoğunluğu ise İran ve Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır. *Kafkasya Seymi*'nin katliamla bağlı araştırma raporları sonucu Revan çevresinde bulunan 211 Türk köyünün saldırılar sonucu dağıtıldığı, 100.000'den fazla Müslüman Türkün katledildiği ve İslami tarihi yapıtların yok edildiği ortaya çıkmıştır¹⁵⁰.

Batum Antlaşması'ndan¹⁵¹ sonra Ermenilerin kendi devletini kurmasına rağmen Karabağ, Nahcivan ve Borçalı vilayetlerinde katliam ve yağma faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Osmanlı belgelerinde Batum Antlaşmasından sonra Almanların desteğini alan Ermeni ve Gürcülerin Karabağ, Nahcivan ve Borçalı bölgelerinde yaptığı katliamlara rastlanmaktadır. Osmanlı Devleti ile müttefik olmasına rağmen Alman hükümetinin, Güney Kafkasya'da Müslüman nüfusa karşı yapılan katliamları desteklediği Osmanlı belgelerinde yer almıştır. Osmanlı Devleti'nin Sadrazamı ve 9. Ordu Kumandanlığından Hariciye Nezaretine yazılan 21 Ekim 1918 tarihli tezkerede bu konuda bilgi verilmiştir. Sadrazam ve Başkumandanlık Erkanı Harbiye Reisi Ahmed İzzet Paşa: *"Karabağ bölgesinde 9.Ordunun askerinin olmamasından dolayı Batum Antlaşmasından itibaren Ermeniler Karabağ, Nahcivan ve Revan bölgelerinde, Alman desteğini alan Gürcüler ise Borçalı ve Kazak mıntıkları dahilinde yaşayan Müslüman nüfusa her türlü baskı ve zulmü yaptılar. Bölgede Ermenilerin öncüsü Andranik yüz binlerce kan akıttı ve hala da katliam politikasını devam ettirmektedir. Bölgeye Azerbaycan İslam Ordusundan birlikler sevk edilmiştir. Gönderilmiş olan kuvvetlerin hayata geçirdiği imha politikası sonucu Andranik ve Ermeniler bölgeden firar etmiş olduklarından eyaletlerde nispi sükûnet sağlanmıştır"*¹⁵² şeklinde bildirmiştir.

1918 yılında Azerbaycan bölgelerinde katliamlar gerçekleştiren Ermenilerin asıl hedefi Azerbaycan hükümetinin bulunduğu Gence şehri olmuştur. Bakü'de

¹⁵⁰ Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)*, s.553.

¹⁵¹ 11 Mayıs- 4 Haziran 1918 tarihleri arasında gerçekleştirilen Batum Konferansı'na Osmanlı Devleti, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyeti temsilcileri katılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenistan ile imzalamış olduğu antlaşma özelliği taşıyan Batum Antlaşması sonucu Maveray-ı Kafkasya adı verilen Kafkas birliği oluşturulmuştur.

¹⁵² Sarıncay (Ed), *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, s.241.

bulunan Şaumyan, Gence'yi işgal etmek ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığına son vermek için Karabağ bölgesindeki katliamları yöneten Taşnak Hükümeti Generali Andranik Ozanyan'la anlaşmıştır. Karabağ bölgesini tamamen işgal eden Andranik kendi birlikleri ile Gence istikametinde harekete geçmiştir¹⁵³. Şaumyan birlikleri ise Karabağ'dan gelen birliklerle birleşmek için beklemiştir. Gence'nin Ermeniler tarafından işgal edilmesi Azerbaycan halkının tamamen tarih sahnesinden silinmesi tehlikesi ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu saldırıyı durdurmak için Azerbaycan Hükümeti'nin yeteri kadar askeri gücü bulunmamıştır. Ayrıca heyetinin üçte biri Ermenilerden oluşan *Transkafkasya Seymi* de bu saldırıyı sadece izlemekle yetinmiştir. Azerbaycan Türkleri için tek umut Osmanlı Devleti'ne yardım başvurusunda bulunmak olmuştur. Azerbaycan temsilcileri Osmanlı Hükümeti ile görüşmek için İstanbul'a gitmiştir¹⁵⁴. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu Mehmet Emin Resulzade Osmanlı ordusunun bölgeye davet edilmesini: "*Şaumyan'ın Bolşevik-Taşnak birlikleri Gence'ye doğru ilerliyordu. Maksat Karabağ'daki Ermeni birlikleri ile birlik olarak Gence bölgesinin nüfusunu katletmektir. Şamahı, Lenkeran, Kuba, Selyan, Nevahi'de katliamlar yapan Bolşevik-Taşnak birlikleri, Kürdemir bölgesine kadar ilerlemiştir. Böyle bir tehlikeli durumda milleti savunacak bir tek Gence kalmıştır. Gence tek başına mücadele edecek kadar güçlü değildi. Azerbaycan'ın özgürlüğünü tanımış Tiflis Hükümeti de olaylara ilgisiz kalmıştır. Bu durumda milleti kurtaracak tek çare vardı. Türkiye. Umutlar hep onlara idi. Kardeş millet gelecek ve bizi düşman işgalinden kurtaracak. Halkın bundan başka umudu kalmamıştır*"¹⁵⁵ şeklinde anlatmaktadır.

Osmanlı Devleti ile yapılan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nı¹⁵⁶ göz önünde bulunduran Enver Paşa, Azerbaycan heyetinin yardım isteğine karşı Nuri Paşa komutasındaki Türk ordusunu bölgeye göndermiştir. Türk Ordusu'nun ilk kolu Kazak-Ağstafa yolu ile Gence'ye gelmiştir. Diğer birlikler ise Nuri Paşa komutasında İran topraklarından geçerek Karabağ yolu ile bölgeye varmıştır. Nuri Paşa komutasındaki birlikler 14 Temmuz 1918 tarihinde Magalov komutasındaki

¹⁵³ Ziyadhan Nebibeyli, *Sultan Bey ve Hosrov Bey Kardeşleri*, Nurlar Yayınları, Bakü 2011, s.118.

¹⁵⁴ Şirinoğlu (Ed), *1918-1920 Yıllar Azerilerin Soykırımı*, s.133-134.

¹⁵⁵ Memmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, (Çev. Asif Rüstemov), Elm Yayınları, Bakü, 1990, s.31.

¹⁵⁶ 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hükümeti arasında imzalanan ve siyasi, hukuki, iktisadi, askeri alanları kapsayan antlaşmadır.

Azerbaycan Türk birlikleri ile birleşerek Kafkas-İslam Ordusu adı altında Şamahı istikametinde Ermeni kuvvetlerine karşı saldırıya geçmiştirler. Şamahı ve çevre köyleri Ermeni birliklerinden temizlendikten sonra Kafkas-İslam Ordusu, Bakü'yü muhasaraya almıştır¹⁵⁷.

Mehmed Emin Resulzade, Türk ordusu tarafından bölgeye düzenlenen askeri harekâtı: " *Türk ve Azerbaycan kuvvetleri karşısında ağır darbe alan Bolşevikler Bakü'ye çekilmek zorunda kalmıştır. Bu darbeler karşısında içten de sarsılan Bolşevikler, İngiliz yardımı için Ruslardan izin istemişlerdir. Daha sonra bir davet üzerine İran'da bulunan İngiliz kuvvetleri Bakü sahillerine asker çıkarmaya başlamıştır. Durum böyle olunca Türk ordusu da yeni kuvvetlerin gelmesini lüzum görmüştür. Bunun üzerine Gürcistan üzerinden Türkiye'den gelecek yardım kuvvetlerine Almanlar engel oluyor. Yardım kuvvetlerinin geç kalması Bakü'nün kurtarılması için gereken saldırını da 15 Temmuz'a kadar geciktiriyor. Bundan bir kaç gün önce zaten Alman Hükümeti'nin verdiği bir kararı protesto etmiştik. Almanlar Ruslarla anlaşarak Kür nehrine kadar olan toprakları Bolşeviklere bırakıyor ve karşılığında Bakü petrolünden imtiyaz hakkı alıyor*"¹⁵⁸ sözleri ile anlatmıştır. Müttefik olmalarına rağmen Almanya, Türklerin Bakü'ye sahip olmasını istememiştir. Bakü'yü Batum gibi kendine has bir şehir yapmayı planlamıştır. Türkler ise hiçbir petrol kaynağına sahip olmadığı için bu açığı Bakü'ye sahip olmakla kapatmayı planlamıştır. Türkler Azerbaycan ve Ermenistan topraklarını kendi yönetimi altında birleştirmeyi düşünürken, Almanlar aksine Ermeni ve Gürcü halkını kendi ittifakı arasında birleştirmeyi düşünmüştür. Bir sözle Alman yönetimi, Türklerin Kafkasya topraklarına sığramasını istemiyor ve Türk Ordusu'nu Mezopotamya'ya yönlendirmeye çalışmıştır¹⁵⁹. Kafkasya konusunda Türk Alman fikir ayrılığını, Ermeni asıllı Kacaznuni, değerlendirirken bu fikir ayrılığının Ermenistanı Osmanlı işgalinden koruyacağını ve Ermenilerin Kafkasya'daki yegane dayanak gücünün Almanlar olduğunu vurgulamıştır¹⁶⁰. Bölge için mücadele eden diğer bir güç ise Bolşevikler olduğu görülmektedir. Kafkasya'yı Çarlık Rusya'nın

¹⁵⁷Reşid Bey İsmayılov, *Azerbaycan Tarihi* (Çev. Emilya Halilova, Giyaseddin Geybullayev), Azerneşir, Bakü, 1993, s.135.

¹⁵⁸ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.35.

¹⁵⁹ Завриев, Д. С. - Самсонович, Д., *К Новейшей Истории Северо-Восточных Вилаетов Турции*, Тбилиси 1947, с. 59 (Zavriev –Samsonoviç, *K Novyeşey İctorii Severo-Vastoknih Vilayetov Turçii*, Tıblisi 1947). (Komunist devrimi merkezi arşivi, Kacazuni'nin belgeleri toplusu).

¹⁶⁰ Завриев- Самсонович, *К Новейшей Истории Северо-Восточных Вилаетов Турции*, s.65-66

mirası gibi gören ve bölgenin zengin kaynaklarını ele geçirmeye çalışan Bolşeviklerin, bu dönem Türklerin müttefiki olan Almanlarla yakınlığını görülmektedir. Rusya’da yeni oluşturulan Lenin hükümeti, Kafkaya’ya ordu gönderecek güce sahip olmadığı için bölge uğrunda diplomatik yollarla mücadele arayışında olmuştur. Alman hükümeti ile bölgenin geleceğine dair gizli ve açık görüşmeler gerçekleştirmiştir¹⁶¹. 7 Temmuz 1918 tarihli belgeye bakıldığında zaman Almanların Bakü petrolünden küçük bir hisse alması ile Türklerin Bakü’ye girmesini engelleyeceği sözünü Rus Büykelçisine vermiştir. Bu belge gizli bir yolla Lenin tarafından Bakü’de bulunan Josef Stali’ne iletilmiştir. Lenin bu konuda Bakü Komiseri Şaumyan’ın da malumatlandırılmasını istemiştir¹⁶². Bu görüşmelerden sonra Almanya’nın Brest Litovski Antlaşması’nı bahane ederek, Türk Ordusunu Kafkasya’ya girmemesi için Türk Hükümeti’ne ikazda bulunduğunu görmekteyiz¹⁶³. Almanların Türklerle Kafkasya’da çıkarlarının kesişmesi ve Bolşeviklerle Bakü petrolü konusundaki anlaşması, Bakü harekâtı için Türk ordusuna gelen destek kuvvetlerinin zamanında bölgeye ulaşmasını da geciktirmiştir. Bunun sonucu olarak Ermeni çeteleri Bakü’de daha fazla Müslüman katletmiştir.

Şamahı bölgesinin Türk ordusu tarafından ele geçirilmesi Bolşevikleri endişelendirmiştir. Bolşevikler, Bakü’yü kaybetmemek için bir taraftan Almanlarla anlaşırken diğer taraftan da Türk ordusunun Bakü harekâtını durdurmak için Gence istikametinde Ermenilerden oluşan birlikler göndermiştir. Bakü Sovyeti’nin gönderdiği bu birlikler Kafkas İslam Ordusu’nu durdurmayı başaramamıştır¹⁶⁴. Bakü’yü Türklere karşı savunmak için Bolşevikler, İran’da bulunan İngiliz kuvvetleri ile anlaşmak zorunda kalmıştır. İngilizler İran’dan Bakü’ye gemilerle asker takviyesi gerçekleştirmiştir. 5 Ağustos 1918 tarihinde Türk birliklerinin Bakü’ye düzenlediği operasyon mağlubiyetle sonuçlanmıştır. Önemli kayıplar veren Türk ordusu 23 Ağustos’a kadar saldırılara ara vermek zorunda kalmıştır. 14 Eylül

¹⁶¹ Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ), Ф. Турция, Оп.1, д. 37, s. 1-14.

¹⁶² Azərbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi, (İngiltere’den getirilen belgeler) fond.1, siyahı. 47, iş. 3, s.5-20.

¹⁶³ Musa Kasımlı, Azərbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, Kaknüs yayınları, Ankara 2006, s.123.

¹⁶⁴ Figen Atabey, “Brest-Litovsk Antlaşması’ndan Mondros Mütarekesi’ne Kadar Olan Süreçte Transkafkasya’da Türk-Alman ve İngiliz Mücadelesi”, Yılında Ardahan Kongreleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (20-22 Şubat 2019), Berikan Yayınevi, Ardahan 2019 s.210.

1918 tarihinde Bakü'yü düşmandan temizlemek için taarruz başlatan Türk ordusu, 15 Eylül'de Bakü'yü düşmandan temizleyerek şehre girmiştir¹⁶⁵.

Ermenilerin 1918 Mart-Nisan aylarında Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde yaptığı katliamlar *Birleşmiş Milletler* tarafından da onaylanmıştır. Ermenilerin Azerbaycan bölgelerinde gerçekleştirdiği ve 50.000'den fazla insan kaybına mal olan katliamlar Birleşmiş Milletler'in kabul ettiği "*11 Aralık 1946 tarihli kararname ve 9 Aralık 1949 tarihli Uluslararası Konferans*" ile soykırım olarak değerlendirilmiştir. Dönemin İngiliz devlet adamı Lord Curzon: "*Kanaatimce siz Ermenileri 8 yaşındaki masum kız çocuğu olarak görüyorsunuz. Böyle düşünmekle çok yanılıyorsunuz. Hâlbuki Ermeniler kendilerinin vahşi davranışları ile ne kadar kan döken bir toplum olduklarını kayıtsız şartsız ispat etmişler*"¹⁶⁶ sözlerini söylemiştir.

¹⁶⁵ Nazım Kahramanov, "Kafkas İslam Ordusunun Zafer Yürüyüşü (1918)", http://www.ahiska.org.tr>parcali>44_sayi_14 (9 Ocak 2019).

¹⁶⁶ Emin Şihaliyev, *Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu*, Emre Damga Matbaa, Ankara 2002, s.111.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYETLER DÖNEMİ KARABAĞ (1920-1991)

3.1. Vladimir Lenin Döneminde Karabağ (1920-1924)

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği 1922 yılından kurulmasına rağmen Bolşevikler 1917 Ekim devrimi ile Rusya’da yönetimi ele geçirmişlerdir. Ekim devrimi, Fransız devrimi kadar dünyaya katkıları ile damgasını vurmuştur. Her ne kadar devrimin amacı sonradan başka bir yola sürüklense de devrim, XX. yüzyıla kendi damgasını vurmayı başarmıştır¹⁶⁷. Şubat 1917 yılında Rusya’da yönetime ele alan geçici hükümet, Bolşevikler tarafından Ekim ayında devrilmiştir. Bolşeviklerin iktidarını kabul etmeyen Çarlık Rusya’sı subay ve askerleri, Bolşeviklere karşı bir mücadele başlatmıştır. General Denikin komutasındaki Beyaz Ordu birlikleri, mücadelenin ilk aylarında Bolşeviklere karşı zaferler kazansa da sonraki savaşlarda Kızıl Ordu birlikleri, General Denikin’in ordusunu mağlup etmişlerdir¹⁶⁸. Aynı tarihte Güney Kafkasya’da bir iç karışıklık yaşanmıştır. İngiliz birlikleri Bakü’den çekilmiş ve sadece Gürcistan’da küçük bir müfreze bırakmıştır. Azerbaycan’da ise hükümet, iç sorunlarla uğraşmıştır. Bir taraftan ülkenin Kuzey sınırlarında Denikin tehlikesi, Karabağ ve Zengezur bölgelerinde Ermeni çetelerinin isyanları, diğer taraftan ise hükümetin yeni bir kabine oluşturma çabaları. Lakin Azerbaycan için en büyük tehlike Denikin ordularını mağlup ederek ilerleyen XI. Kızıl Ordu olmuştur. Bolşevik işgaline karşı Azerbaycan Hükümeti, ilk önce Güney Kafkasya ülkeleri ile birlikte ortak savunma cephesi oluşturmayı düşünmüştür. Lakin Ermenistan’ın buna razı olmaması bu girişimi de boşa çıkarmıştır. İngilizler, Güney Kafkasya’yı Bolşevik işgalinden kurtarmak adına, Paris Barış Konferansı’nda Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetlerini *de facto* olarak tanımışlardır¹⁶⁹. Lakin bu karar da XI. Kızıl Ordu’nun yaklaşan işgalini engelleyememiştir. İç savaşı kazanan Bolşevik yönetimi, eski Çarlık Rusya topraklarını geri kazanmak için harekete geçmiştir. XI. Kızıl Ordu birlikleri, Rusya için önemli derecede değerli olan Güney Kafkasya’yı işgal etmek için Kafkasya sınırlarına ilerlemiştir. Rusya’da bu olaylar gerçekleşirken,

¹⁶⁷ <https://ayrintidergi.com.tr/bolseviklerin-zorlu-iktidari/> (3.11.2020).

¹⁶⁸ İsmail Köse, “Paris Barış Konferansı ABD Tutanaklarında Beyaz Ordu Liderleri ve Bolşevikler”, *Karadeniz İncelemeler Dergisi*, cilt:10, sayı:10 (2011), s.126.

¹⁶⁹ Elçin Neciyev, *Azerbaycan’ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 15.

Azerbaycan yönetimi, Ermenilerin Karabağ'da çıkardığı isyanları bastırmak için zorlu bir mücadele vermiştir.

3.1.1. Azerbaycan'ın XI. Kızıl Ordu Tarafından İşgali, Karabağ'da Ermeni ve Türk İsyanları

22 Mart 1920 tarihinde Ermeni çeteleri, Karabağ'ın dağlık bölgelerinde isyan çıkarmış ve Askeran geçidini tutmuşlardır. Bölgede çıkan isyanın yöneticisi Ermeni-Taşnak Generali Dro Kanyan olmuştur. Azerbaycan Genelkurmay Başkanlığı Karabağ'ın işgalcilerden temizlenmesi için operasyon planı hazırlamıştır. Azerbaycan Hükümeti, Askeran bölgesine Tuğgeneral Habib Bey Selimov komutasında 20 bine yakın asker ve subaydan oluşan birlik göndermiştir. Bu birlik 23 Mart 1920 tarihinde Karabağ'a girerek Ermeni çetelerine karşı saldırıya geçmişlerdir. On iki gün devam eden çatışmaların sonucunda Azerbaycan ordusu, Şuşa Kalesini ele geçirmiş ve Karabağ'da zafer kazanmıştır. Tuğgeneral Selimov'un 8 Nisan 1920 tarihinde Harbiye Nazırı Samed Bey Mehmandarov'a gönderdiği savaş raporunda Karabağ bölgesinde kontrolün Azerbaycan askerlerinde olduğunu ve güvenliğin sağlandığını bildirmiştir¹⁷⁰.

Azerbaycan Hükümeti Karabağ sorunu ile uğraşırken, XI. Kızıl Ordu Azerbaycan'ın Kuzey sınırlarına konuşlanmıştır. Levondovski'nin komuta ettiği XI. Kızıl Ordu birliklerinin Bakü'den 200 km mesafede Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuzey sınırlarına yerleşmesi Azerbaycan hükümetini endişelendirmiştir. Durumu detaylı şekilde inceleyen Azerbaycan Dışişleri Bakanı Feteli Han Hoyski, Sovyet Dışişleri Bakanı Georgi Çiçerin'e¹⁷¹ yolladığı notada; XI. Kızıl Ordu birliklerinin Azerbaycan'ın Kuzey sınırlarına hangi sebeple toplandığı hakkında resmi bilgi istemiştir. Lakin Sovyet yönetiminin Azerbaycan'ı işgal hazırlıkları arifesinde olduğu için Çiçerin, gönderilen notalara hiç bir cevap vermemiştir. Ayrıca Ermeni Anastas Mikoya'nın yönetiminde Bakü Bolşeviklerinden bir heyet XI. Kızıl Ordu'nun kampına giderek, orduyu resmi olarak Bakü'ye davet etmişlerdir. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 22 Nisan 1920 tarihli toplantısında, 27 Nisan'da Müsavat Partisi'nin hükümeti teslim etmesini için Azerbaycan Parlamentosuna ultimatoma verilmesi kararı alınmıştır. XI. Kızıl Ordu komutanlığının

¹⁷⁰ Şemistan Nezirli, *1920 Yılı Karabağ Savaşları*, Tefekkür Universtesi Matbaası, Bakü 2009, s.20.

¹⁷¹ 1918-1930 yılları arasında Sovyet Dışişleri Halk Komiseri görevini yapmamış politikacı, diplomat, tarihçi ve müzikologdur.

elde ettiği istihbarat raporlarından Azerbaycan Ordusunun sayısının 30 bin olduğunu ve Ermeni çetelerinin Karabağ'da çıkardığı isyanları bastırmak için 20 bin kişilik birliği o bölgeye yönlendirdiğini biliyordu. Kuzey sınırında 3 bin Azerbaycan askeri olduğu halde, Bakü'de ise sayısı sadece 2 bin civarında olan birlikler, 27 Nisan tarihinde Azerbaycan sınırlarını aşarak hızlı bir şekilde Bakü'ye ilerleyen XI. Kızıl Ordu'yu durduramamıştır. Bakü'yü işgal eden Bolşevikler, 1920 Nisan ayından başlayarak yönetimde bir dizi değişiklikler yapmıştır. Önce Devrim Komitesi kurulmuş, arkasınca Komünist Partisi haricinde tüm partilerin faaliyeti yasaklanmıştır. Yönetimde yapılan değişikliklerden sonra 4 Mayıs 1920 tarihinde Azerbaycan topraklarında Sovyet Yönetimi kurulmuştur¹⁷².

Bakü'de yönetimi ele geçiren Bolşevikler, Azerbaycan'ın diğer bölgelerini işgal etmek için 1 Mayıs'tan itibaren "*Zafer Yürüyüşü*" adı ile harekete geçmişlerdir. Karabağ bölgesini işgal etmek için 2-3 Mayıs tarihlerinde XI. Kızıl Ordu birlikleri Yevlah istasyonunda toplanmışlardır. Kızıl Ordu'nun Karabağ'ı işgal edeceği haberini fırsat bilen Karabağ'ın Bolşevik Komitesi, 4 Mayıs 1920 tarihinde Azerbaycan Hükümetinin bölgeye atadığı Geçici General-Gubernator Sultanov'u vazifesinden uzaklaştırarak bölgede *Kaza Devrim Komitesini* kurmuşlardır. 10 Mayıs'ta Hadrut ve Karayagin bölgelerinde Devrim Komiteleri kurulmuştur. 12 Mayıs 1920 tarihinde Grigol Orconikidze'nin¹⁷³ komuta ettiği XI. Kızıl Ordu birlikleri Karabağ'ın merkezi olan Şuşa şehrini işgal etmiştir. Bölgede yaşayan çok sayıda Ermeni ve Rus nüfusu ile birlikte Bolşeviklerin yanında yer alan Azerbaycan Türklerinin büyük bir bölümü de Rus askerlerini hoşlukla karşılamıştır. Bölgedeki Devrim Komitesi, 13 Mayıs 1920 tarihinde bölgenin Müslüman ve Ermeni nüfusuna *Sovyet Yönetim Kurullarının* oluşturulması ile ilgili bir bildiri yayınlamıştır. 26 Mayıs 1920 tarihinde Tağverd köyünde yapılan Karabağ köylüleri X. Kurultay'ında yönetimin Devrim Komitesine geçtiği bildirilmiştir. Yönetici olarak da Ermeni Sako Ambarsumyan seçilmiştir¹⁷⁴.

¹⁷² Çırakzade, *İstiklal Yollarında*, s.78-79.

¹⁷³ Gürcistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasında ve Sovyetler Birliği'nin sanayileşmesinde önemli rol oynayan komünist önder olmuştur. Parti içi iktidar mücadelesinde Stali'ni desteklemiş ve Transkafkasya gizli polis örgütü başkanlığından Politbüronun asıl üyesine kadar yükselmiştir.

¹⁷⁴ Nazim Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam; Ekonomik ve Kültürel Gelişme (1923-1991)*, Tahsil Yayınları, Bakü 2008, s.12-13.

XI. Kızıl Ordunun Azerbaycan bölgelerini işgal etmesini fırsat bilen Ermeniler, 29 Nisan 1920 tarihinde Karabağ'da toplanan Taşnak Kurultayında çıkarılan Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan'a birleştirilmesi kararını Moskova'daki Ermenistan temsilcilerine yollanmıştır. Moskova'da Azerbaycan aleyhine Ruslarla diyalog kuran Ermeni temsilciler, bu kararı Rusya Dış İşleri Komiseri Çiçerin'le görüşmüşlerdir. Azerbaycan'ın işgalini fırsat bilen Ermenilerin gerçekleştirmek istedikleri, Rusya'nın bütün Kafkasya topraklarını işgal etme düşüncesi sonucu geçersiz kalmıştır¹⁷⁵.

Dağlık Karabağ bölgesinde Rus işgalinden sonra oluşturulan Bolşevik yönetimine Ermeni ve Ruslar seçilmiştir. Bölgede Bolşevik işgalinden sonra Ermenilerin saldırgan hareketleri, Müslümanları Sovyet yöneticilerine karşı ayaklandırmıştır. 23 Mayıs 1920'de Karabağ'da Ermeni çetecilerin faaliyetlerini engellemek üzere bölgede bulunan Azerbaycan Ulusal Ordu birlikleri, Karabağ bölgesinde Bolşevik yönetimine karşı ayaklanmaya başlamıştır. Andranik ve Dro gibi Ermeni çete yöneticileri ile mücadele etmek için bölgede bulunan Azerbaycan askeri birlikleri, Bolşevik yöneticilerin Müslüman nüfusa karşı yaptıkları zulme sessiz kalmamıştır. Azerbaycan birliklerini komuta eden Albay Zeynalov'un yardımına Azerbaycan'ı Ermeni zulmünden kurtaran Türk Generali Nuri Paşa da kendi birlikleri ile gelmiştir. 25 Mayıs 1920 tarihinde Yevlah'dan Askeran bölgesine oradan da Şuşa şehrine gelen Nuri Paşa birlikleri, bölgede bulunan 6 bin kişilik Ulusal Ordu birliklerini de kendine katarak, XI. Kızıl Ordu'ya karşı saldırıya geçmiştir. Karabağ'ın birçok bölgesini Bolşeviklerden temizleyen Ulusal Ordu birlikleri, bölgede yöneticiliği tekrar ele geçirmiştir. Ulusal Ordunun başarılı operasyonlarından sonra Karabağ'ın Cavanşir Kazası Devrim Komitesi yöneticisi Adil Sultanov da Müslüman birliklerin safına geçmiştir. Ayrıca bölgeye yardım için General Aliğa Şihlinski¹⁷⁶ Gence'den 8 bin asker ve 10 top göndermiştir. Sovyet yönetimi, XI. Kızıl Ordunun mağlubiyetinin intikamını almak için Azerbaycan birliklerine karşı hava operasyonlarına başlamışlardır. Bu hava operasyonları sonucu

¹⁷⁵ Cemil Hasanlı, *Sovyet Döneminde Azerbaycan Dış Politikası (1920-1939)*, Adiloğlu Yayınları, Bakü 2012, s.154-155.

¹⁷⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Harb Nazırı Samet Bey Mehmandarov'un yardımcısı ve topçu Generali Aliğa Şihlinski, Azerbaycan'da düzenli ulusal ordunun kurulmasında büyük rolü olmuştur. Ayrıca Genral Şihlinski Rus-Japon savaşında topçu birliklerinin işini kolaylaştıracak üçgen teorisini keşfetmiştir. Bununla Şihlinski Port Arthur kahramanı olarak da Çar tarafından ödüllendirilmiştir.

yüzlerce köy bombalanmış ve sivil nüfus katledilmiştir. Bombalamalar sonucu Nuri Paşa mücadeleni durdurmak zorunda kalarak Şuşa şehrini terk etmiştir. General Sultanov ise sivil kayıplara neden olacağını anlayarak mücadeleyi durdurmuştur. Sonradan Bolşevik baskısına dayanamayan Sultanov, Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır¹⁷⁷. Bu mücadele, Karabağ'ın Sovyet tarihinde Sovyetler Birliği'nin son dönemlerine kadar bölgede gerçekleşen son silahlı bağımsızlık mücadelesi olarak bilinmektedir.

3.1.2. Zengezur Bölgesinin Sovyet Yönetimi Tarafından Ermenistan'a Verilmesi ve Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin Oluşturulması

1918 yılından itibaren Azerbaycan ve Ermenistan arasında tartışmalı bölgeler olan Nahcivan, Zengezur ve Karabağ'da yaşayan ve İran topraklarından bura göç ettirilen Ermenilerle, Osmanlı topraklarından buraya göç eden Ermeniler arasında iktidar mücadelesi yaşanmıştır. Ermenistan'da Sovyet iktidarı kurulurken, Sovyet yönetimi iktidar mücadelesinde Erivan Ermenilerine karşı, Bakü Ermenilerini desteklemiştir. Bu destek bölgenin Sovyetleşmesinde temel öneme sahip olmuştur. Sovyet yönetimi Transkafkasya geçici hükümeti dönemi tartışmalı bölgeler sayılan Nahcivan, Zengezur ve Karabağ'ın Sovyet toprağı olduğunu Azerbaycan ve Ermenistan yönetimlerine bildirmiştir. Bu bölgelerde olan milliyetçi eylemleri yok etmek için bütün propaganda kaynaklarını bölgeye yönlendirmiştir¹⁷⁸. Lakin 1920-1921 yıllarında Ermeniler, Sovyet yönetimi karşısında Nahcivan, Zengezur ve Karabağ'ın dağlık bölgelerinin Ermenistan toprağı olduğunu ve buraların Ermenistan'a katılması talebinde bulunmuşlardır. Moskova'da olan Anastas Mikoyan¹⁷⁹ bu toprakların Ermenistan'a verilmesi ile Ermeni halkı arasında Sovyetlerin itibarının artacağını ileri sürerek Sovyet yönetimini ikna etmeye çalışmıştır. Her fırsatı değerlendiren Ermeniler, Komünist Partisi Kafkas Bürosu'nun 10 Ağustos 1920 tarihli kararıyla Zengezur ve Karabağ bölgelerinin tartışmalı araziler olarak tanınmasına muvaffak olmuşlardır. Azerbaycan'ın işgalinde büyük pay sahibi olan Josef Stalin'in *Kafkasya Fatih*i adlandırdığı Orconikidze, Sovyet

¹⁷⁷ Memmedov, *SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.21-22.

¹⁷⁸ Олег Кузнецов, Правда О Мифах Карабахского Конфликта, Минувшее, Москва 2013, с.64 (Oleg Kuzneçov, Pravda O Mifah Karbahskovo Konflikt, Minuvşee, Moskva 2013, s.64).

¹⁷⁹ Anastas Mikoyan, kurşuna dizilerek öldürülmüş 26 Bakü Komiserlerinden hayatta kalanlardan olmuştur. Ermeni asıllı olan Mikoyan Sovyet politikacısı olmuş, Stalin ve Kruşçev dönemlerinde iç ve dış ticaretten sorumlu olarak görev yapmıştır.

yönetimi tarafından Ağustos ayında Erivan'da Taşnak hükümeti ile tartışmalı bölgeler sorununu çözmek için gönderilmiştir. Orconikidze'nin Karabağ ve Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi kararına Neriman Nerimanov¹⁸⁰ karşı çıkmıştır. Nerimanov itirazını bir mektupla Vladimir Lenin'e bildirmiş ve bunun büyük bir politik yanlış olduğunu söylemiştir¹⁸¹.

Bolşevikler, Azerbaycan bölgelerinde Ermeni üstünlüğünü sağlamak için Ermenistan topraklarından 20 bin Ermeni nüfusu 1920 yılının sonbaharında göç ettirerek Karabağ, Gence, Şamahı ve Bakü'ye yerleştirmiştir. Göç ettirilen Ermenilerin büyük bir bölümünü Dağlık Karabağ bölgesinde yerleştiren Sovyet hükümeti, onların her türlü ihtiyacını da karşılamıştır. Göç ettirilen Ermenilerle birlikte Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusu ikiye katlanmıştır. Bütün yöneticiliklere Ermenilerin getirilmesi sonucu Dağlık Karabağ'ı Ermenilerin kontrolüne geçirmiştir. Nerimanov, Çiçerin ve Orconikidze çektiği telgrafta Zengezur ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a birleştirilmesi fikrinin etkin olup olmadığı haberini almakla uğraşırken; Orconikidze sözünden dönmüştür. Nerimanov'un itirazına rağmen Sovyet yöneticiliği artık *tartışmalı bölgeleri* Azerbaycan devlet temsilcileri olmadan çözmeye kararı almıştır¹⁸².

29 Kasım 1920 tarihinde Ermenistan topraklarının Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katılması sonucu Ermeniler tekrar olarak *tartışmalı bölgeler* sorununu ortaya çıkarmıştır. Azerbaycan Komünist Partisi (AKP), Ermenilerle sorunların çözülmesi ve ilişkilerin tekraren düzenlenmesi için 30 Kasım'da bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Bu toplantı sonucu AKP, Ermenistan Hükümeti için bir *Beyanname* hazırlamıştır. Bu beyannamede Ermenistan'a karşı gerçekleştirilen askeri operasyonlar durdurulmuş, aradaki sınırlar kaldırılmış, Nahcivan ve Zengezur bölgesinin Ermenistan'a verilmesi kararı alınmış ve Karabağ'ın dağlık bölgelerinin halkına kendi kaderini tayin etmesi için *self-determinasyon* hakkı tanınmıştır. Bu beyannamenin 1 Aralık'ta Bakü Sovyet'inin toplantısında okunması görevi Nerimanov'a verilmiştir. Toplantıda söz alan

¹⁸⁰ 1917 Ekim Devriminde Bolşeviklerin yanında yer alan Nerimanov, 1920'de Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Halk Komiserleri Başkanı olarak görev yapmıştır. 1925 yılından ölümünden sonra Kremlin'in duvarları önünde Sovyet kurucuları ile aynı yerde defnedilmiştir.

¹⁸¹ Hacı Fahreddin Seferli, *Sözde Ermeni Soykırımı ve Tarihi Hakikatler*, Ececi Yayınları, Nahcivan 2018, s.95.

¹⁸² Nazim Memmedov, *Dağlık Karabağ Gerçeklikleri; Soykırım, Terör, Göçürme, İşgal, Tahsil* Yayınları, Bakü 2009, s.102.

Nerimanov iki halkın kardeşliğinden konuştuğundan sonra, Zengezur'da askeri operasyonların durdurulduğunu, birliklerin bölgeden çıkarılacağını söylemiştir. Son olarak ise Nahcivan ile Zengezur'un Ermenistan toprağı olduğunu ve Karabağ'ın dağlık bölgelerine *self-determinasyon* hakkı tanındığını beyanattan okumuştur¹⁸³.

1 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya Komünist partilerinin temsilcilerinin yaptığı toplantıda Nerimanov'un Türklerle Ermeniler arasında savaşı sonlandırmak için Zengezur ve Nahcivan bölgelerinin Ermenistan'a verilmesini söylemesi Rus basınında büyük olay olarak değerlendirilmiştir. Sovyet Rusya'nın Ermenistan'ı da kendi topraklarına katması ile Türklerle, Ermeni hükümetinin imzaladığı antlaşmaları Sovyet yönetimi devralmıştır. Bu dönemde Ermenilerin toprak iddiası içeriğinde yer alan sorunlu bölgelerden biri olan Nahcivan'ın statüsü, Sovyet Rusya ve Türkiye tarafından Moskova (16 Mart 1921) ve Kars antlaşmaları (13 Ekim 1921) ile tayin edilmiştir. Nahcivan bölgesinin nüfusunun %85'i Türklerden oluştuğu için Nahcivan'la ilgili kararlar Ermeniler tarafından hep sakin karşılanmıştır¹⁸⁴. Lakin Zengezur bölgesinin Ermenistan'a verilmesi gerçekleştirilmiştir. AKP Merkezi Bürosu'nun çıkardığı kararla Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi Sovyet yöneticileri tarafından büyük sevinçle karşılanmıştır. Okunan beyanattan sonra AKP Merkezi Bürosu'nun 21 Ocak 1921 tarihinde gerçekleşen toplantısı sonucu Zengezur hakkında çıkarılan kararla bölge ikiye ayrılmıştır. Batı Zengezur Kazası Ermenistan'a verilirken, Doğu Zengezur bölgesinde Kürt nüfusunun yoğunluğu bahane edilerek, *Kürdistan* vilayeti oluşturulmuştur. Bölgenin Kürdistan olarak adlandırılması politik bir manevra olmuş ve bölgenin sonradan Ermenistan'a birleştirilmesini kolaylaştırmak maksadı taşımıştır¹⁸⁵.

Zengezur konusunda Bolşevikler, Taşnak Hükûmetiyle anlaşmıştır. Zengezur Kazasında Ermeni sayısı 99.257 kişi iken, Müslüman sayısı 123.095 kişi olmuştur. Bu durum da Zengezur'un bir bölümünün Azerbaycan sınırları içinde kalmasını sağlamıştır. Bolşeviklerin Zengezur'u Ermenistan'a birleştirme istekleri bölgede bulunan vilayetlerin yöneticilerinin de itirazına sebep olmuştur. Zengezur ve

¹⁸³Azadlık Gazatesi, 10 Ağustos 1991, s.6.

¹⁸⁴Beşir Mustafayev, "Sovyetler Döneminde Rusya'nın Dağlık Karabağ Politikası", *Karadeniz Araştırmalar Dergisi*, sayı:39 (2013), s.56.

¹⁸⁵Hacı Nerimanoğlu, *Zengezur, Göç, Deportasiya, Soykırım, İşgal Tarihi*, QHT Yayınları Bakü 2018, s.199.

Karabağ bölgesi fevkalade komiseri Mahmudbeyov, 24 Aralık'ta Nerimanov'a yolladığı mektupta Aşağı Zengezur'un yöneticilerinin onun yanına gelerek, bölge halkının Azerbaycan Hükümetini istediklerini dile getirmiştir¹⁸⁶.

Zengezur'un Ermenistan'a birleştirilmesi resmi olarak 3 Temmuz 1921 tarihinde Rusya Komünist Partisi'nin (RKP) düzenlediği toplantıda gerçekleştirilmiştir. RKP'nin yaptığı toplantıda tartışmalı bölge olan Zengezur konusu tekrar ele alınarak değerlendirilmiştir. Stalin'in de katıldığı bu toplantıda Zengezur bölgesinin Ermenistan ile birleştirilmesi kararı alınmıştır. Ermenistan topraklarını genişletmek ve Anadolu ile Azerbaycan'ın arasını açmak maksadı taşıyan bu kararın verilmesinde hiçbir Azerbaycan temsilcisi bulunmamıştır. Bu kararla Zengezur'un 4505 km²'lik alanı Ermenistan'a verilmiştir. Ermenistan Zengezur'un kendisine verilen kısmında Gorus, Kafan, Sisyan ve Mehri illerini oluşturmuştur. Zengezur'un Azerbaycan da kalan kısmı ise Zengilan, Kubadlı ve Laçın bölgelerine ayrılmıştır. Bu kararla Azerbaycan toprağı olan Zengezur Ermenistan ile birleştirilmiştir¹⁸⁷.

Zengezur bölgesinin AKP Merkezi Bürosu tarafından Ermenistan'a verilmesini fırsat bilen Ermeniler, Karabağ'ın dağlık bölgeleri hakkında Nerimanov'un vadettiği *self-determinasyon* hukukunun verilmesi talebinde bulunmuşlardır. Ermenilerin Karabağ dağlık bölgeleri uğrunda mücadeleleri Azerbaycan ulusal güçlerini de harekete geçirmiştir. Ulusal dış ve iç güçlerin ve yayınların Nerimanov'a karşı baskısı, onu Karabağ için mücadele etmeğe teşvik etmiştir. Zengezur bölgesinin Ermenistan'a verilmesi Azerbaycan ve Türkiye toprakları arasında bağı koparmıştır. Nerimanov tarafından Ermenilere verilmek istenen Nahcivan ise Türkler tarafından kurtarılmıştır. Nahcivan sorunu çözüldükten sonra Türk diplomat Rıza Nur, 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne: "*Bu sefer Azerbaycan Komünistleri bize hakaret ettiler. Haysiyetimizi ve milliyetimizi ayaklar altına aldılar. Hafiye tayin edip bizi izlediler. İcap ederse Azerbaycan Türklerinin, Ermenilerle bize karşı aynı safta yer alacaklarını utanmadan söylediler. Bize karşı hakaret eden Azerbaycan Türkleri ile bir daha diyalogda bulunmam*"¹⁸⁸ şeklinde bir rapor göndermiştir.

¹⁸⁶ Heslenli, *Sovyet Döneminde Azerbaycan Dış Politikası (1920-1939)*, s.186.

¹⁸⁷ Nerimanoğlu, *Zengezur, Göç, Deportasya, Soykırım, İşgal Tarihi*, s.203.

¹⁸⁸ *Azadlık Gazetesi*, 10 Ağustos 1991, s.6.

Ermenistan ve Azerbaycan arasında sınır sorunları 27 Haziran 1921 tarihinde AKP Merkezi Bürosu siyasi ve örgütlenme bürolarının da katıldığı toplantıda tekrar ele alınmıştır. Dağlık Karabağ'ın ekonomik yönden Azerbaycan'a bağlı olduğunu ve bölgede yaşayan Türk ve Ermeni halkına göre Karabağ'ın Azerbaycan ve Ermenistan arasında ikiye ayrılması tekliflerinin kabul edilemez olduğu söylenmiştir. Ayrıca sorunun tekrar incelenmesi için Tiflis'ten gelecek cevabı beklemede olduklarını da bildirilmiştir. 27 Haziran 1921 tarihinde Tiflis'te Kafkasya Bürosunun fevkalade toplantısı yapılmıştır. Orconikidze yöneticiliğinde gerçekleşen toplantı sonucu Nerimanov ve Myasnikov'a mektup gönderilmiştir. Mektubda acil olarak Kafkasya Bürosu fevkalade toplantısına gelmeleri talep olunmuş aksi takdirde Kafkasya Bürosu burada olan 6 üyesinin sınırlar hakkında kabul edeceği kararın geçerli olacağı yazılmıştır. Bu mektuba Dağlık Karabağ sorunun Ermenistan lehine halledilmeye çalışıldığı görülmektedir¹⁸⁹.

Karabağ'ın dağlık bölgelerine özerklik verilmesi ile ilgili Ermenilerin, Karabağ'ın Azerbaycan toprağı gibi kabul edilmesine karşı oldukları görülmektedir. Ermenistan Halk Komiserler Kurulu Bakanı Aleksandr Miyasnikov ve Ermenistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Karabekyan tarafından Azerbaycan ve Ermenistan'ın ortak anlaşması sonucu Dağlık Karabağ'ın SSCB'nin bir parçası olduğu bildirilmiştir. Bu belgede Ermenistan ve Azerbaycan Komünist Partileri Merkezi Büroları'nın karşılıklı anlaşması ile Dağlık Karabağ'ın ne Ermenistan ne de Azerbaycan toprağı olarak değil SSCB'nin bir parçası olarak gösterildiğini görülmektedir¹⁹⁰.

4 Haziran 1921 tarihinde Stalin'in de katılması ile RKP Kafkasya Bürosu üyeleri Orconikidze, Myasnikov, Nerimanov, Maharadze, Kirov, Orehalaşvili, Nazeretyan, Fikatner'in katılması ile Kafkasya Bürosu toplantısında Karabağ sorunu tartışılmıştır. Alınan karar sonrasında iki konu oylamaya sunulmuştur. Birinci oylamada olan Karabağ'ın Azerbaycan sınırları içinde kalmasının lehine Nerimanov, Maharadze, Nazaretyan oy verirken, Orconikidze, Myasnikov, Kirov ve Fikatner kararın aleyhine oy kullanmıştır. İkinci oylama konusu ise Karabağ'da yaşayan nüfus arasında sorgu geçirmek olmuştur. Bu kararın lehine yalnızca Maharadze ve

¹⁸⁹ Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, s.324-325.

¹⁹⁰ Барсегов, Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике (Barsegov, Nagornyy Karabağ v Mejdunarodnom Prave i Miravoy Politike), s.629.

Nerimanov oy kullanmıştır. Karabağ'ın dağlık bölgelerinin Ermenistan'a verilmesi kararı lehine ise Orconikidze, Myasnikov, Kirov, Fikatner oy kullanmıştır. Bu toplantı sonucu Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi ve oylamanın yalnızca Karabağ ile sınırlı kalması kararı alınmıştır. Bu karara karşı çıkan Nerimanov, Kafkasya Bürosu'na verdiği beyanatta Azerbaycan için Karabağ sorununun önemine değinerek RKP Merkez Bürosun'da tartışılması ve kati karar vermesini talep etmiştir. Ayrıca beyanatta bu türlü önemli bir sorunun çözülmesinde oylama zamanı Orehalaşvili'nin katılmadığını da vurgulamıştır¹⁹¹. Nerimanov'un beyanatından sonra Stalin'in baskısı ile sorunun RKP Merkez Bürosu çıkarılmaması için 5 Haziran 1921 tarihinde Kafkasya Bürosu'nun tekrar toplantısı yapılmıştır. Üye tam sayısı ile yapılan toplantıda Karabağ sorununa tekrar bakılmış ve karar kabul edilmiştir. Kabul edilen karar sonucu Dağlık Karabağ Azerbaycan'ın sınırları içinde tutulmuştur. Kararda: *"Müslüman ve Ermeni nüfus arasında ulusal asayişin önemi, Yukarı ve Aşağı Karabağ'ın Azerbaycan ile olan ekonomik bağına düşünerek, Şuşa şehri merkez olmakla Dağlık Karabağ'a özerklik verilsin ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınırları içinde tutulsun"*¹⁹² şeklinde alınmıştır.

AKP Merkezi Bürosu'nun Sekreterliği tarafından 26 Haziran 1921 tarihinde Tiflis'e gönderilen telgrafta Orconikidze ve Kirov'a Dağlık Karabağ sorununun çözüme bağlanması hakkında: *"Zengezur'da mevcut durumla ilgili ve Ermenistan'la sınırların açılmasına ilişkin müzakerelerin durdurulması çok olumsuz izlenim bırakacaktır. Bunun için de Dağlık Karabağ sorununun çözüme bağlanması için 27 Haziran'a kadar Fevkalade Siyasi Büro ve Yönetim Kurulu toplantısı yapılsın. Sorunun çözümlenmesi ve gerçek anlamda dostluk ilişkilerinin kurulması için Dağlık Karabağ sorunu şu ilkeye dayanarak çözümlenmelidir: Ermenistan topraklarında olan hiç bir Müslüman köyü Azerbaycan'a birleştirilmediği gibi Azerbaycan topraklarında olan hiç bir Ermeni köyü de Ermenistan'a birleştirilmemelidir."* şeklindeki telgrafla, Azerbaycan yönetiminin Karabağ sorununun Kafkasya Bürosu üyelerinden adaletli bir şekilde çözüme bağlamasını isteği görülmektedir¹⁹³.

¹⁹¹ Ramiz Mehdiyev (Ed), Neriman Nerimanov, *Mektuplar ve Karabağ Sorunu Hakkında Belgeler*, Nurlar Yayınları, Bakü 2002, s.88-89.

¹⁹² Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, s.327.

¹⁹³ Барсегов, Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике (Barsegov, Nagornyy Karabağ v Mejdunarodnom Prave i Miravoy Politike), s.635.

26 Eylül 1921 tarihinde AKP Merkez Bürosu'nda Dağlık Karabağ sorunu tekrar tartışılarak yeni bir karar çıkarılmıştır. Çıkarılan kararda Kafkasya Bürosu'nun kararını tekrar gözden geçirmesi ve o zamana kadar da Dağlık Karabağ'a özerklik verilmemesi dikkate alınmıştır. AKP Merkez Bürosu 30 Ekim 1922 tarihinde Dağlık Karabağ'a özerklik verilmesi için Sivirdov, Ağamalıoğlu ve Karakazov'dan oluşan komisyon kurulmuştur. Kasım ayında yapılan ikinci toplantıda ise komisyonun heyetinin belirlenmesi kararlaştırılmıştır. Sorunu detaylı bir biçimde araştırmaya çalışan Transkafkasya Ülke Komitesi, 5 Aralık 1922 tarihinde Dağlık Karabağ'a özerklik verilmesi için bir komisyon kurulması kararını kabul etmiştir. 15 Aralık'ta AKP Merkez Bürosu Azerbaycan Halk Komiserler Sovyet'i yanında Dağlık Karabağ sorunun araştırılması için Karakazov'un yönetiminde 7 kişilik komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyona Şuşa, Cavanşir ve Cebrayıl kazalarının yürütme komiteleri başkanları da katılmıştır. Araştırma komisyonu, sorunu detaylı bir şekilde araştırdıktan sonra AKP Merkez Bürosu'na Dağlık Karabağ ile ilgili bir proje hazırlayarak sunmuştur. Projeye bakıldıktan sonra 30 Haziran 1923 tarihinde Dağlık Karabağ sorunu tekrar incelenmiş ve bölgenin özerkliğine yönelik karar kabul edilmiştir¹⁹⁴.

AKP Merkez Bürosu Yönetim Kurulunun, 1 Temmuz 1923 tarihli kararıyla Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinin oluşturulması için 7 Temmuz kararnamesi yayınlanmıştır. Bu kararname ile günümüzde Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ sorunun temelleri atılmıştır. AKP Merkez Bürosu Yönetim Kurulunun 298 numaralı *Karabağ Özerk Bölgesinin Oluşumu* başlıklı kararnamede: "*Bölgede yaşayan milletler arasında eşitlik ve kardeşlik sağlamak ve tek devlet çatısı altında birleştirmek için AKP Merkez Bürosu Yönetim Kurulu karara almıştır:*

1- *Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınırları içinde olmakla Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusunun çoğunlukta olduğu bölgesinde merkezi Hankendi olmakla özerk vilayet oluşturulsun.*

2- *Özerk Vilayetin yönetici organı Vilayet Yönetim Kurulu ve Yerel Sovyetlerdir.*

¹⁹⁴ Nazim Memmedov, *Dağlık Karabağ Hakikatleri, Soykırım, Terör, Deportasiya, İşgal (XX Yüzyıl)*, Tahsil Yayınları, Bakü 2009, s.109-110.

3- Vilayet Yönetim Kurulu oluşturulana kadar geçici bir Devrim Kurulu oluşturmak, o zamana kadar da 2 aydan geç olmamak şartıyla sürekli yönetim kurulunun seçilmesi için Sovyet Kurultayı toplanılsın.

4- Vilayet Yönetim Kurulu'nun bütün mali ve teknik ihtiyaçları Azerbaycan Maliye Yönetim Kurulunun emri ile Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin mali kaynaklarından karşılansın.

5- Vilayette durumun düzene sokulması, sınırlarının tanımlanması için karma bir komisyon oluşturulsun,

6- Dağlık Karabağ, Aran Karabağ'ı ve Kürdistan bölgelerini Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Merkezi Hâkimiyetine birleştirmek için 15 Ağustos tarihine kadar komisyon görevini üstelensin¹⁹⁵ kararları alınmıştır. Bu kararname ile Karabağ'ın dağlık kesimlerine Azerbaycan'ın sınırları içinde kalması şartıyla özerklik verilmiştir. Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan sınırları içinde kalması Ermeni isteklerine uygun olmadığı için hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Oluşturulan özerk vilayetin resmi dili önemli sorunlardan biri olmuştur. Azerbaycan sınırları içinde yer aldığı için Türk dili olması gerekirken Azerbaycan Merkez Devlet Komitesi'nin 31 Temmuz 1923 tarihli kararnamesinin IX. maddesinde Dağlık Karabağ'ın resmi dili Ermenice olarak kabul edilmiştir. 1924 yılında yayınlanan Dağlık Karabağ'ın Anayasasında ise vilayette okullarda, devlet kurumlarında ve mahkemelerde bütün çalışmalarda resmi dilin kullanılması onaylanmıştır¹⁹⁶.

7 Temmuz 1923 tarihinde yayınlanan kararname Karabağ'da yaşayan Müslüman nüfus arasında hoş karşılanmamıştır. Hatta Şuşa Kazası yöneticisi, Kirov'a yazdığı mektupta azlini istemiş ve Müslümanların ona hain gözüyle baktığını yazmıştır. Ruslar Karabağ'ın dağlık bölgesine özerklik verdikten sonra bölgenin sınırlarını çizirken de politik bir addım atmıştır. Şuşa şehrini Dağlık Karabağ'a kattıktan sonra sınırlar dışında kalan Karabağ topraklarında Cebraıl, Ağdam ve Kürdistan kazaları oluşturulmuştur. Kürdistan kazasının oluşturulması tamamen politik bir amaç taşımıştır. Çünkü Karabağ bölgesinde 10.878 kişi Kürt nüfusu yaşarken, Ermenistan topraklarında bu sayı 22.313 kişiden fazla olmuştur. Lakin

¹⁹⁵Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительството А. С. С. Р, за 1923 г, Издание Народного Комиссариата Юстиции А. С. С. Р, Баку 1925 г, с.385 (Sobranie Uzakoneniy i Pasporyajeniy Raboke-Rrestyanskovo Praviteslstvo A.S.S.C, za 1923 g, İzdanie Narodnovo Komisariata Yustiçii ASSC, Baku 1925 g, s.385).

¹⁹⁶ Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, s.337.

Kürdistan bölgesinin Karabağ'da oluşturulmasının asıl amacı bölgeyi parçalamak ve gelecekte Ermenistan'a verilmesini kolaylaştırmak olmuştur. Hatta Temmuz ayında Karabağ sınırlarını belirlemek için kurulan komisyon *Kürdistan Özerk Vilayeti*nin kurulması konusunu da gündeme getirilmiştir. Lakin 16 Temmuz'da yapılan toplantıda bu karardan vazgeçilmiş, sadece Kürdistan Kazasının kurulması tasdiklenmiştir¹⁹⁷.

16 Temmuz 1923 tarihinde AKP Merkez Bürosu'nun yapılan toplantısında D. Bünyadzade, Yönetim Kurulu'nun raporunu açıklamıştır. Dağlık Karabağ'da 5 kişiden oluşan Devrim Komitesi ve 9 kişiden oluşan Vilayet Parti Komitesini kurmak, Şuşa şehrini özerk vilayetin sınırları içine katmak teklifinde bulunmuştur. Bu teklif SSBC'nin Halk Komiserler Sovyet'i tarafından 21 Temmuz 1923 tarihinde alınan kararla kabul edilmiştir. Halk Komiserler Sovyet'inin hazırladığı *Karabağ Anayasası* ise bazı değişikliklerle AKP Merkez Bürosu Yüksek Kurulu tarafından 23 Temmuz 1923 tarihinde kabul edilmiştir. 24 Temmuz 1923 tarihinde SSCB Merkez Devlet Komitesi ve Halk Komiserler Sovyeti birlikte aldığı karar ile yönetici A.N. Karakazov olmakla; Dağlık Karabağ yönetimi geçici Devrim Komitesine verilmiştir. 6-7 Kasım 1923 tarihlerinde yapılan Birinci Sovyetler Kurultayında 25 kişiden oluşan Dağlık Karabağ Merkez Devlet Komitesi üyeleri seçilmiş ve onaylanmıştır. Bu Kurultaya katılan 132 kişiden 16'sı Türk, 116 kişi ise Ermenilerden oluşmaktadır. Ayrıca katılımcıların %80'ini Komünist Partisi üyelerinden ibarettir. Oluşturulan Merkez Devlet Komitesi'nin yöneticiliğine Karakazov atanmıştır¹⁹⁸. Özerk vilayetin yönetim kurulunun tamamen Ermenilerden oluşturulması, Ermenistan yönetimi için önemli bir fırsat oluşturmuştur. Ermenilerin bölgedeki faaliyetleri sonucu Dağlık Karabağ'ın merkezi olan Hankendi'nin ismi 18 Eylül 1923 tarihinde gerçekleşen Vilayet Parti Kurulu'nun toplantısında alınan karar sonucu değiştirilmiştir. Hankendi bölgesi, Stepan Şaumyan'ın hatıratına saygı alameti olarak Stepanakert adlandırılmıştır¹⁹⁹.

3.2. Josef Stalin Döneminde Karabağ (1924-1953)

XI. Kızıl Ordu'nun silah zoruyla işgal ettiği Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan topraklarında Sovyet iktidarı tesis edilmiştir. Bu ülkeleri yöneten

¹⁹⁷ Hasanlı, *Sovyet Döneminde Azerbaycan Dış Politikası (1920-1939)*, s.223.

¹⁹⁸ Memmedov, *Dağlık Karabağ Hakikatleri, Soykırım, Terör, Deportasiya, İşgal*, s.112-113.

¹⁹⁹ Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, s.339.

Komünist Partileri, siyasi olarak kendilerini bağımsız olarak göstermeye çalışsa da ekonomik ve askeri yönden tamamen bağımsızlıklarını kaybetmiş oldukları görülmektedir. Azerbaycan bölgesini *Şarkın Kapısı* olarak gören Sovyet yönetimi, bu bölgeye büyük önem vermiştir. 1920 yılında Bakü’de toplanan Şark Halklarının I Kurultayı aslında Sovyet yönetiminin önceden düşünülmüş bir planı olmuştur. Maksat, Komünist ideolojisini yaymak ve bölgelerde özel şuralar tesis etmek olmuştur²⁰⁰. Burda da asıl amaç islam ve türkçülük düşüncelerini, komünist düşünce ile değiştirmek olarak görülmektedir.

Sovyet yönetiminin sözde bağımsız cumhuriyetler oluşturma politikasının sonradan bir yalan olduğu görülmüştür. Bölgeyi işgal ettiği tarihten itibaren 1923 yılına kadar Azerbaycan’ın farklı bölgelerinde XI. Kızıl ordunu barbarlıklarına karşı 53 silahlı isyan gerçekleşmiştir. Bu isyanlar sert bir şekilde bastırılmış ve 48 binden fazla insan XI. Kızıl Ordu tarafından katl edilmiştir²⁰¹. Buna ilaveten Ermenistan’da Sovyet yönetimi kurulduktan sonra Azerbaycan toprağı olan Zengezur’un Ermenistan’a verilmesi ve Dağlık Karabağ’ın özerklik kazınması da bölgenin gelecek kaderini belirlemiştir. Bütün bu faaliyetlerde baş rolde olan Stalin, Sovyet yönetimine geldikten sonra Azerbaycan için tehlike arz eden kararlar kabul etmiştir. 1924 yılında Lenin’in ölümü ile Stalin ve Kızıl Ordu kurucusu Lev Troçki arasında iktidar mücadelesi başlamıştır. İktidar mücadelesini kayb eden Troçki, 1926 yılında Politbüro üyeliğinden tasfiye edilmiştir. İktidar yolunda rakiplerini mağlub eden Stalin ise Lenin devrim prensiplerini geriye iterek, tek adam yönetiminde diktatör bir rejim kurmuştur²⁰². Stalin’in aldığı kararlar, Azerbaycan halkının bilhassa Türklerin kültür ve milliyetçilik kavramları *Sovyet Halkı* oluşturma ismi altında yok edilmeye yönelik olmuştur. Azerbaycan topraklarını Ermenistan’a hediye eden Stalin yönetimi, Azerbaycanlı aydın ve zıyalı kitlesinin de toplu şekilde yok edilmesini gerçekleştirmiştir²⁰³. *Anti Sovyet* propagandası ile itham edilerek tutuklanan aydın kitlelerinin yok edilmesinde asıl maksat, bölge halkının kültür, milliyetçilik, din ve devletçiliğe dair bütün düşüncelerini yok etmek olarak bilinmektedir.

3.2.1 Dağlık Karabağ Anayasası’nın Kabulü ve Özerk Vilayetin Sınırlarının Çizilmesi

11 Aralık 1923 tarihinde AKP Merkez Bürosu Yüksek Kurulu, *Dağlık Karabağ Anayasasının* yeniden düzenlenmesi için bir komisyon oluşturmuştur. Çalışmalarına 3 Temmuz 1924 tarihinde başlayan komisyon, Dağlık Karabağ Anayasasını Yüksek Kurula sunmuştur. Dağlık Karabağ’ın sınırları dâhil birçok

²⁰⁰Neciyev, *Azerbaycan’ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, s.155.

²⁰¹Elsever Nağıyev, *Azerbaycan Tarih Araştırmalarında Türk İstiklal Savaşı ve Atatürk*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2014, s.79.

²⁰²Abdülkadir Baharççek, Osman Ağır, “Rusya’nın Başarısız Demokratikleşme Tarihi”, *Birey ve Toplum Dergisi*, cilt:4, sayı:8 (2014), s.12.

²⁰³Vugar Akifoğlu, “Azerbaycan’da Milli Direniş (1917-1930)”, *DTCF Dergisi*, cilt:57, sayı:2 (2017), s.789.

sorunu çözüme bağlayan bu Anayasa Yüksek Kurul tarafından kabul edilmiş ve 26 Kasım'da Rusça, Azerbaycan Türkçesinde ve Ermenice olarak basında yayınlanmıştır²⁰⁴. AKP Merkez Bürosu Yüksek Kurulu'nun kabul ettiği bu Anayasa ile Dağlık Karabağ Azerbaycan sınırları içinde kalmıştır. Bölgede bütün devlet, eğitim ve mahkeme işleri önceki anayasada da geçen resmi dilde yapılması kararı kabul edilmiştir. Özerk vilayetin yöneticiliği Azerbaycan'a bağlanmıştır. Bölgenin sınırları tespit olunurken, Şuşa Kazasından Hankendi dâhil 115 köy, Cavanşir Kazasından 52 köy, Karayigin Kazasından 30 köy, Kubadlı Kazasından ise Kaladeresi dâhil birçok köy Dağlık Karabağ'ın sınırlarına katılmıştır. Özerk vilayetin en yüksek yönetim kurulu Sovyetler Kurultayı belirlenmiştir. Yılda bir kereden az olmamak şartıyla toplanan Kurultaya, RKP Merkezi Bürosu Yüksek Kurulu'nun kararlarını uygulamak için Ulusal Komiser seçmek zorunluğu da getirilmiştir²⁰⁵. Anayasanın yayınlanması ile Karabağ'ın dağlık bölgelerine özerklik verilmesi sorunu tamamen çözülmüştür. Ermeni yanlısı Kirov, AKP Merkezi Bürosu toplantısında Karabağ Sorununun çözüme bağlandığını ve kabul edilen kararın bu yönde tamamen doğru karar olmasına değinmiştir. Mirzoyan, Kirov, Dövletov gibi yöneticilerin Karabağ hakkında verdiği kararlar, Karabağ için gelecek sorunların başlangıcı olmuştur. Sovyet hükümetinin çabaları sonucu Karabağ'a özerklik verilmesi ile sonuçlanan bu sorun, o dönem için çözülmüş sayılsa da 1980'li yıllardan itibaren yeniden ortaya çıkmaya başlamıştır²⁰⁶.

Sovyet yönetimi çıkardığı kararla bölgedeki etnik çatışmaları geçici olarak durdurmayı başarsa da sorunu tamamen çözememiştir. Sovyet yönetimi için Güney Kafkasya önemli bir konuma sahip olmuştur. Buradaki bölgelere özerklik vermesinin amaçları arasında çatışma alanlarını her zaman kendi kontrolünde tutmakla istediği zaman da milliyetçi duyguları bastırmak olarak bilinmektedir. Bölgede bulunan Azerbaycan ve Ermenistan arasında olan sınır sorununu ise Sovyet yönetimi, istediği şekilde çözmüştür. İlk önce bölge nüfusunu hiçe sayarak ve yerel yönetime konuşmadan Zengezur bölgesini Ermenistan'a birleştirmiştir. Daha sonra Azerbaycan

²⁰⁴Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.44.

²⁰⁵Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительство А. С. С. Р, за 1924 г, Издание Народного Комиссариата Юстиции А. С. С. Р, Баку 1926 г, с.333-334 (Sobranie Uzakoneniyy i Pasporyajeniyy Raboke-Rrestyanskovo Praviteslstvo A.S.S.C, za 1924 g, İzdanie Narodnovo Komisariata Yustiçii ASSC, Baku 1926 g, s.333-334).

²⁰⁶ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.45.

yönetiminin kontrolünde bulunan Dağlık Karabağ Özerk Vilayetini oluşturulmuştur. Ayrıca Zengezur'u Ermenistan'a vermekle Azerbaycan'dan ayrı kalan Nahcivan bölgesine 1924 yılında özerklik vererek, Azerbaycan sınırları içinde yer alan tartışmalı bölge sayısını ikiye çıkarmıştır. Alınan bütün bu kararlar Sovyet yönetiminin Kafkasya topraklarını parçalayarak kontrolü altında tutmasını kolaylaştırmıştır²⁰⁷.

1924 Anayasası sonrası Dağlık Karabağ'ın sınırları içine 170 yaşam bölgesi bulunmaktadır. Dönemin bazı yayın organlarında bu sayı 200'e kadar çıkmaktadır. Hatta dönemin Ermeni yazarı Koçaryan, yaşam bölgelerinin sayısını 215 göstermekle daha fazla Azerbaycan köyünü özerk vilayete katmaya çalışmıştır. Ermenilerin burada asıl amacı komşu bölgelerden de vilayete toprak kazandırmak ve bu bölgelerde Ermeni nüfus sayısını artırmak olmuştur. Özerk vilayet 5 yaşam bölgesine bölünmüştür. Bunlar Dizak, Verende, Şuşa, Haçın ve Ceraber illerinden oluşmaktadır. 1930 yılına gelindiğinde vilayetin bölgelerinin isimlerinde değişiklikler yapılmasına rağmen il sayısında bir değişiklik olmamıştır. Ağustos 1930 yılında Hankendi-Stepanakert, Verende-Martuni, Cerabert-Mardaket, Dizak ise Hadrut olarak adlandırılmıştır. Dağlık Karabağ'da yaşam alanlarının isminin değiştirilmesi Ermenilerin Karabağ'ı Ermenistan'a birleştirme politikasının bir göstergesi şeklinde yorumlanabilir. İl merkezlerinin isimlerinin yeniden adlandırılması ile birlikte nüfus popülasyonunda da değişiklikler yapılmıştır. Dönemin Rus yazarı Yuri Barsekov, bölgedeki nüfus kayıtlarında %46.1 Türk nüfus artımını %23.1, Ermeni artımını ise %38.5 olduğu halde %46.1 olarak göstermiştir²⁰⁸.

Dağlık Karabağ'da gerçekleştirilen bütün değişimlere rağmen 1936 yılında kabul edilen SSCB'nin yeni Anayasasının 18. maddesine Nahcivan ve Dağlık Karabağ bölgeleri Azerbaycan'ının sınırları içinde yer almıştır. Vilayetin sosyal durumu 1936 SSCB Anayasasında, diğer yasal kurallar ve işlemleri ise Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1937 tarihli Anayasası'nda yayınlanmıştır. 1937

²⁰⁷ Svante Cornell (By), *The International Politics of the Armenian-Azerbaijani Conflict; The Original Frozen Conflict and European Security*, Palgrave Macmillan Published, New York 2017, s.6-7.

²⁰⁸ Yakup Mahmudov, Kerim Şükürov, *Karabağ Sorular ve Gerçekler*, Kismet Yayınları, Bakü 2005, s.34-35.

Anayasası Dağlık Karabağ'ın yönetim usulünün özerk vilayet olmasını bir daha tasdik etmekle birlikte, seçim usulünü, bölgedeki devlet kurumlarının görevlerini de belirlemiştir. Ayrıca devlet kurumlarına çıkardığı kararları hem Azerbaycan Türkçesinde hem de Ermenice yayınlamak zorunluğu getirilmiştir. Özerk Vilayetin halkına AKP Yüksek Kurulu'nun yönetici yardımcılarında birini seçmek hukuku getirilmiştir. Bu Anayasa ile Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olması kanıtlanmış ve onun kararı olmadan değiştirilemeyeceğı karara bağlanmıştır²⁰⁹.

Karabağ'a özerklik verilmesinde başarılı olan Ermeniler bölgedeki yaşam alanlarının isimlerini değiştirme ve Ermeni nüfusunu artırma politikasını 1930 yıllardan başlayarak Ermenistan topraklarında da uygulamışlardır. 1935 yılından başlayarak toplu halde Ermenistan'da bulunan Müslümanların yaşadığı bölgelerin isimleri Türk adlarından Ermeni adlarına değiştirilmiş, nüfusu göçe zorlanmıştır. Ayrıca Ermenistan yönetimi 1930 yılların siyasi represyalarını kendileri için fırsata çevirmekle binlerce Azerbaycan Türk'ünü ya sürgüne göndermiş ya da kurşuna dizdirmekle katletmiştir. Bu tutuklamalar, sürgünler ve öldürmeler on binlerce Türk'ün hayatına mal olmuştur²¹⁰. 1930 yılından itibaren Karabağ ve Nahcivan'ın Ermenistan'a birleştirilmesi talebinde bulunan Ermeniler, Sovyet yönetiminden destek alamamıştır. 1936 yılında Sovyet yönetimi *Transkafkasya Federasyonu*'nu dağıtarak yerine Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerini kurmuştur. Bu cumhuriyetlerin kurulması ile sınırlarının çizilmesi sonucu Ermenistan'la Dağlık Karabağ arasında tek ortak yön Sovyet yönetiminin aldığı ortak kararlar olmuştur. Ayrıca Dağlık Karabağ'da okulu bitiren öğrencilere Bakü'de ve Erivan'da eğitimini sürdürmek ve çalışmak hakkı da tanınmıştır. 1936 yılında bazı Ermeni liderleri özerk bölgeyi Ermenistan'la birleştirmek için faaliyette bulunsalar da Stalin tarafından bu faaliyetler engellenmiştir²¹¹. Ermenistan'da olduğu gibi Dağlık Karabağ'da da Ermeniler, Müslüman nüfusun büyük çoğunluğunu *anti-Sovyet* propagandası yapmakla suçlamıştır. 1930'lu yıllarda Komünist Partisi'nin

²⁰⁹ Dedeyev vd. 99 *Soruda Karabağ*, s.98-99.

²¹⁰ Şihaliyev, *Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu*, s.140.

²¹¹ Svante Cornell, *The Nagorno-Karabakh Conflict; Report no. 46 Department of East European Studies*, Uppsala University Published, Swedish 1999, s.11.

Karabağ Bürosu, sahte suçlamalarla hazırladığı 165 numaralı soruşturma raporu ile onlarca Azerbaycan Türk'ünü hapsedirmiştir²¹².

1937 yılı Stalin döneminde yalnızca Ermenistan ve Karabağ değil bütün Azerbaycan topraklarında, Azerbaycan Türklerine karşı *repressiya politikası*²¹³ gerçekleştirilmiştir. 1930'lu yıllarda 80 bine yakın Azerbaycan Türkü bu politika sonucu tutuklanmıştır. Azerbaycan'ın tarihinde önemli rolü olan ziyalılar toplu şekilde bir kaç dakikalık mahkemeler sonucu idam edilmiş veya sürgüne yollanmıştır. Mahkemeleri Ermeni Grigoryan, Markaryan, Galstyan, Avenesyan ve Rus olan Berya, Borşev, Sumbatov, Gerasimov yönetmiştir. Ermenilerin yardımı ile gerçekleştirilen bu politikanın asıl amacı Türk halklarının ziyalı kitlesini yok etmek ve onların tarihe bağlı milliyetçilik bağlarını sarsmak olmuştur²¹⁴.

3.2.2. Dağlık Karabağ'ın Ermenistana Birleştirilmesi Çabaları ve Ermenistan'dan Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göçe Tabi Tutulmaları

22 Haziran 1941 yılında Alman ordularının Sovyet sınırlarını geçerek üç istikametden Sovyet topraklarına saldırması, tarihte *Büyük Vatan Savaşı* ismi ile anılan savaşı başlatmıştır. Bu savaşa bütün Sovyet Cumhuriyetleri gibi Azerbaycan'da da karşı çıkılmış protesto yürüyüşleri düzenlenmiştir. Bu protesto mitingleri Dağlık Karabağ'ın Şuşa, Hankendi (Stepanakert) ve Ağdere illerinde de düzenlenmiştir. 1941-1942 yıllarında Azerbaycan'dan cepheye 5.000 komünist gönüllü gitmiş ve bunlardan 457 kişi Dağlık Karabağ'ın payına düşmektedir. 1941-1945 savaş yıllarında Dağlık Karabağ'dan 45 bin kişi cepheye gönderilmiştir. Ayrıca özerk vilayette yaşayan insanlar devletin savunma fonuna 42 milyon manat yardımda bulunmuşlardır²¹⁵.

²¹²Ziya Bünyadov, *Kırmızı Terör*, Azərneşr, Bakü 1993, s.34.

²¹³ 1930-1940 yılları arası dönemde Stalin'e ait Repressiya-Ceza politikası, Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan halkların geleceğini belirlemiştir. Repressiya kelime anlamıyla; ceza-baskı-şiddet-hapis-sürgün-ölüm, anlamlarını taşımaktadır. Sovyetler Birliği sınırları içinde en fazla repressiyaya maruz kalan topluluklar arasında Türk soyundan gelen halkları görmekteyiz. Bu dönemde Karabağ bölgesi dahil Azerbaycan'ın bir çok bölgesinde yüzlerce ziyalı, yazar, politikacı Anti-Sovyet propagandası yapmakla suçlanarak, ya sürgün edilmiş ya da kurşuna dizilerek infaz edilmiştir.

²¹⁴ İrade Aliyeva, *Repressiya Kurbanları: Teymur Salahov*, İndigo Matbaası, Bakü 2012, s.31-32.

²¹⁵Nazim Memmedov, *Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Haziran 1941-Aralık 1950 Yıllarında*, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Yayınları, Bakü 2006, s.52-53.

İkinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında ve savaş sonrası da Dağlık Karabağ'a karşı Ermeniler, bölgesel iddiaları sürdürmüştür. Ermenilerin Azerbaycan topraklarına karşı bölgesel iddialarında her zaman Sovyet Hükümetinin çıkarları olmuştur. Rusya'da Çarlık yönetiminin devrilmesi sonucu Ermeniler İngiliz yardımıyla, Azerbaycan'a ait olan 9 bin km²'lik alanda Ermenistan devletini kurmuşlardır. Daha sonra Güney Kafkasya bölgesini işgal eden Bolşevikler, 1920'li yıllara kadar Azerbaycan sınırları içinde yer alan Zengezur bölgesini Ermenilere vermekle oluşturulan Ermenistan'ın sınırlarını genişletmiştir. 1940'lı yıllardan sonra Ermeniler yabancı ülkelerde bulunan Ermeni diasporasının yardımları ile Ermenistan'da gizli *Karabağ Örgütü* kurmuşlardır. Ermeni diasporası Başkanı Anastas Mikoyan bu örgüte finanse desteği sağlamıştır. Ermeni diasporası, Ermenistan topraklarında Ermeni sayısını artırmak için *Anvatana Dönüş* projesini hazırlamıştır. 1943 yılında gerçekleşen Tahran Konferansı'nı Ermeni diasporası fırsata çevirmiştir. Ermenistan'ın bölgelerinde Ermeni sayısını artırmak için İran'dan Ermenilerin bölgeye göç ettirilmesi planı, Ermeni diaspora heyeti tarafından Sovyet Dışişleri Bakanı Vyacheslav Molotov'a bildirilmiştir²¹⁶. Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Stali'nin karşısına İran ekonomik zarar gördüğünden dolayı orada yaşayan Ermenilerin toplu şekilde Azerbaycan'a göç ettirilmesi teklifi ile çıkmıştır. Lakin sonraki konuşmalar zamanı Artunyan ve Stalin İran'dan gelen Ermenilerin Ermenistan'a, Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin ise Azerbaycan'a göçü planı üzerinde anlaşmışlardır. Ayrıca o dönemde Ermenistan'da yaşayan yüzlerle Azerbaycan Türkü de Güney Azerbaycan Türkü ismi ile İran'a zorunlu göç ettirilmiştir. Bütün bu göçlerin tek amacı Ermenistan'da etnik yapının Ermenilerin lehine değiştirmek olmuştur²¹⁷.

Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan diaspora Ermenileri, Ermenistan'a her zaman mali destek sağlamaya çalışmışlardır. Ermeni lobisinin yardımıyla Amerika'da 1944 yılında *Ramkavar*, *Hınçak* ve Ermenistan'da yaşayan Ermeni temsilcilerinin katılması ile '*Ermenistan Ermenilerinin Ulusal Örgütü (EEUÖ)*' kurulmuştur. Kurulan örgütün başkanlığına Terpyan atanmıştır. Örgüt dünya Ermenilerinin haklarını savunmakla görevlendirilmiştir. Ayrıca örgüt dünya

²¹⁶ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.137.

²¹⁷ Şihaliyev, *Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu*, s.141.

Ermenilerinin vatana dönüşünü ve Ermenistan'ın bölgelerinde Ermeni nüfus sayısını artırmakta Ermenistan yönetimine her türlü desteği sağlamıştır²¹⁸.

İkinci Dünya Savaşı sonlanırken Ermeniler, tekrar Sovyet yöneticiler karşısında Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi talebinde bulunmuşlardır. Rus yazar Barsegov'un kitabında yer alan arşiv belgesinde Ermenistan Komünist Partisi Merkez Bürosu'nun Stalin'e yolladığı mektupta Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi için bazı sebepler gösterilmiştir. Ermeniler, Azerbaycan yönetiminin Dağlık Karabağ'daki Ermeni nüfusuna karşı kötü davrandığını, bölgenin 153 bin kişilik nüfusunun 137 bininin Ermeni olduğunu, bölgenin ekonomik ve tarımsal yönden Ermenistan'la uyumlu olması iddiasında bulunmuşlardır²¹⁹. Bu iddialara bakıldığında asılsız olduğu görülmektedir. O dönemde Ermeni nüfusun, Dağlık Karabağ'da yaşayan Türk nüfusundan daha iyi bir yaşam sürdürdüğü bilinmektedir. Ermeni iddialarına göre nüfus sayısı %90 olarak gösterilse de Ermeni nüfusu %40-45 arası olduğu belgelerle sabittir. Bölgenin ekonomik yönden Ermenistan'la bağlılık iddiası ise tamamen asılsız olarak kalmıştır. Çünkü Dağlık Karabağ'ın bütün ekonomik harçları, Azerbaycan'ın bütçesi hesabına ödendiği görülmektedir. Ermenilerin Dağlık Karabağ hakkındaki bu iddialarını, RKP Merkez Bürosu Sekreteri Malenkov, mektupla AKP Merkez Bürosu Birinci Sekreteri Mir Cafer Bağirov'a bildirmiştir²²⁰. Bağirov, Malenkov'un mektubuna cevap olarak Ermeni iddialarını asılsız bırakacak bir mektubu Sovyet yönetimine göndermiştir. Mektupta Bağirov, Şuşa bölgesi hariç Dağlık Karabağ'ın Ermenistan yönetimine verilmesine Azerbaycan yönetiminin itiraz etmediğini, karşılığında Ermenistan, Gürcistan ve Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türk nüfusu yaşayan bölgelerinin Azerbaycan'a birleştirilmesi talebinde bulunmuştur. Sovyet yönetimi Bağirov'un bu iddiaları karşısında, Ermeni isteklerine olumsuz cevap vermek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Ermeniler, Dağlık Karabağ'la ilgili toprak iddialarını geri çekerek ikinci planları olan Ermenistan'da yaşayan Türkleri göç

²¹⁸ Esed Kurbanlı, *Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan Deportasyonu (1947-1953)*, Ağrıdağ Yayınları, Bakü 2004, s.45-46.

²¹⁹ Барсегов, *Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике*, s.657(Barsegov, Nagorny Karabağ v Mejdunarodnom Prave i Miravoy Politike).

²²⁰ Bahtiyar Necefov, *Deportasiya*, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü 1998, s.37.

ettirmek için çalışmışlardır. Buna bahane ise Kür-Aras bölgesinde Pamuk alanlarında işçi sayısının yetersizliği, olmuştur²²¹.

Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi planı başarısız olunca Ermeni Lobisi'nin desteğini alan EKP, ikinci planı devreye sokmuştur. Bu planın asıl amacı *Türksüz Ermenistan* hayalini gerçekleştirmek ve gelecekte *Büyük Ermenistan*'ın kurulmasını kolaylaştırmak olmuştur. Sovyet Ermenistan'ı, yabancı ülkelerde yaşayan Ermenileri '*Anavatana Dönüş Projesi*' isimli bir proje ile bölgeye getirmeye çalışmaktadır. Dış ülkelere gelen Ermenileri kolaylıkla bölgeye yerleştirmek için Sovyet yönetimi bölgede yaşayan Türklerin, Kür-Aras bölgesinde bulunan Pamuk tarlalarındaki verimliliği yükseltmek adı altında çıkardığı bir kararla bölgeden zorunlu göçüne başlamıştır²²². Hükümet tarafından göç hakkında karar çıkmadan önce bölgenin Müslüman nüfusu arasında göçle ilgili haberler yayılmıştır. Bölgede yaşayan Türkler verimli topraklarını bırakıp Azerbaycan'ın sıcak ve kurak bölgelerine gitmek istememişlerdir. Gönüllü göç adı altında zorunlu göçe tabii tutulan Türkler göç etmemek için yönetime de başvuruda bulunmuşlardır. Bu göç kararını *Anti-Sovyet* unsurları ise Sovyetlerin Türklere olan güvensizliği gibi değerlendirmişlerdir. Savaşın sonra Sovyetlerin Türkiye Cumhuriyetinden toprak talebinde bulunması iki devlet arasında olan ilişkileri çıkmaza sokmuştur²²³. Olası bir savaşa karşı Ermenistan'da olan Türk nüfusun Türkiye'nin safında yer almasında endişelenen Sovyet yönetimi bu adımı atmıştır²²⁴.

Azerbaycan Türklerinin Ermenistan topraklarından göç ettirilmesi, SSCB'nin Bakanlar Kurulunun 23 Aralık 1947 tarihli 4083 nolu ve 10 Mart 1948 tarihli 754 nolu kararları ile gerçekleştirilmiştir. Bu kararda 100 bin Ermenistan Türkünün, Azerbaycan'ın Kür-Aras bölgelerine göçü planlanmıştır. Plana göre 1948 yılında 10 bin kişi, 1949 yılında 40 bin kişi, 1950 yılında 50 bin kişi göçe tabi tutulacaktır. Göç eden ailelere mali desteğin sağlanması için Azerbaycan'ın bütün devlet kurumları seferber edilmiştir. Göç eden aileler için taşıma bilen mal

²²¹Azerilerin Ermenistan SSC'den Deportasyonu (1948-1953 yılları); *Belgeler Toplu*, (Ed. Atahan Paşayev), Zerdabi LTD MMC Yayınları, Bakü 2013, s.6.

²²²Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, s.7.

²²³Ahmet Edi, *Yassıada Yargılamalarında Bir Bakan Celal Yardımcı ve Ağrı Milletvekilleri Suçlamalar-Savunmalar*, Fenomen Yayıncılık, Ankara 2019, s.8.

²²⁴ARDA, f.411, s.26, iş.34, s.65.

varlıklarını yanlarına alma izni de verilmiştir²²⁵. Bölgede yaşayan Türk nüfusu, göç kararına karşı tepki göstermişlerdir. 1936 yılında kabul edilen *Sovyet Anayasası*'nı öne süren Türk nüfusu göç kararının Anayasa'ya aykırı olduğunu dile getirmiştir. Çünkü kabul edilen Anayasa'ya göre hiç bir yönetmelik hiç kimseyi kendi toprağında başka bir bölgeye göç etmeye zorlayamazdı. Göçe zorlanan nüfus arasında endişeler gittikçe büyümüştür. Kolhozçuların²²⁶ toplantısında bölge nüfusu topluca göç etmeme kararı almışlardır. Hatta toplantıda, bölge nüfusunun daha öncede 1918-1919 yıllarında Taşnak zulmünden kaçarak Nahcivan'a gittiğini, çoğunun orada sıcak hava ve hastalıklardan öldüğü dile getirilmiştir. Kür-Aras bölgelerinin sıcak ve kurak ikliminin göç edenleri olumsuz yönden etkileyeceğini de yönetime bildirmiştir²²⁷. Lakin bütün zorluklara rağmen SSCB'nin Bakanlar Kurulu kararı değiştirmemiş ve bahsi geçen kararı 1947 yılının Aralık ayından itibaren uygulamaya koymuştur. Azerbaycan Bakanlar Kurulu Başkanı T.Guluyev'in, SSCB Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı K.M. Malenkov'a gönderdiği 21 Eylül 1949 tarihli 121 nolu belgede göçle ilgili detaylı bilgi verilmiştir. Belgede Azerbaycan SSC'nin göçle ilgili sıkıntılar yaşadığını, göç eden bölgede ev, okul, hastane ve sosyal kurumların olmadığı görülmektedir. Bütün bu işlerin yapılmasının iki yıla biteceğini ve 400 milyon rubleye mal olacağını Azerbaycan Bakanlar Kurulu, Sovyet yönetimine bildirmiştir. Sovyet yönetiminden ayrıca 1947-1948 yıllarında verdiği kararların tekrar gözden geçirilmesini ve 1949 yılı için 10 bin, 1950 yılı için ise 15 bin kişinin göç ettirilmesi kararını vermesi istenmiştir²²⁸. 1947 yılının Aralık ve 1948 yılının Ocak ve Şubat aylarında Ermenistan'dan Azerbaycan'ın Kirovabad²²⁹, Şamahı, Gedebe, Kazah ve Ağstafa bölgelerine 200'e yakın aile göç etmiştir. Bu ailelerden 50 tanesi Kirovabad, 100 tanesi Ağstafa, 50 tanesi diğer bölgelerde yerleştirilmiştir. Erivan'ın genel nüfusu olan Erivan Türkleri ise Kirovabad bölgesine göç ettirilmiştir²³⁰.

²²⁵ ARDA, f.411, s.28, iş.677, s.68,77.

²²⁶ Kollektivnaye hozyaystvo kelimelerinin kısaltılmış halidir. SSCB'inde tarım sektöründe örgütlenen, kolektif tarımla uğraşan birlikler olarak tanımlanırlar.

²²⁷ ARDA, f.411, s.26, iş.34, s.74.

²²⁸ ARDA, f.411, s.9, iş.734, s.103.

²²⁹ Azerbaycan'da Bakü'den sonra ikinci büyük şehir olan Gence Sovyet işgalinden sonra 1935 yılında ismi değiştirilerek Bolşevik lider Sergey Kirov'un hatıratına saygı göstergesi olarak Kirovabad adlandırılmıştır. 1989 yılında bölge yeniden tarihi adı olan Gence ismini almıştır.

²³⁰ ARDA, f.411, s.28, iş.34, s.74-75.

Kabul edilen kararnamelerde göç eden nüfus sayısı 100 bin kararlaştırılsa da 1948 tarihinde Ermenistan'dan göç ettirilen nüfus sayısı 7747 olmuştur. Ayrıca Ermenilerin yaptığı baskılar ve tehditler sonucu 2834 kişi de yaşadıkları yerlerden firar etmek zorunda kalmışlardır. Baskılar sonucu bölgeden ayrılan kişilerle birlikte göç sayısı 1948 yılı için kararlaştırılan sayıyı geçmiştir. Genel olarak bakıldığında 1948-1953 yılları arasında Ermenistan'dan zorunlu göç ettirilen aileler ve baskılar sonucu bölgeden ayrılanların sayısı 100 bini aşmıştır. Zorunlu göçler 1953 yılının Mart ayında Stalin'in ölümü ile durdurulsa da, bu döneme kadar 10 binlerce kişi iklim değişikliğinden dolayı ve bölgeye uyum sağlayamadığı için hastalıklardan hayatını kaybetmiştir. Göçmenler için ayrılan maddi kaynakların ise sadece %45'i harcanmıştır²³¹.

SSCB Bakanlar Kurulunun 6 Eylül 1950 tarihli 385 nolu kararı ile 1951 yılında 1500 ailenin, 1952 yılında ise 2500 ailenin göçe tabii tutulması kararlaştırılmıştır. Buna ilave olarak Azerbaycan'ın dağlık bölgelerinden Türk nüfusun 1952-1955 yılları arası Kür-Aras bölgesine göç ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun için de 1951 yılında 500 aile, 1952 yılında 700 ailenin göçüne onay verilmiştir²³². Göç ettirilen Ermenistan Türklerinin Dağlık Karabağ'ın bölgelerine yerleştirilmemesi için Ermeniler, her türlü faaliyete başvurmuştur. Bölgenin Azerbaycan yönetiminde olmasına rağmen Dağlık Karabağ'ın Ermeni yöneticileri Moskova'nın da desteğini alarak göç eden Türkleri, bölgenin sınırları dışında yerleştirmeye muvaffak olmuşlardır. 1948 yılında ilk göçlerle bölgeye göç ettirilen 570 Türk ise Ermenilerin çabaları sonucu Azerbaycan'ın diğer bölgelerine yerleştirilmiştir²³³.

3.3. Nikita Kruşçev Döneminde Karabağ (1953-1971)

1953 yılında Stalin'in ölümü sonrası durdurulan göç faaliyetleri Nikita Kruşçev yönetiminde alınan kararla göç eden nüfusun sadece %45'i tekrar kendi evlerine dönmeyi başarmıştır. Bu durum Ermenileri memnun etmemiştir. EKP Merkezi Komitesi yabancı ülkelerden gelen Ermenilerin çoğunu bu bölgelere yerleştirmemiştir. Buradan da görüldüğü gibi Ermenilerin maksadı Ermenistan'dan

²³¹ İ.Memmedov, S.Esedov, *Ermenistan Azerileri ve Onların Acı Kaderi*, Azərneşr, Bakü 1992, s.49

²³² ARDA, f.411, s.9, iş.734, s.103.

²³³ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.144.

Türk nüfusu temizlemek ve *Türksüz Büyük Ermenistan* kurmak olmuştur. Bu gayelerinde 1948-1953 göçleri sayesinde kısmen de olsa başarılı olmuşlardır²³⁴.

1950'li yılların başlarında yabancı ülkelerden Ermenistan'a gelen Taşnaksutyun üyeleri, Dağlık Karabağ'a giderek milliyetçi propagandalar yapmışlardır. Bölgedeki Ermeni nüfusu Müslümanlara karşı kışkırtmış ve iki halk arasında düşmanlığı en üst düzeye taşımak için her türlü faaliyete el atmışlardır. Bu propagandaların sonucu olarak bölgedeki Ermeniler, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi için imzalı mektuplar toplayarak, Sovyet yönetimine göndermiştir. 1958 yılında Bakü'yü ziyaret eden Ermeni katalikosu II. Vazgen, Azerbaycan yönetimine Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi ve Bakü'de Ermeni ruhani seminerini açılması için izni istemiştir. Lakin Azerbaycan yönetiminden olumsuz cevap alan Ermeni heyeti, Ermenistan'da bulunan Türk basın organlarının faaliyetini yasaklamış, Türk aydınlar üzerinde sert baskı kurmuş ve Ermenistan Üniversitesi'nin Azerbaycanla ilgili bölümlerini kapatmıştır. Buna ilave olarak Ermeniler, bölgede mitingler düzenlemeye çalışmıştır. Karabağ'da durumu düzeltmeye çalışan AKP²³⁵ Birinci Sekreteri İmam Mustafayev ise Ermeniler tarafından milliyetçilikle suçlanarak, vazifesinden uzaklaştırılmıştır. Onun yerine Birinci Sekreter olarak Veli Ahundov atanmıştır²³⁶. 1950'li yıllarda AKP Merkezi Bürosu tarafından bölgeye atanan yöneticilerin Türk değil de Ermeni olması, Azerbaycan yönetiminin kendi içerisinde de konuyla ilgili olarak çok da fazla bir şey yapmadığının göstergesidir. Dağlık Karabağ Bakanlar Kurulu Birinci Sekreterliği'ne Mihail Sergeyeviç Manukyan atanmıştır. İkinci Sekreter vazifesinde Ermeni asıllı Mnaçakana Apulov görev almıştır. Diğer atamalara baktığımızda Propaganda Sekreteri olarak milliyetce Ermeni Granta Şahramanov atanmıştır. Dağlık Karabağ bölgesinde Türklerin de yaşamasına rağmen bölgenin yönetici kesiminin Ermeni asıllı veya Ermeni yanlısı kişilerden seçilmesi tarihe düşen ilginç ve anlamsız olaylara bir örnek diyebiliriz²³⁷. Ayrıca Dağlık Karabağ'da Milletler Sovyeti komisyonuna atanan şahısların üçte ikisi Ermeni olmuştur. Seçim komisyonu,

²³⁴ Mammedov vd. *Ermenistan Azerileri ve Onların Acı Kaderi*, s.50.

²³⁵ Azerbaycan Komünist Partisi.

²³⁶ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.288-289.

²³⁷ Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, f.1, s.31, iş.23, s.42.

komite başkanı olarak Aleksandır Petrosyan, Halk Eğitim müdürü olarak ise Akop Okadjanyan'ı atanmıştır. Diğer bir sekreter ise Azerbaycan Türkü olan ve Dağlık Karabağ Parti Kurulu başkanı yardımcısı Hamza Kerimov olmuştur²³⁸.

1960 yılına kadar Dağlık Karabağ'ı Ermenistan topraklarına katmak isteyen Ermeniler, Moskova'ya defalarca imzalı dilekce ve mektuplar yollamıştır. Her defasında olumsuz cevap alan Ermeniler, 1960 yılından sonra bölgede açık faaliyete geçmişlerdir. Sovyet yönetiminin Batı bloku ile soğuk savaş dönemi yaşaması ülkenin ekonomisine de zarar vermiştir. Doğal olarak bu ekonomi düşüklüğü Dağlık Karabağ'da da kendisini göstermiştir. Lakin Ermeniler, bu sorunu da fırsata çevirmiş ve ekonomik sıkıntılarda Azerbaycan yönetimini suçlamıştır²³⁹. EKP Merkez Bürosu Birinci Sekreteri Kaçinyan ve Bakanlar Kurulu Başkanı Muradyan'ın, Sovyet yönetimine gönderdiği 30 Eylül 1966 tarihili mektupta da ekonomik sıkıntıları bağlı şikayetleri görmekteyiz. Mektupta Dağlık Karabağ'ın ekonomik ve diğer sorunlarının çözülmesi için bölgenin Ermenistan'a birleştirilmesi istenmiştir. Ayrıca Nahcivan bölgesinin de Ermenistan toprağı olduğu bildirilmiştir²⁴⁰.

Bölgede Ermeniler tarafından yaratılan 'Karabağ Özgürlük Örgütü' (KÖÖ) 1960'lı yıllardan itibaren açık faaliyet göstermiştir. Örgüt sözde *Ermeni Soykırımı*'na anma töreni düzenlemiş ve bölgede yaşayan Ermeniler arasında *anti-Türk* propagandası yapmaya başlamıştır. Buna ilave olarak Dağlık Karabağ'da bulunan Alban mimari yapılarının restorasyonunu da üstlenmiş örgüt, tarihi yapılar üzerinde yaptıkları değişiklikler sonucu birçok kilise ve mimari yapıları Ermenileştirmiştir²⁴¹. Sovyet yönetimi, 1962-1973 yılları arası Ermenistan ve Dağlık Karabağ'da Ermeni nüfus sayısını artırmak için dış ülkelerde yaşayan toplam 26 bin Ermeni'yi bu bölgelere göç ettirerek yerleştirmiştir. Bölgede çıkan milliyetçi çatışmalara sessiz kalan Sovyet yönetimi, 1970 yıllarında bu çatışmaları durdurmak için ordu ile müdahale etmek zorunda kalmıştır. Bölgede Müslümanlara yönelik cinayetler ne Sovyet yönetimi tarafından ne de Azerbaycan yönetimi tarafından

²³⁸ ARPIİSSA, f.1, s.36, iş.12, s.5.

²³⁹ Krüger, *The Nagorno-Karabakh Conflict A Legal Analysis*, s.17.

²⁴⁰ Барсегов, *Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике* (Barsegov, *Nagorny Karabağ v Mejdunarodnom Prave i Miravoy Politike*), s.657.

²⁴¹ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.289.

araştırılmamıştır²⁴². Buna ilave olarak dönemin Azerbaycan yönetimi, 1960'lı yılların sonunda sınır sorunlarını düzenlemeye çalışırken Ermenistan'a toprak taviz verecek kararı da kabul etmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan sınırlarının onaylanması için AKP Merkez Bürosu 7 Mayıs 1969 tarihli kararı kabul etmiştir. Bu kararla Stalin döneminde kabul edilen 5 Mayıs 1938 tarihli karar tasdik edilmiştir²⁴³. Sovyet yönetiminde bulunan milliyetce Ermeni olan şahısların da baskısı sonucu Azerbaycan yönetimi Ermenistan sınırında bulunan 2 bin hektarlık alanı Ermenistan'a bırakmıştır²⁴⁴. Lakin dönemin Devlet Güvenlik Komitesi Başkanı Haydar Aliyev, bu karara karşı çıkmış ve kararın tasdikini bulmaması için çaba sarf etmiştir. Azerbaycan ziyalı ve âlim kitlesini bir araya toplayan Aliyev, bu bölgelerin Azerbaycan toprağı olduğunu kanıtlayan haritalar çizdirerek, Sovyet yönetimine sunmuştur. Bu faaliyetler sonucu Sovyet yönetimi, alınan kararı feshetmek zorunda kalmıştır²⁴⁵.

3.4. Leonid Brejnev Döneminde Karabağ (1971-1982)

Leonid Brejnev döneminde de Ermeniler, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan sınırlarına katılması için Sovyet yönetimi karşısında bölgesel iddialarını ileri sürmekten geri kalmamışlardır. Stalin döneminde kabul edilen son Anayasayla Dağlık Karabağ Azerbaycan sınırları içinde yer almıştır. Bununla barışmayan Ermeniler, bölgede yasadışı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu faaliyetler aşırıya kaçınca bölgede milliyetçi çatışmalara neden olmuştur. 1970 yılından itibaren diasporada bulunan Ermenilerin de desteğini alan Dağlık Karabağ Ermenileri bölgede ulusalcı faaliyetlerini sürdürmüşler. Bölgede Ermenilerin terör faaliyetleri artınca *Azerbaycan Devlet Güvenlik Komitesi*, terör operasyonları düzenlemek zorunda kalmıştır. 1973 yılının Ağustos ayında gerçekleşen *Ermeni Milletçileri* kod adlı operasyon sonucu Taşnaksutyun üyesi olan ve terör faaliyetlerine katılmış birçok kişi yakalanmıştır. Ermenilerin Dağlık Karabağ'da yaptığı bütün bu propagandaların

²⁴² Mustafayev, *Sovyetler Döneminde Rusya'nın Dağlık Karabağ Politikası*, s.60.

²⁴³ 1938 yılında Ermeni yazıcılar ve ziyalılar, Azerbaycan ve Ermenistan sınırında yer alan Gedebe, Gubadli, Laçın ve Kazak illerini ve Nahçıvan'ın sınır köylerini Ermenistan sınırları içinde gösteren haritalar çizmişlerdir. Bu haritalar Sovyet yönetimine gönderilmiştir. Lakin Sovyet yönetimi Ermenilerin bu taleplerini geçersiz sayarak, 5 Mayıs 1938 tarihli kararı çıkarmıştır. Bu kararla Ermenilerin hazırladığı haritadaki iddia talep edilen bölgeler Azerbaycan toprakları olarak kabul edilmiştir. Bu kararla Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan sınırları tasdik edilirken, toprak iddialarına da son verilmiştir.

²⁴⁴ ARPIİSSA, f.1, s.56, iş.35, s.9.

²⁴⁵ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.295.

karşısın almak için dönemin AKP Merkezi Bürosu'nun Birinci Sekreteri Haydar Aliyev, SKP Merkezi Bürosu'nun Birinci Sekreteri Leonid Brejnev'le görüşmek zorunda kalmıştır. Brejnev ve Aliyev'in Kırım'da yaptığı görüşme sonucu Ermeni faaliyetleri geçici de olsa engellene bilmiştir. Ermeniler, 1978 yılında Ermenistan ve Dağlık Karabağ bölgesine göç ettirilmelerinin 150 yıl dönümü kutlamıştır. Hatta 150 yıllık göçle ilgili Karabağ'da bir de anıt yapılmıştır²⁴⁶. Anayasa onaylanmadan Ermeniler, Sovyet yönetimine Dağlık Karabağ'ın statüsünün değiştirilmesi için başvuruda bulunmuştur. 1978 yılında kabul edilen SSCB Anayasasının 78. maddesine bakıldığında Dağlık Karabağ'ın mevcut statüsünün korunduğu görülmektedir. Lakin Ermeni diasporasının çabaları sonucu Sovyet yönetimi bölgenin statüsü hakkında 1981 yılında bir *Tüzük* yayınlamıştır. Yayımlanan bu tüzükle Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan yönetimine olan politik bağlılığını azaltılmıştır²⁴⁷.

Dağlık Karabağ bölgesi Azerbaycan sınırları içinde yer almasına rağmen 1979 yılında nüfusun %23'nü Türkler, %75'ni Ermeniler ve %2'lik kısmını ise Rus ve diğer milletlerden oluşturmaktadır. Ermenilerin bölgede 1918 yılında yaptığı soykırımlar ve Sovyetlerin bölgeyi işgalinden sonra yapılan etnik değişiklikler sonucu Dağlık Karabağ'da Ermeni nüfus sayısı Türk nüfusunun iki katına yükselmiştir. Sovyet yönetimi tarafından 1930'lu yıllarda Azerbaycan ve Dağlık Karabağ yönetimine milliyetce Ermeni olan şahısların atanması bölgedeki etnik yapını Ermenilerin lehine değiştirmiştir. Ayrıca Batı blokunda yer alan Türkiye Cumhuriyeti ile İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra politik kriz yaşayan Sovyet yönetimi, Ermenistan ve Dağlık Karabağ'da yaşayan Azerbaycan Türklerine güvenmediği için onları Azerbaycan'ın Aran bölgelerine göç ettirmiştir. Bütün bu faaliyetler sonucu 1980'li yıllarda Ermeniler, Dağlık Karabağ bölgesinde tamamen üstün konuma geçmişlerdir²⁴⁸.

3.5. Mihail Gorbaçov Döneminde Karabağ (1985-1991)

1982 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Leonid Brejnev'in ölümü üzerine ülke yeniden ekonomik sorunların, milliyetçi ve siyasal

²⁴⁶ Dedeyev vd. 99 *Soruda Karabağ*, s.103.

²⁴⁷ Akif Nağı, *Karabağ Savaşı*, MBM-R Matbaası, Bakü 2009, s.28.

²⁴⁸ Dedeyev vd. 99 *Soruda Karabağ*, s.107-108.

çatışmaların yaşandığı bir döneme girmiştir²⁴⁹. 1982 yılında Komünist Partisi Genel Sekreteri seçilen Yuri Andrapov, bir yıl üç ay iktidarda olmuş, daha sonra Genel Sekreter seçilen Konstantin Çernenko, on üç ay sonra vefat etmiştir. Çernenko'nun ölümü üzerine Parti Genel Sekreterliği'ne genç bir isim Mihail Gorbaçov seçilmiştir. Gorbaçov, halkın takdirini kazanmak için ilk önce Afganistan'da bulunan Sovyet birliklerini geri çekmiş ve daha sonra Amerika Birleşik Devletleri ile silahsızlanma anlaşması yapmıştır²⁵⁰. Gorbaçov, ülkenin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel ayağını yeniden yapılandırmak için *Perestroika* (yeniden yapılanma) ve *Glastnost* (Açıklık) politikalarını işleme koymuştur. Ülkenin serbest piyasaya yönelmesi ile dışa açılmasını ve demokrasileşme sürecine ulaşmanı hedefleyen bu politikalar, Gorbaçov'un beklediği gibi başarılı olmamıştır²⁵¹. Gorbaçov'un perestroika ve glastnos programları arasında da çelişkiler bulmuştur. Buna ilaveten enflasyon ve bütçe açığı da ülkeyi sarsmıştır. Bütçe açığını kapamak için alınan dış borçlar da artmıştır²⁵². Gorbaçov'un bu başarısız politikaları parti içinde de hoş karşılanmamıştır. Ayrıca Gorbaçov, *gevşek federasyon* tezini desteklemiştir. Hatta 1991 yılının mart ayında bu federasyon cumhuriyetler birliğini oluşturmak için bir referandum düzenlemiştir²⁵³. Lakin Gorbaçov'un bu tezi de destek bulmamıştır. Bütün bu Gorbaçov politikaları, bir taraftan yıllardır süren Soğuk Savaşı sonlandırırken, diğer taraftan Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecini de hızlandırmıştır. Gorbaçov dönemi milliyetçi faaliyetlerde alevlenmiş ve bir çok bölgede çatışmalar yaşanmıştır. Milliyetçi faaliyetlerin ve çatışmaların yoğun olarak yaşandığı bölgelerden biri de Dağlık Karabağ bölgesi olmuştur. Peki, Gorbaçov dönemi Dağlık Karabağ ve çevre bölgelerinde hangi olaylar yaşanmıştır?

3.5.1 Dağlık Karabağ'da Ermeni Propagandası ve Milliyetçi Çatışmalar

1985 yılından itibaren Sovyet Rusya ve Amerika arasındaki soğuk savaşın bitiş döneminde yönetimde bulunan Mihail Gorbaçov, Sovyetlerin ekonomik ve siyasi ayağını yeniden yapılandırmak için *Перестройка*²⁵⁴ planını devreye sokmuştur. Gorbaçov tarafından gerçekleştirilen bu politika SSCB'de milliyetçi hareketlerin alevlenmesinin başlangıcı olmuştur. 1980 yılından sonra bölgede yaşayan Ermeniler, silahlanmış ve mitingler düzenlemişlerdir. Bütün bu milliyetçi faaliyetlerin ardında bulunan isimlerden biri Ermeni Muradyan olmuştur.

²⁴⁹ Damla Kabakuşak, *Sovyet Sonrası Estonya'nın Siyasal Yapılanma Sürecinin Tarihsel Arka Planı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, s.46.

²⁵⁰ https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin064/064_00_006.pdf (5.11.2020).

²⁵¹ Baharçipek, Ağır, “Rusya'nın Başarısız Demokratikleşme Tarihi”, s.15.

²⁵² Remzi Bulut, “SSCB'nin Dağılması ve Rusya Federasyonu'nda Serbest Piyasaya Geçiş”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt:1, sayı:2 (2014), s.12.

²⁵³ https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin064/064_00_006.pdf (5.11.2020).

²⁵⁴ *Perestoyka*, Ruscadan Yeniden Yapılandırma olarak çevrilen bu politika 1980 yıllardan itibaren gerçekleştirilen ekonomik ve siyasi sistemi yeniden düzenleme ve reform hareketli olmuştur. 1979 yılında Brejnev tarafından önerilen bu proje Gorbaçov tarafından desteklenmiş ve onun iktidarı dönemi kabul edilmiştir.

Перестройка (Perestroyka) politikasını destekleyen ve Gorbaçov'un ekonomi danışmanı olan Aganbekyan bölgedeki Ermenilere her türlü desteği sağlamıştır. Ermeni diasporası, Sovyet yönetiminde sözü geçen isimlerden olan Haydar Aliyev'i SSCB'nin Bakanlar Kurulu Birinci Yardımcısı vazifesinden uzaklaştırmaya muvaffak olmuştur²⁵⁵.

1980 yılının ilk aylarında Ermeniler, 24 Nisan 1915 tarihli sözde *Ermeni Soykırımını* bahane ederek Dağlık Karabağ'da Azerbaycan Türklerine karşı saldırılar düzenlemişlerdir. Sözde soykırım günü Ermeniler, Ermenistan'ın Zengibasar bölgesinde bulunan Türk köylerine baskınlar düzenleyerek katliam ve yağma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bölgenin nüfusunun büyük bir bölümü Ermeni zulmünden kurtulmak için Türkiye sınır bölgelerine sığınmışlardır. Durumun politik olumsuzluklara yol açacağını anlayan Sovyet yönetimi askeri güçle Ermeni saldırılarına müdahale etmek zorunda kalmıştır²⁵⁶. 1985 yılında Yunanistan'ın başkenti Atina'da, *Taşnaksutyun Partisinin* 23. Kurultayı düzenlenmiştir. Bu kurultayda *Büyük Ermenistan* hayalini gerçekleştirmek için bir dizi kararlar alınmıştır. Dış ülkelerde bulunan ve kurultaya katılan Ermeni lobisi üyeleri SSCB'de gerçekleştirilen *yeniden yapılandırma* politikasını fırsata çevirmek için faaliyete geçmişlerdir. O zamana kadar Dağlık Karabağ'da Hristiyan mimari yapıtların restorasyonu adı altında gizli faaliyette bulunan ve KÖÖ'nün bir kolu olan *Krunk*²⁵⁷ milliyetçi faaliyetlerini açığa çıkarmıştır. Bölgede yaşayan Ermeni nüfus arasında milliyetçi propaganda faaliyetinde bulunmakla birlikte nüfusu silahlandırmak için her türlü desteği sağlamıştır. Mançurov'un yönetiminde olan bu terör örgütünün faaliyetlerine dönemin Azerbaycan yönetimi, Moskova'nın baskısı ile göz yummak zorunda kalmıştır.

1986 yılından itibaren Ermeniler, Büyük Ermenistan'la ilgili harita ve kitaplar bastırarak Dağlık Kabağın merkezi olan Hankendi'nde halka dağıtmışlardır.

²⁵⁵ Krüger, *The Nagorno-Karabakh Conflict A Legal Analysis*, s.18.

²⁵⁶ *Dağlık Karabağ Üzerine Yazılar*, (Ed. Erkan Efegil, Cavid Kasımlı), Gündoğan Yayınları, İstanbul 2014, s.74.

²⁵⁷ 1970 yıllarda KÖÖ'nün bir kolu olarak kurulmuş ve Ermeniceden çeviride *Durna* adlandırılan bu örgüt 1980'li yılların ortalarına kadar gizli faaliyette bulunmuş ve 1987'den sonra Ermeni lobisinin de desteğini alarak açık faaliyete geçtiği için çoğu kaynakta kuruluş yılı 1987 olarak gösterilmiştir. Ermeniler *Durna* ismini verseler bile, araştırmalar sonucu kelimenin tam anlamıyla *Komitet Revolyusionnogo Upravleniya Nagornim Karabaxom* yani Dağlık Karabağ Devrim Yönetim Komitesi olması onaylanmıştır.

Ermeni yazar Zori Balayan ve haritacı Ayvazyan'ın çabaları sonucu Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar ve İran ile Türkiye Cumhuriyeti topraklarını da sınırları içine alan haritalar basılmıştır. Hatta bu haritalarda Türk bölge isimleri Ermeni isimleri ile değiştirilmiştir. Aynı yıl Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a katılması için 216 kişinin imzaladığı dilekçe RKP Merkezi Bürosuna gönderilmiştir. Araştırma zamanı imzalardan sadece 21 kişinin bölgede yaşadığı ortaya çıkmıştır. Diğerleri ise SSCB'nin sınırları dışında yaşayan kişilere mahsus imzalar olmuştur. Hatta ölen kişilerin yerine de dilekçeye imza atılmıştır²⁵⁸. Ermenilerin, Moskova'ya gönderdiği imzalı dilekçeler Politbüro'da tartışılmıştır. Moskova yönetimi bu tartışma sonucu bölgenin Ermenistan'a birleştirilmesinin Anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle, Ermeni isteklerini reddetmiştir. Gorbaçov yönetimi, Dağlık Karabağ'daki olayları yatıştırmak için askeri ve polis gücüne de başvurmuştur. Moskova bölgedeki her hangi bir milliyetçi faaliyete göz yumsaydı, SSCB'nin diğer bölgelerinde de milliyetçi faaliyetlerin önünü açmış olurdu. Bundan endişeye kapılan Moskova yönetimi, Güney Kafkasya bölgesinde kendi iktidarını korumak için Dağlık Karabağ'ın statüsü hakkında yeni bir plan üzerinde çalışmıştır. Bu plan Dağlık Karabağ yönetimini direk Moskova'ya bağlamak olmuştur. Lakin Gorbaçov, onun yönetimini eleştirenlerin baskısından çekinerek Dağlık Karabağ konusunda daha dikkatli davranmaya çalışmıştır²⁵⁹. Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a katılması veya bölgede Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin yaratılması, Sovyet yönetimi açısından kabuledilemez bir durum olmuştur. Sovyet yönetimi eğer böyle bir taviz vermeye kalkarsa o zaman Sovyetler Birliği'nin diğer cumhuriyetlerinde bulunan sorunlu bölgelerde²⁶⁰ milliyetçi hareketlerin ve bağımsızlık isteklerinin alevlenmesi korkusu yaşanmıştır.

1987 yılında Ermeni lobisinin desteği ile Fransa'nın başkenti Paris'te *Ermeni Ulusal Kongresi* toplanmıştır. Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi üzerinde tartışan kongre üyeleri bütün senaryoyu bölgede yaşayan Ermenilerin

²⁵⁸ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.413-414.

²⁵⁹ *Unrest in the Caucasus and the Challenge of Nationalism*, CIA Historical Review Program Release As Saitized 1999, CIA/SOV/88-10059D; 2706, s.V.

²⁶⁰ Kazakistan'da Alma Ata Olayları, Gürcistan'da Tiflis Olayları, Özbekistan'da Ahıska Türkleri ile yaşanan sorunlar, Baltık ülkelerinin Sovyetler Birliği'nden ayrılma çabaları, Gorbaçov reformlarının başarısızlığından kaynaklanmıştır. Bu bölgelerdeki bağımsızlık istekleri ve milliyetçi duygular Sovyet askerleri tarafından acımasızca bastırılmıştır.

gerçekleştirmesi kararı almışlardır. Moskova'da bulunan Ermeni lobisinin ve Moskova yönetiminde bulunan Şahnazarov'unda desteğini alan bölgede yaşayan Ermenilerin bu işi başarması planlanmıştır. 1987 yılında Gorbaçov ve Ermeni Akademik Aganbekyan'ın, Kremli'de Dağlık Karabağ ile ilgili görüşmesi basında yer almıştır. Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi konusunun Kremlin'de tartışılması yerli Ermenileri de cesaretlendirmiştir. Bölgede bulunan terör örgütü Krunk açık faaliyete geçerek Hankendin'de halk arasında mitingler düzenlemek için broşürler dağıtmaya başlamıştır. Moskova yönetimi ve Ermeni lobisinin desteğini alan örgüt, *Miatsum Harekâtı*²⁶¹ başlatmış ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan ile birleştirilmesi için açık politik mücadeleye girmiştir²⁶².

1987 yılından itibaren *Krunk* örgütü, bölgede Ermeniler yaşayan köyleri ve kasabaları dolaşarak referandum yapılması için imza toplamaya başlamışlardır. 1985 yılında kurulan ve SSCB'nin ilk siyasi yasal olmayan örgütü, bütün bu faaliyetlerin düzenlenmesinde başrol oynamıştır. Ermenistan dâhil 75 bin kişiden imza toplayan örgüt bu imzalı dilekçeyi onaylaması için Moskova yönetimine yollamıştır. Lakin Moskova, halklar arasında olan kardeşlik ve eşitlik ilişkilerinin zarar göreceği gerekçesi ile bu dilekçeyi olumsuz değerlendirmiştir. Böyle bir durumda örgüt 1988 yılının başlarında Hankendi'nde mitingler ve protesto yürüyüşleri düzenlemeye başlamıştır. Bu faaliyetler iki halk arasında olan olumsuz durumun daha da kritikleşmesine ve ırkçı çatışmaların çıkmasına neden olmuştur²⁶³.

3.5.2. Azerbaycan Türkleri'nin Ermenistan'dan Zorunlu Göç Ettirilmesi, Dağlık Karabağ'da Ermeni Miting ve Saldırıları (1988)

1988 yılının ilk aylarında Ermeniler, Azerbaycan sınırları içinde yer alan Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti ve Moskova Antlaşması (16 Mart 1921) ile Azerbaycan toprağı sayılan Nahcivan Özerk Sovyet Cumhuriyeti'nin, Ermenistan ile birleştirilmesi talebinde bulunmuşlardır. Nahcivan bölgesine Ermenilerin arazi

²⁶¹ Ermenice-*Birleşme* anlamını veren bu harekât, 1987 yılının sonlarında Ermeni milletçiler tarafından hazırlanmış ve Dağlık Karabağ'da faaliyette bulunan Krunk terör örgütü tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu harekâtın asıl amacı Dağlık Karabağ'ı Ermenistan sınırlarına katmak olmuştur. Bu uğurda bölgedeki Ermeni nüfusu silahlandırmak, iki halkı bir birine karşı cinayetlere teşvik etmek ve bölgede yaşayan Türk nüfus karşı terör olaylarını gerçekleştirmekten geri kalmamışlardır.

²⁶² Efeğil vd. *Dağlık Karabağ Üzerine Yazılar*, s.74-75.

²⁶³ Анатолий Уралов, "Гпилие плоды Карабаха", *ИРС Журнал*, C.6, S.66, Баку, 2013, с.52 (Anatoliy Uralov, "Gpille plodi Karabaha", *IRS Jurnal*, C.6, S.66, Bakü, 2013, s.52).

talebinde bulunması, Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyet Rusya arasında imzalanmış Moskova ve Kars Antlaşmalarına ters düşmektedir. Nahcivan bölgesi, Moskova Antlaşması'nda geçen 3. madde gereğince Azerbaycan'ın himayesinde kalmak şartı ile özerklik kazanmıştır. Bu antlaşmanın o dönem için geçerliğini bilen ve antlaşmanın bozulmasının her iki taraf için sorunlar yaratacağını anlayan Sovyet yönetimi ve Ermeniler, Nahcivan sorununu arka plana atmak zorunda kalmıştır²⁶⁴. Ermenilerin Nahcivan toprak iddiasını arka plana atma nedenleri arasında bölgenin garantörlüğünü üstelenmiş Türkiye Cumhuriyeti'nin, olaylara tepkisi olmuştur. Bazı kaynaklar Nahcivan meselesinde Türkiye'de savaş ihtimalinin tartışıldığı da yer almıştır²⁶⁵. Bu da Nahcivan bölgesinin Türk dış politikasındaki önemini ortaya çıkarmıştır.

Nahcivan toprak iddialarını arka plana atan Ermeni milliyetçileri, bütün dikkatini Dağlık Karabağ'a yöneltmiştir. Ermeniler, 1988 yılının Şubat ayında Dağlık Karabağ'a dair isteklerini dile getirmek için bir miting düzenlemek kararını almışlardır. Miting için en uygun yer olan Dağlık Karabağ'ın merkezi Hankendi seçilmiştir. Gorbaçov'un iktidarının ilk yıllarından işleme koyduğu *yeniden yapılandırma* politikası hala bölgede etkin değildir. Komünist liderler yine ülkeyi eskisi gibi yönetmekte devam etmiştir. Hankendi'nde bulunan Dağlık Karabağ'ın Yönetim Meclisi toplanmış ve meydana toplanan halkın tek isteğinin Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleşmesi kararı olduğunu dile getirmiştir. Bazı milletvekilleri Meclise, Dağlık Karabağ'ı Ermenistan sınırlarında gösteren yeni haritalar da sunmuştur. 13 Şubat'ta yüzlerce Ermeni, Hankendi'nde *Miatsum, Birlik* sloganları ile polis denetiminde Lenin Meydanı'na yürüyüş düzenlemişlerdir²⁶⁶. Ermeni aydın kesiminin de katılması ile düzenlenen mitinglerin, gelenek hali almasından sonra 20 Şubat 1988 tarihinde toplanan Dağlık Karabağ Vilayet Meclisi bölgenin, Ermenistan'a birleştirilmesi kararını tartışmıştır. Tartışma sonucu milletvekilleri Moskova yönetimine imzalı dilekçe göndermiştir. Bu dilekçede Azerbaycan ve Ermenistan arasında sorunlu bölge olan Dağlık Karabağ'ın

²⁶⁴ Nilüfer Yalçın, "Azerbaycan'da Söz Hakkımız Var", *Milliyet Gazetesi*, 12 Mart 1988, s.6.

²⁶⁵ Bkz: Nurhan Aydın, "Türkiye'nin Dağlık Karabağ Politikası", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* cilt: 9, sayı:2.

²⁶⁶ Thomas de Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, New York University Press, New York 2003, s.10-11.

Ermenistan'a devredilmesi sonucu sorunun çözüleceği yazılmıştır. Ayrıca dilekçede bölgede üstün konumda olan Ermeni nüfusunun da isteklerinin bu yönde olduğu bildirilmiştir²⁶⁷.

Meclisin toplanmasına karşı olan ve Azerbaycan yönetimine sadık olan Dağlık Karabağ'ın Ermeni Partisi Başkanı Boris Keverkov ve AKP Birinci Sekreteri Kamran Bağirov çıkarılan kararı engelleyememiştir. Çoğunluğu Ermenilerden oluşan 110 milletvekili bu kararın lehine oy kullanmıştır. Azerbaycan milletvekilleri ise oy kullanmamak kararı almıştır. Moskova yönetimine gönderilen bu dilekçe *Правда* (Pravda) gibi Rus basını gazetelerde de yer almıştır. Dağlık Karabağ'ın nüfusunun dörtte biri Türklerden oluşsa da onlar Azerbaycan'a tamamen bağlı bir nüfus olmuştur. Ermenilerin Hankendi'nde düzenlediği mitingler ve meclisin acilen toplanıp böyle bir karar alması Şuşa şehrinde yaşayan Türk nüfusu ayaklandırmıştır. Hankendi'nin yanı başında ve yükseklikte bulunan ve nüfusunun %90'ı Azerbaycan Türklerinden oluşan Şuşa'da Ermeni mitinglerine ve meclis kararına karşı Türkler mitingler düzenlemişlerdir²⁶⁸.

Bütün bu miting ve toplantılara cevap olarak RKP, 22 Şubat 1988 tarihinde bir karar almıştır. Kararda bölgede halkların kardeşliğine darbe vuracak bütün olumsuz hareketlerden kaçınılması ve milliyetçi propagandalara son verilmesi, Ermenistan ve Azerbaycan yönetimi karşısında şart koyulmuştur. Bölgede yaşayan Türk ve Ermeni halklarının milliyetçi propagandalara uymaması ve kışkırtıcı faaliyetlerde bulunmaması da dile getirilmiştir. Bölgede durumun normalleştirilmesi için Azerbaycan ve Ermenistan yönetiminden vakit kaybetmeden önlemler alınması istenmiştir. İki halk arasında düşmanca propagandaların değil sadece halkların kardeşliği ve ulusal değerlerin aşılması öngörülmüştür. Bunun için de Azerbaycan ve Ermenistan Komünist Partisi Merkez Bürosu'na yetki verilmiştir. Bölgede sosyal ve ekonomik durumun kalkınması için her iki ülkenin yönetiminin bir proje hazırlaması ve ihtiyaç duyuldukça bu projelerin Sovyetler Birliği Bakanlar Kuruluna sunulması yetkisi verilmiştir. AKP bu karara uyum sağlayacak şekilde ve SSCB Anayasasını temel alarak Dağlık Karabağ'da durumu kontrol altına alınması için 8

²⁶⁷Барсегов, *Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике* (Barsegov, *Nagorny Karabağ v Mejdunarodnom Prave i Miravoy Politike*), s.665.

²⁶⁸Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, s.12.

maddeden oluşan bir karar almıştır. Bu kararda bölgedeki milliyetçi propaganda yapan kışkırtıcı unsurlarla mücadele ile birlikte bölgenin sosyoekonomik durumunun iyileştirilmesi için bir dizi önlemler alınmıştır²⁶⁹.

Dağlık Karabağ'ın merkezi Hankendi şehrinde artarda mitingler düzenlenmesi ve Türk-Ermeni tarafı arasında çıkan çatışmalar sonucu bölgede kontrol sağlanması için Sovyet yönetimi, Bakü'ye bir yazılı emir göndermiştir. Bütün olayları değerlendiren bu emir üzerine gerçekleştirilen miting ve Dağlık Karabağ Vilayet Meclisi'nin çıkardığı kararın her iki halkın çıkarlarına zıt olduğu belirtilmiştir. Ayrıca vilayetin yönetiminde olan Keverkov zamanında olaylara müdahale etmemek ve önlem almamakla suçlanmıştır. Olayları düzenleyen grupların Moskova'da para toplayarak, Ermeni gençlerden oluşan gruplar oluşturması ve bu gruplara dâhil olanların çoğunun komünist olması da önemli bir noktadır. Yönetim tarafından vilayette bulunan devlet kurumlarının büyük çoğunluğunun mitinglerin düzenlenmesinde faaliyetinde bulunduğu tespit edilmiştir. Hankendin'de başlayan gerginlik Askeran bölgesinde silahlı çatışmaya dönüşmüş, 2 Türk ölmüş ve her iki taraftan 50'ye yakın kişi yaralanmıştır. Bölgede faaliyet gösteren ve yasal olmayan *Krunk* örgütü bütün bu olayların sorumlusu olarak tespit edilmiştir. Azerbaycan yönetimi tarafından bu örgütün 55 üyesinin 40'ının devlet kurumlarında çalışan komünistler olduğu belgelenmiştir. Azerbaycan yönetimi bütün bu olayların örtbas edilmesinde ve yönetime yanlış malumatlar verilmesinde Dağlık Karabağ'ı 15 yıl yöneten Keverkov'u suçlu bulmuştur²⁷⁰.

Ermeni ve Türklerin bölgede yaptığı kitlesel gösteriler Polütbiro²⁷¹ için beklenmedik bir yenilik olmuştur. Sovyetler döneminde Dağlık Karabağ'da ilk kez mitingler düzenlenmiş ve Sovyet yönetiminin aleyhine sloganlar atılmıştır. Polütbiro mitingleri dağıtmak için kitlesel tutuklamaların beklenmedik sonuçlar doğuracağından endişe etmiştir. Bunun için de Gorbaçov, her iki tarafla diyaloga girmeyi daha uygun bulmuştur. Moskova'nın bölgeye yolladığı iki delegasyon heyeti daha önce Bakü'de Azerbaycan yönetim ile buluşmuş daha sonra Dağlık Karabağ'ı

²⁶⁹ ARPIİSSA, f.1, s.83, iş.33, s.9-10.

²⁷⁰ ARPIİSSA, f.1, s.83, iş.64, s.2-3.

²⁷¹ SSCB'nde komünist partinin politikalarını belirleyen devletin en üst karar organıydı. 1917 yılından itibaren devlet yönetimi üzerinde uyguladığı sıkı denetim, SSCB'nin dağılması ile sona ermiştir.

ziyaret etmiştir²⁷². Moskova bölgede bir yönetim değişikliği yapmanın sorunları kısmende olsa çözeceğine inanmıştır. Bunun için de bölgeye giden heyetin hazırladığı raporlar sonucu Parti toplantısında 1976'dan beri bölgeyi yöneten Boris Keverkov görevden alınmıştır. Bölgenin yönetimine 23 Şubat 1988 tarihinde Genrik Pogosyan atanmıştır²⁷³. İlk önceleri Moskova tarafından takdir edilen Pogosyan, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirme tezini destekleyince Sovyetler yönetimi için daha büyük sorunlar yaratmıştır²⁷⁴. Moskova'da bulunan ve Ermeni lobisinin önde gelen isimlerinden olan Şahnazarov'un talimat ile Pogosyan, Ermeni-Müslüman provokasyonu hareketlerine girişmiş ve Taşnak ideolojisine sadık olan şahısların yöneticiliğe getirilmesi sonucu olaylar Dağlık Karabağ'da yeniden patlak vermiştir. 23 Şubat'ta Moskova'da özel talimatla bölgeye gelen Ermeni asıllı Brudenes, Karabağ Meclisinin Ermeni milletvekillerini toplayarak onlara talimat vermiştir. Mart ayı geldiğinde Ermeniler yeniden Azerbaycan yönetimine karşı suçlamalarla ayaklanmışlardır. Ayaklananlar Dağlık Karabağ'ın sosyoekonomik durumunun kötü olduğunu dile getirmişlerdir. Sovyet Hükümeti, Slezkov yönetiminde 11 kişilik araştırma grubunu 15 Mart'ta bölgeye göndermiştir. Araştırmalar sonucu Ermenilerin yalnız bölgeyi Ermenistan'a birleştirme istekleri olduğu ortaya çıkmıştır. Pogosyan vilayette bulunan Ermeni illerinin yöneticilerini Ermeni milliyetçiliğine hizmet eden yöneticilerle değiştirmiştir. 31 Mayıs'ta Ermeniler tekraren sosyoekonomik sıkıntıları dile getirmiş ve Hadrut bölgesinden Hankendi'ne yol yapmakla sıkıntıların az da olsa çözüleceğini bildirilmiştir. Azerbaycan yönetiminden Moskova'nın baskısı ile izin alan Ermeniler ormanlık bölgeyi yok ederek istedikleri yolu yapmışlardır. Lakin Ermeniler bu yolu bölgeye silah ve cephane taşımak için kullanmışlardır. Bütün bu faaliyetlere dönemin Azerbaycan yöneticileri sessiz kalmıştır²⁷⁵. Bu sessizliğin asıl nedeni o dönem Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni yöneten komünist liderlerin çoğunun Moskova'nın adamı olması ve daim Sovyet yönetiminin baskısı altında tutulması olarak gösterilebilir. Politbüro ve Rus KGB baskısı da dönemin yöneticileri üzerinde etkin olmuştur. Bununla birlikte bazı yöneticiler kendi vazife çıkarlarını ülkenin çıkarlarından üstün tutmuştur.

²⁷²De Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, s.13.

²⁷³*Unrest in the Caucasus and the Challenge of Nationalism*, CIA/SOV/88-10059D; 2712, s.4.

²⁷⁴*Azerbaycan gazetesi*, 10 Aralık 1989, s.2.

²⁷⁵Niyaz Hacıyev, "Neden Örnek Dersi Olmur?", *Azerbaycan Gazetesi*, 10 Aralık 1989, s.2.

Mart ayında düzenlenen miting ve protestolara dış ülkelerde yaşayan Ermeniler de destek vermiştir. *Dağlık Karabağ Ermeni Özerk Vilayeti*nin kurulması talebinde bulunan Ermenilere en büyük destek ABD ve Fransa'da faaliyette bulunan Ermeni lobilerinden gelmiştir. Gizlice Karabağ'da yaşayan Ermenileri silahlandırmakla birlikte New York ve Paris'te Dağlık Karabağ Ermenilerine destek mitingleri düzenlenmiştir. New York'ta 13 Mart'ta düzenlenen büyük mitingin organizatörlerinden biri de Ermeni Kilsesi olmuştur. Ayrıca bütün bu mitinglerle birlikte ABD, Sovyet ve Fransa basınında Ermenileri savunan ve Türkleri kötüleyen makaleler yayınlanmıştır²⁷⁶. Gorbacov yönetimi bu mitinglere müdahale etmemiş aksine Moskova bu mitingleri Glasnost'un başarısı gibi değerlendirmiştir. Azerbaycan sınırları içinde yer alan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesin isteyen Ermeniler yüz binlerce kişinin katılması ile Erivan'da mitingler düzenlemişlerdir²⁷⁷.

Dağlık Karabağ'da ve dış ülkelerde bütün bu olaylar gerçekleşirken Ermenistan yönetimi sınırları içinde yaşayan Ermenistan Türklerinin tamamen bölgeden göçürülmesi ve *Türksüz Ermenistan* oluşturmak için harekete geçmiştir. KÖÖ ve onun terör kolu olan Krunk örgütü silahlı çeteler düzenleyerek, Müslümanların yaşadıkları köylere saldırmıştır. Siviller arasında korku salmak ve göç harekâtını kolaylaştırmak için düzenlenmiş bu saldırılarda ölen ve yaralananlarda olmuştur. Göç faaliyetini hızlı bir şekilde tamamlamak için Ermenistan kolluk kuvvetleri dâhil polisler köy köy gezerek Müslüman nüfusa canlarının kendi güvenlikleri altında olmadıklarını ve bölgeyi hemen boşaltmaları gerektiğini söylemişlerdir. Ermeni çeteci gruplarının önceden hazırladığı planla hareket eden Ermenistan yönetimi 1988 yılının Şubat ayından göç hareketlerini başlatmış ve bu göç plana göre göç faaliyetinin Aralık ayında son bulması gerekmiştir²⁷⁸.

19 Şubat 1988 tarihinde Erivan merkezi meydanında Ermeniler büyük bir miting düzenlemiştir. Bu mitingde *Ermenistan Türklerden Temizlenmeli ve Türksüz Ermenistan Kurulmalı* sloganları atılmıştır. Bu mitingden sonra Türk nüfusa karşı terör faaliyetleri artmıştır. İlk olarak Müslüman-Türklerin yaşadığı Mehri ve Kafan

²⁷⁶ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.422.

²⁷⁷ Dış Haberler Servisi, "Glasnost Sınav Veriyor", *Milliyet Gazetesi*, 1 Mart 1988, s.4.

²⁷⁸ Veli Mecidov (Ed), *Diderginler*, Gençlik Yayınları, Bakü, 1990, s.40.

illeri boşaltılmıştır. Saldırıları karşısında hiç bir yerden destek alamayan silahsız siviller mülklerini ve topraklarını terk ederek Azerbaycan'a göçmek zorunda kalmıştır. İlk gelen göçmen aileler Sumgayıt şehri ve etraf bölgelerde yerleştirilmiştir²⁷⁹. Bu dönemde 200.000'e yakın Müslüman Türk ve Kürt 1988 sonbaharına kadar kendi topraklarından sürülmüştür. Bakü'de halk mitingler düzenleyip bu göçü protesto etseler de dönemin Azerbaycan yönetimi bu olaylara sessiz kalmıştır. Ermenistan'dan Türkler tamamen çıkarıldıktan sonra Moskova yönetimi göçleri durdurma kararı almıştır. Bu kararın tek sebebi o dönemde Bakü'den göçen Ermenilerin göçmesini engellemek olmuştur. Türkler evlerinden kovulurken, Sovyet yönetimi Bakü'den göçen Ermenilere evlerini istediği fiyata satma fırsatını vermiştir. Bütün bu olaylar karşısında Azerbaycan yönetimi sessizliğini korumuştur. Dış ülkelerde yaşayan Ermeniler ise Ermeni lobisinin yardımıyla Hristiyanların desteğini almak için Türkleri basında zalim ve zulümkar olarak tanıtmaya çalışmıştır. Türklerin dünya kamuoyunda imajını sarsmak ve Ermenileri bir mazlum gibi gösterip, Hristiyan ülkelerin desteğini almak için Ermeniler bir katliam planı hazırlamıştır. Ermeni çeteci grupları bu planın uygulamasını Eduard Grigoryan'a vermiştir. Bu katliamı gerçekleştirmek için ise Azerbaycan'ın sanayi şehri, Ermeniler ve Türklerin birlikte yaşadığı Sumgayıt seçilmiştir²⁸⁰. Sumgayıt şehrinin seçilmesinin asıl sebebi Ermenistan'dan zorla göç ettirilen Türk nüfusunun büyük bir bölümünün burada yerleştirilmesi olmuştur. Burada meydana gelen olaylardan, Türklerin intikam alarak sivil Ermenileri öldürmesi gibi bir olgu oluşturulmuştur. 28 Şubat 1988 tarihinde kendini Türk olarak tanıtan Ermeni asıllı Grigoryan'ın yönettiği çeteler şehirde yaşayan Ermeni ailelerin evlerine baskınlar düzenlemiştir. Önceden hazırlanmış plan esnasında katliamı yapılacağı konumlara kameralar kurulmuş ve bütün bu vahşet kayıta alınmıştır. Saldırıları zamanı 26 Ermeni öldürülmüştür. Azerbaycan Türklerinden ise 6 kişi hayatını kaybetmiştir. Binalar yağmalanmış, onlarca özel araç ve otobüs yakılmıştır²⁸¹.

²⁷⁹ http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/1659000732_15.pdf (21 Şubat 2018).

²⁸⁰ Şihaliyev, *Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu*, s.151-152.

²⁸¹ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.420.

Sumgayıt olayları ile ilgili Şehir Savcılığı tarafından 1 Mart 1988 tarihinde katliam davası açılmıştır. Araştırmalar sonucu Grigoryan dâhil bu işte eli olan Azerbaycan Türkü olan şahıslar da tespit edilerek yakalanmıştır. Araştırmalarda 32 kişinin öldüğü, yüzlerce kişinin yaralandığı ortaya çıkmıştır. Ölenler arasında tecavüze uğrayan ve işkence görenlerde olduğu tesbit edilmiştir. Olayların bütçeye zararı 7 milyon ruble olmuştur. Olaylara yüzlerce kişi çeteler halinde katılmış ve girdikleri evlerde insanları öldürerek, mülklerin yağmalanmışlardır²⁸². Sumgayıt olayları sonrası Ermeni dergileri ve gazeteleri bölgede 350 Ermeni'nin Türkler tarafından vahşice katlettiğini yazmaya başlamıştır. Hatta *Гласность* (Glasnost) *Dergisi* yazı işlerinde çalışan Grigoryan, Türklerin bölgede 350 Ermeni'yi öldürdüğünü ve cenaze törenlerine 700 bin Ermeni'nin katıldığını söylemiştir. Lakin bölgeye olaydan hemen sonra giden Rus dergi yazarı Andrey Şilkov, yazdıklarıyla Ermeni yalanlarını ortaya çıkarmıştır. Rus yetkililerin verdiği malumatta ölü sayısı sadece 35 kişi olarak gösterilmiştir. Şirkov ise Ermeni cenazelerini görmediğini ve şehirde gördüğü tek şeyin tanklar ve Sovyet askerleri olduğunu yazmıştır. Olaylar dış ülkelerde yaşayan Ermeniler tarafından abartılmış hatta Lübnan'da yaşayan 150 bin Ermeni mitingler düzenlemiştir. Mitinglerde katliamı kınayan broşürler dağıtılırken, ölen kişi sayısı da 1500 olarak gösterilmiştir²⁸³.

Dönemin Azerbaycan tarihçisi Ziya Bünyadov, 1989 yılında yayınladığı '*Neden Sumgayıt*' isimli makalesinde Sumgayıt olaylarının Ermeniler tarafından planlı şekilde düzenlendiğini anlatmıştır.²⁸⁴ Bu olayların tek sebebinin ise Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a birleştirmek için Azerbaycan'ı ve Türkleri dünya kamuoyunda itibarsızlaştırmak olarak dile getirmiştir. Olaydan saatler önce bölgeye gelen ve katliamın gerçekleştirildiği yerlerde konumlanan Ermeni gazeteci ve televizyoncular planlı bir şekilde olaylardan hemen sonra kameraya almışlardır²⁸⁵. Kameraya alınmış görüntüler birçok ülkede yayınlanmış, gazetelerde Sumgayıt olaylarında Türklerin zalimliğinden bahsedilmiştir. Olay Hankendi'nde yaşayan Ermenileri ayaklandırmıştır. Ermeniler, Erivan'da sokaklara çıkarak Türklerin

²⁸² Aslan İsmayılov, *Sumgayıt SSCB'nin Çöküşünün Başlangıcı*, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü 2010, s.16.

²⁸³ *Milliyet Gazetesi*, 13 Mart 1988, Dış Haberler Servisi, "Ermenilerden Katliam İddiası", s.8.

²⁸⁴ Бунядов, История Азербайджана по Документам и Публикациям (Bünyadov, İstoriya Azerbaydjana po Dokumentam i Publikaçiyam), s.355.

²⁸⁵ De Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, s.42.

Ermenilere karşı katliam yaptığını ve bu katliamın soykırım olarak değerlendirilmesini Sovyet yönetiminden istemişlerdir. Ayrıca Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermeniler için de '*Ermeni bölgesindeki kardeşlerimize özgürlük*' sloganları atmışlardır²⁸⁶. Cinayeti *genosit* olarak değerlendiren Ermeniler Hankendi'nde cinayetin kurbanları adına anıt dikmişlerdir. Ermenistan'da *anti-Türk* hareketi başlatılmış ve 255 Türk vahşice katledilmiş, 1200 kişi ise yaralanmıştır. Sumgayıt olayı Ermenistan'dan Türklerin göçürülmesini de hızlandırmıştır. Bütün bu olaylara Moskova yönetiminin ilgisiz kalması Dağlık Karabağ'daki Ermenileri cesaretlendirmiştir²⁸⁷. Dağlık Karabağ Sorunu'nun alevlendiği 1980'li yılların başlarından itibaren Moskova yönetiminin bölgeye dair aldığı kararlar, Dağlık Karabağ'daki gergin durumu kontrol altına ala bilmemiştir. Ayrıca dünya kamuoyunun dikkatini bölgeden yayındırmaya çalışan Moskova'daki Ermeni diasporası ve Rus KGB'si, Sumgayıt olaylarını planlı şekilde gerçekleştirmişlerdir. Bu olayların gerçekleştirilmesi iki maksat taşımıştır. Birincisi Azerbaycan'ı ve Azerbaycan Türklerini dünya kamuoyuna vahşi bir millet gibi tanıtmak ve mazlum Ermeni görüntüsü yaratmaktır. Bir diğer maksat ise dünya kamuoyunun dikkatini 1988 yılının başlarında Ermenistan'dan zorla göç ettirilen Türklerin göç hareketinden ve Dağlık Karabağ'daki olaylardan yayındırmak olmuştur.

16 Mart 1988 tarihinde Azerbaycan'ın ve Dağlık Karabağ'ın özgürlüğü için mücadele eden Azerbaycan zıyalıları ve akademisyenleri Azerbaycan Devlet Akademisinde bir toplantı düzenlemiştir. Toplantıda söz alan Abulfaz Elçibey²⁸⁸, Ermenilerin bölgede *Karabağ Özgürlük Örgütü* kurduğunu ve genç Ermenilerden oluşturulmuş silahlı birliklerin de bölgede faaliyette olduğunu söylemiştir. O dönemde Ermeni lobisinin Amerika gibi büyük devletlerde Azerbaycan aleyhine

²⁸⁶ Ким Бакши, *Духовные Сокровища Арцаха*, Книжный Мир, Москва 2012, с.15 (Kim Bakşı, *Dуховные Сокровища Арцаха*, Книжный Мир Москва, 2012, s.15).

²⁸⁷ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.421

²⁸⁸ Asıl ismi Abulfaz Aliyev olan Elçibey 1938 yılında Nahçıvan'ın Keleki Kasabasında doğmuştur. Bakü Devlet Üniversitesi Arap dili ve Edebiyatı bölümünden mezun olan Elçibey Sovyet yönetimine karşı propagandalardan suçlanarak 1976 yılında hapis edilmiş ve 1978 yılında serbest bırakılmıştır. Aktiv siyasi hayata 1989 yılında Azerbaycan Halk Cephesi'nin başına geçerek başlamıştır. Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra adaletli seçimlerle 7 Haziran 1992 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Cumhurbaşkanlığı dönemi Dağlık Karabağ'da başarılı askeri operasyonlar düzenlenmekle birlikte uluslararası politikada da başarılı olmuştur. Darbeci General Süret Hüseyinov'un Haziran 1993 ayaklanması sonrası ülkede iç savaş çıkmamasından dolayı yönetimi Haydar Aliyev'e teslim etmek zorunda kalmıştır.

yaptıkları propagandalarını *BBC*, *Amerika'nın Sesi* ve *Özgürlük* radyoları yayınlamıştır. Ayrıca Sumgayıt olayları Ermeni asıllı olan Grigoryan'ın yardımcısı Andrey Şelkov tarafından detaylı bir şekilde New York'ta basılan *Glasnost* dergisinde yayınlamıştır. Elçibey konuşmasında Ermenilerin Dağlık Karabağ dâhil Nahcivan, Gence, Hanlar, Daşkesen ve Şamhor bölgelerini de istediklerini bunun içinde bölgeleri Ermeni saldırılarından korumak amaçlı savunma birliklerinin oluşturulmasının zorunluğundan bahsetmiştir. Lakin Birinci Sekreter Halil Halilov söz alarak bu birliklerin yaratılması mevcut durumu daha da zorlaştıracaklarını söylemiştir²⁸⁹. Buda dönemin Azerbaycan yönetiminin olaylara ilgisiz kaldığının ve Moskova'dan gelen emirlere harfiyen uyduğunun bir göstergesi olarak görülebilir.

Ermeniler, 1980'li yılların başlarından itibaren kendilerinin silahlı savunma birliklerini oluşturmuşlardır. Dış ülkelerde yaşayan Ermenilerin de desteğini alan bölgedeki milliyetçiler yıllarca bu senaryo üzerinde çalışmış ve büyük bir plan gerçekleştirmiştir. Şubat ayında gelişen olaylar bu planı başlangıç noktası olmuştur. Moskova Ermeni milliyetçilerinin bölgede yetişmesine göz yumsa da planı destekleyen asıl unsurlar diaspora Ermenilerinden gelmektedir. Gorbaçov yönetime geldiği ilk günlerden olayların gelişmesine dek Politbüro'ya Ermeniler tarafından sorunla ilgili 500 mektup gönderilmiştir. Ermeni lobisinin yardımıyla Moskova, Taşkent ve Erivan'da yaşayan milliyetçi Ermeniler devletten gizli gayri resmi bir iletişim ağı bile kurmuşlardır²⁹⁰.

1988 yılında Sovyet yönetimi tarafından AKP Merkez Bürosu'nun Birinci Sekreteri atanan Abdurrahman Vezirov,²⁹¹ 31 Mayıs 1988 tarihinde Dağlık Karabağ'daki durumu inceledikten sonra bölgenin yöneticileri ile Bakü'de görüşmüştür. Sorunu barış yolu ile çözmeye çalışan Vezirov, Ermeni yöneticilere miting ve tatillere son verilmesi durumunda uygun taleplerinin gerçekleşmesi için izin verileceğini söylemiştir. Ermeniler bu fırsatı değerlendirerek bir dizi talepte

²⁸⁹ Abülfez Elçibey, *Bu Benim Kaderimdir*, Gençlik Yayınları, Bakü 1992, s.8-9.

²⁹⁰ De Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, s.17.

²⁹¹ Abdurrahman Vezirov, SSCB'nin siyasetçi ve diplomatı olarak Nepal ve Pakistan'da SSCB'nin büyükeçisi olarak görev yapmıştır. Dağlık Karabağ'da olayların giderek büyümesi sonucu Sovyet yönetimi 21 Mayıs 1988 yılında Vezirov'u AKP Merkez Bürosu Birinci Sekreteri'ne atamıştır. 20 Ocak 1990 yılına kadar yönetimde bulunan Vezirov, o dönemde gerçekleşen Ermenistan'dan Türklerin zorunlu göç ve Dağlık Karabağ'daki bölücü olayları durdurmakta güçsüz kalmıştır. Son olarak 20 Ocak'da Bakü'de gerçekleşen ve tarihe Kanlı Ocak olarak geçen katliam sonrası Azerbaycan Halk Cephesi taraftarlarının da baskısıyla yönetimden istifa etmek zorunda kalmıştır.

bulunmuşlardır. Bu talepler sayesinde silah ve teçhizat taşınması için Hankendi'ne önemli yollar yapılmış, Erivan ve Hankendine uçakları günde 5 kere uçuş yapmaya başlamıştır. Bütün bu faaliyetlerin asıl amacı bölgeyi hızlı ve güçlü bir şekilde silahlandırmak olmuştur. Bütün bu faaliyetlerden haberdar edilen Moskova yönetimi buna sessiz kalma yolunu seçmiştir. Bunun sonucu olarak Dağlık Karabağ Savaşı başlarken Azerbaycan Türkleri, Ermeniler karşısında ağır mağlubiyete uğramıştır²⁹².

Dağlık Karabağ olaylarının başladığı 1988 yılın ilk aylarından sonbaharına kadar bölgede 300'e yakın kişi hayatını kaybetmiştir. Sovyet yönetimi, Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan itibaren Batı Emperyalizmini milliyetçilikle suçlamıştır. Lakin kendi haberi bile olmadan Sovyetlerin birçok bölgesinde milliyetçilik yıllarca sessizce gelişmiştir. Gorbaçov'un yönetime başladığı dönemlerden patlak veren milliyetçi çatışmaları içinde Türk ve Ermeni çatışması da yer almıştır. Sovyet yönetiminin ve diasporadaki Ermenilerin, Dağlık Karabağ'daki Ermenilere her türlü yardımda bulunması, Ermenilerin elini güçlendirmiştir. Bütün bu yardımlar sonucu Ermeniler bölgede Azerbaycan yönetimine karşı ayaklanmıştır. Sovyet yönetimi olayları dünya kamuoyundan saklamaya çalışmış ve Sovyet medya kuruluşları da bu işte yönetime yardımcı olmuştur. Ermeni taleplerine karşı çoğu zaman olumlu kararlar çıkarılmaya çalışılmıştır²⁹³.

Ermenilerin bir dizi taleplerinin gerçekleşmesi onların tekrar Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirme talebinde bulunmasına neden olmuştur. Ermeniler, 15 Temmuz 1988 tarihinde ikinci kez Dağlık Karabağ'ın yeniden Ermenistan'a birleştirilmesi talebi ile Sovyet yönetimine başvuruda bulunmuştur. Durumu detaylı şekilde inceleyen Sovyet yönetimi 18 Temmuz 1988 tarihli kararnameni çıkarmıştır. SSCB ve Azerbaycan Anayasasına aykırı olan bu istek, Sovyetlerin çıkardığı kararla ikinci kez sonuçsuz bırakılmıştır. Çıkarılan bu karar Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğu ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tanınmasını tasdik etmiştir²⁹⁴. SSCB Anayasasının 78.maddesini²⁹⁵

²⁹² Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.427.

²⁹³ Mehmet Ali Birand, "Moskova Şaşkınlık İçinde", *Milliyet Gazetesi*, 1 Nisan 1988, s.7.

²⁹⁴ Alexander Merezko, *The Problem of Nagorno-Karabakh and International Law*, Dmitry Burago Publishing house, Kiev 2014, s.28.

temel olarak bu kararın verilmesinde diğerk bir amaç bölgede milletlerarası ilişkilerin korunmasını sağlamak olmuştur. Ayrıca kararnamede Lenin politikası altında bölge nüfusunun eğitimin, kültürün, ekonominin gelişmesinde birlikte çaba harcadıkları yazılmıştır. Durumun zorlaşması sonucu Türk ve Ermeni halkları arasında milletlerarası ilişkilere büyük darbe vurulduğu gösterilmiştir. Durumun düzenlenmesi için de Ermenistan ve Azerbaycan yönetimi ile yoğun işbirliği içinde yer alacaklarını Moskova yönetimi bu kararname ile her iki tarafa bildirilmiştir²⁹⁶.

Azerbaycan Yüksek Sovyetler Kurulu bu kararnameden hemen sonra 18 Temmuz'da Dağlık Karabağ'da iki halk arasında kardeşlik ilişkilerinin düzenlenmesi ve güçlendirmek için bir karar çıkarmıştır. Halkları bir biri ile karşı karşıya getirecek faaliyetlere izin verilmeyeceği de kararda yer almıştır. Ermenistan'dan Azerbaycan'a gelen Türklerin geçici olarak geldiği vurgulanmış ve insanların kendi topraklarına dönmesi için Ermenistan yönetimi ile aralarında çıkan sorunun çözülmesi de öngörülmüştür. Azerbaycan Yüksek Sovyet'i aldığı kararda 1988-1995 yılı için Dağlık Karabağ'ı sosyoekonomik yönden kaldırmak için 5 yıllık ekonomik plan hazırlanmıştır. Bu planın gerçekleştirilmesi için bütün bakanlıklar ve devlet kurumları görevlendirilmiştir. Sanayi ve taşımacılık için devlet yardımı ayrılmıştır. Bu kararla Azerbaycan yönetimi Ermenilerin iddialarının aksini ispatlayarak Dağlık Karabağ'ın siyasal ve ekonomik yönden Azerbaycan'a bağlı olduğunu göstermiştir²⁹⁷.

22 Temmuz 1988 tarihinde yayınlanan Sovetskiy Karabağ (Sovyet Karabağ'ı) gazetesinde, 21 Temmuz'da toplanan Dağlık Karabağ Meclisinin konuşmaları yer almıştır. Konuşmalarında Azerbaycan Yüksek Sovyet'inin 18 Temmuz kararı tartışılmıştır. Milletvekilleri 20 Şubat'ta bölge nüfusunun kendi isteği ile meclisin kabul ettiği Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleşmesi kararının hiçe sayılmasını protesto edilmiştir. Milletvekilleri çıkarılan kararların Lenin prensiplerine ve bölge halkının kendi kaderini belirleme (self-determinasyon)

²⁹⁵SSCB Anayasasının 78. maddesi: *İttifak Cumhuriyetleri'nin rızası olmadan onun sınırları değiştirilemez* diye Sovyet yönetimi, Sovyet Cumhuriyetleri'nin sınırlarının güvenliğini sağlamaya çalışmıştır.

²⁹⁶ "Ermenistan SSC ve Azerbaycan SSC Yüksek Sovyetler Kurlunun Dağlık Karabağ Sorunu İle İlgili Kararları Hakkında SSCB Yüksek Sovyetler Kurlunun Kararı", *Odlar Yurdu* gazetesi, 18 Temmuz 1988, Bakü, s.1.

²⁹⁷ ARPİİSSA, f.1, s.83, iş.82, s.4-5.

hukukuna aykırı olduğunu öne sürmüştür. Bu karara itiraz olarak Dağlık Karabağ'ın, Ermenistan'a birleştirme talebinin tekrar SSCB Yüksek Kuruluna gönderilmesinin gerekli olduğu söylenilmiştir. Sumgayıt olayları konusunu da açan milletvekilleri katliamlar hakkında hala gerekli tedbirlerin alınmamasından dolayı Azerbaycan adli makamlarını suçlamıştır²⁹⁸.

24 Temmuz 1988 tarihinde Dağlık Karabağ'da olaylar tekrar kontrolden çıkmıştır. Sovyet yönetimi bölgenin hala kendi kontrolünde olduğunu göstermek için Gorbaçov, Politbüro'nun yetiştirdiği Arkadi Volskiyi bölgeye yetkili temsilci olarak atamıştır. Bölgedeki milletlerarası çatışmayı Sovyet yönetimi siyaseten çözmeye çalışmıştır. Gorbaçov'un diğer ataması ise AKP Merkez Bürosu İkinci Sekreterliğine Viktor Polyaniçko olmuştur. Polyaniçko, Afganistan'da ün kazansa da Karabağ olaylarının çözülmesinde etkisiz kalmıştır. Çatışma taraflarını ayırarak tekrar barış masasına oturtmak planı başarısız olmuştur. Bütün bu çabaların sarf edildiği bir zamanda 18 Eylül Ağdam-Hankendi yolunda Ermeni konvoyu ve Sovyet ordusu şiddetli saldırıya uğramıştır. Ağa köprüsünden geçen konvoy patlama sonucu köprü ile birlikte yok edilmiştir. Bunu Türklerin yaptığını düşünen Ermeniler bölgedeki Türk köylerine karşı saldırıya geçmiştir. Araştırmalar sonucu bu saldırıyı düzenleyen Ermenistan KÖÖ'nün üyeleri suçlu bulunmuş ve yakalanarak tutuklanmıştır²⁹⁹. Durumun gittikçe vahim hal alması Azerbaycan yönetiminde bulunan Vezirov'u, Hankendi'nde Ermenistan yöneticisi Artunyan ile görüşmek zorunda bırakmıştır. 2 Ağustos 1988 tarihinde Volski'nin düzenlediği görüşmede her iki lider Dağlık Karabağ'ın durumunu değerlendirmiştir. Bölgenin sosyoekonomik ve kültürel bakımdan kalkındırmakla birlikte bölgede her iki halk arasında dostluk ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi konuşulmuştur. Ayrıca Ermenistan'dan zorunlu göçe tabii tutulan Türklerin de kendi topraklarına dönmesi konusu değerlendirilmiştir. Bu görüşme sonrası 3 Ağustos'ta Azerbaycan yönetimi bölgede mevcut durumun tekrar değerlendirilmesi, kabul edilen kararların zamanında ve doğru uygulanması için karar kabul etmiştir. Bu kararın uygulanması için bölgede bulunan bütün devlet kurumlarına yükümlülükler verilmiştir. Ermenistan'dan göçürülen ve Dağlık

²⁹⁸Барсегов, *Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике*(Barsegov, Nagorny Karabağ v Mejdunarodnom Prave i Miravoy Politike), s.668-669.

²⁹⁹Philip Remler, *Chained to the Caucasus Peacemaking in Karabakh 1987-2012*, International Peace Institute Published, New York 2016, s.31-32.

Karabağ'da yerleştirilen Türklerin durumunun araştırılması için Orucov yönetiminde bir grup Şuşa'ya gitmekle görevlendirilmiştir. 24 Mart 1988 tarihli Tüzüğe dayanarak Bakanlar Kurulu Başkan yardımcısı Aslanov, bir grupla bölgeye gitmek ve durumla ilgili araştırma yaparak sosyoekonomik sorunlar dâhil birçok sorunu çözmek için görevlendirilmiştir. Lakin bütün bu kararlara rağmen olaylar durulmamış, aksine daha da artmıştır³⁰⁰.

Alınan karardan memnun olmayan Ermeniler, Hankendi'nde Eylül ayından itibaren mitinglere yeniden başlamıştır. Mitinglerle isteklerini gerçekleştirmeye çalışan Ermeniler, Ermenistan'da zorla göçürülen ve Dağlık Karabağ'da yerleştirilen Türklerin de bölgeden çıkarılması için faaliyette bulunmuştur. Mitingle başlayan itirazlar, 18-21 Eylül arası kontrolden çıkmıştır. Hankendi'nde yaşayan Türklerin evlerine ve iş yerlerine saldıran Ermeniler, onlarca kişiyi yaralamış ve bölgeden Türklerin göçmesine neden olmuştur. Olayların kontrolden çıkmasına kadar sakin kalan Moskova yönetimi 21 Eylül'de bölgede olağanüstü hal ilan etmek zorunda kalmıştır. Olağanüstü hal ilan edildikten sonra Ermeniler, 22 Eylül'de bütün iş yerlerini kapatmış ve tatil kararı almışlardır. Mitingler yeniden düzenlenmiş ve *Büyük Ermenistan* sloganları atılmıştır. Dış ülkelerde bulunan Ermeni lobisinin yardımını alan bölgedeki Ermeniler, Hankendi dâhil Dağlık Karabağ'ın birçok bölgesinde Türklere karşı saldırılar düzenleyerek onlarca kişiyi yaralamıştır. Bütün bu olaylar karşısında Azerbaycan yönetiminin sessiz kalması, Bakü'de Türklerin ayaklanmasına neden olmuştur. Meydanlara çıkan yüzlerce Azerbaycan Türkü mitingler düzenleyerek olayları ve Azerbaycan yönetimini protesto etmiştir³⁰¹. Ermeniler ise Sovyet yönetiminin Dağlık Karabağ hakkında aldığı bütün kararları protesto etmiştir. Mitingi organize edenler bu kararlarda Azerbaycan'ın milliyetçi kesiminin baskısı olduğunu iddia ederek, Moskova'ya karşı ilişkileri gözden geçirmek kararı almıştır. Mitingle birlikte Dağlık Karabağ Meclisi bir karar kabul etmiştir. Bu kararda Sovyet ve Azerbaycan yönetimi ile olan bağların koparılması ve vilayette yönetim şeklinin halk yönetim kurumu olan *Ulusal Konsey*'in olması öngörülmüştür. Ayrıca mitingden sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin başkanı George W Bush'a mektupla başvurarak Gorbaçov'la olan görüşmeleri durdurması

³⁰⁰ ARPIİSSA, f.1, s.83, iş.86, s.1-3.

³⁰¹ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.431.

rica olunmuştur. Bütün bu faaliyetler miting yöneticilerinin aylarca dökülen kanlardan hiç bir ders çıkarmadığının göstergesi olmuştur³⁰².

Ermeniler, Dağlık Karabağ'da mitingler düzenlerken; Bakü'deki olaylarda büyümeye başlamıştır. Ermenilerin, Azerbaycan yönetimini hiçe sayarak Şuşa etrafında bulunan *Tophane* ormanını yok ederek yerinde sanayi tesisleri inşa etmesi üzerine 15-17 Kasım'da Bakü'de mitingler düzenlenmiştir. 500 bini geçen bu mitinglerin adresi Bakü'nün *Azadlık Meydanı* olmuştur. Mitingde ilk defa olarak 1918 yılında kabul edilen şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin üç renkli bayrağı dalgalandırılmıştır. Mitingde toplananların isteği Dağlık Karabağ'daki olayların ve Ermeni saldırılarının durdurulması olmuştur. Mitingler Bakü ile birlikte Nahcivan ve Gence'de de Türklerin ayaklanmasına neden olmuştur. Olaylardan endişelenen Sovyet yönetimi bu bölgelerde *olağanüstü hal* ilan ederek şehir merkezlerine tank ve asker sevk etmiştir. 1988 yılının Aralık ayından başlayarak bu bölgelerde kitlesel tutuklamalar gerçekleştirilmiştir³⁰³.

Sovyet yönetiminin, Ermenistan ve Azerbaycan'da çıkan olayları bastırma çabaları tutuklamalarla sonuçlanmıştır. Sovyet yönetimi çıkardığı tutuklama kararlarını Azerbaycan polisleri ve adli makamları gerçekleştirmiştir. Ermenistan yönetimi ise tutuklama kararlarını geciktirerek çoğunu gerçekleştirmemiştir. Bu tutuklamaların listesi haftalık *Неделя* (Nedelya) gazetesinde yayınlanmıştır. 1986-1989 yılları arasında tutuklananların sayısına göre Azerbaycan, 189 kişi ile ilk sırada yer almıştır. Ermenistan'da ise sadece 12 kişi tutuklanmıştır. Ayrıca o dönemde Dağlık Karabağ'da birçok Türkün katledilmesinde rolü olan Ermenilerde yakalanmamıştır. Bütün bu olaylar, Sovyet yönetiminin bölgede yürüttüğü taraflı politikasının göstergesi olmuştur³⁰⁴.

1988 yılının Kasım ve Aralık aylarında Ermenistan'da Müslüman Türk ve Kürtlere karşı olan durum tamamen kritik bir hal almıştır. Göçmemek için direnen Müslümanlara karşı Ermeniler katliam faaliyetlerine el atmışlardır. Azerbaycanlı araştırmacısı Arif Yunusov'un kayıplarla ilgili çıkardığı listede 1988 yılın

³⁰² Yazı İşleri, "Bizim Yaklaşımımız", *Azerbaycan* gazetesi, Bakü, 8 Kasım 1989, s.3.

³⁰³ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.432.

³⁰⁴ Aida Gasımova, "12'ye Karşı 189 veya İdari Organlarımızın Abartılı Hayranlığı", *Azerbaycan* gazetesi, Bakü, 10 Aralık 1989, s.8.

sonbaharında 127 Müslüman, Ermeniler tarafından vahşice katledilmiştir. Ayrıca göçe zorlanan nüfus arasında soğuktan donarak ölenler ve hastanelerde hastalıklardan hayatını kaybedenlerle birlikte bu sayı 216'ya çıkmıştır. Göçleri durdurmak için Sovyet İçişleri Bakanı Vadim Bakatin Ermenistan ve Azerbaycan yönetimlerini ziyaret etmiş ve görüşmeler yapmıştır. Her iki Sovyet Cumhuriyetinin yerel yönetiminden göçlerin durdurulması ile söz aldıktan sonra Moskova'ya dönmüştür. Lakin Ermenistan yönetimi, Bakatin döner dönmez göç faaliyetlerine devam etmiştir. Bu göçlerde KÖÖ'nün büyük payı olmuştur. Müslüman köylere saldıran örgüt çeteleri sivil nüfusun katlederek, onların korkarak bölgeden çıkmasına neden olmuştur. Türklerin yaşadığı köy olan Spitak'a gelen çeteciler göç etmeyenleri zorla otobüslere doldurmuş ve otobüsün yakılması sonucu 3 kişi hayatını kaybetmiştir. Spitak köyü boşaltıldıktan sonra 7 Aralık 1988 tarihinde Spitak ve etrafında yıkıcı bir deprem olmuştur. Saat 11: 41'de meydana gelen deprem sonucu Spitak ve ona komşu olan bölge Leninakan (Gümrü) dakikalar içinde tamamen harabeye dönmüştür. Deprem sonucu 1500 köy yıkılmış ve 24.817 kişi ölmüştür³⁰⁵.

Depremden sonra bütün çatışmalara rağmen Azerbaycan yönetimi aldığı bir kararla Ermenistan'da depremden zarar görenlere yardımda bulunmuştur. Görülecek işlerle ilgili Azerbaycan yönetimi bütün devlet kurumlarını seferber etmiştir. Depremde ölenlerin ailelerine taziyelerini sunan Azerbaycan yönetimi, bölgeye yardım için Bakü, Sumgayıt, Mingeçevir ve Gence gibi büyük şehirlerde bulunan işletmeleri de devreye sokmuştur. Zarar gören ahaliye acil yardımda bulunması için bir yardım komisyonu oluşturulmuş ve ülkedeki genel kurumlardan yardım toplanmaya başlanmıştır³⁰⁶. Azerbaycan yönetimi çıkardığı bu kararla, Ermenistan'a ilk yardım eden ülke olmuştur. Azerbaycan'nın Ermenistan'a yardım için yolladığı uçak Ermeniler tarafından vurularak düşürülmüştür. Uçak heyeti ve yardım için giden personel uçakların düşürülmesi sonucu yaşamlarını yitirmişlerdir. Ayrıca bu depremi fırsat bilen dış ülkelerdeki Ermeni lobileri yardım adı altında uçaklarla Ermenistan'a silah sevkiyatına başlamıştır. Paris, Beyrut, Washington, Londra'dan kalkan silah dolu uçaklar Ermenistan'a silah ve teçhizat depolamıştır. Hiç bir engele rastlamadan Ermenistan'a sevk edilen silahların yardımıyla Ermeni ordusu

³⁰⁵ Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, s.63-64.

³⁰⁶ ARPIİSSA, f.1, s.83, iş.143, s.2.

oluşturulmuştur. Ermenilere yapılan bütün yardımlardan sonra onlar *Türksüz Ermenistan ve Karabağ Ermenistan'ın toprağıdır* sloganları ile meydanlara çıkmıştır³⁰⁷.

1988 yılının başlarında Fransa, ABD, Livan, Bulgaristan, İran ve Rusya'dan gelen uçaklar içerisindeki silahlar Ermenistan hava alanlarına inmeye başlamıştır. Hava alanlarında çalışan gümrük memurlarının tamamının Ermeni olması bu silahların kolayca ülkeye sokulması ve Azerbaycan'la sınır olan bölgelere depolanmasını kolaylaştırmıştır. Dağlık Karabağ'a gelen silahlı gruplar, bölgenin Ermeni nüfusundan seçilmemiştir. Genel olarak dış ülkelerde askeri eğitim alan Ermenilerden seçilerek toplanmıştır. Bölgeye gelen silahlı gruplar kendini Sovyet yönetimine karşı mücadele eden birlikler gibi göstermiştir. Kendilerini *Туземник Боück*³⁰⁸(Tuzem Ordusu) olarak adlandıran bu gruplara, Ermeni kilisesi her türlü desteği sağlamıştır. ABD'nin özel servisleri tarafından desteklenen bu grupların askeri yapısı, ABD ordusunun askeri yapısı ile aynı olmuştur. Bu gruplardan birini komuta eden ve Fransa'dan bölgeye gelen Monte Melkonyan,³⁰⁹ bütün zırhlı ve özel harekât birliklerini bir komuta altında birleştirmek için çalışmıştır. Bu gruplar 12 Aralık'ta Spitak bölgesine deprem yardımı için giden Azerbaycan uçağını *stinger* füzesi ile vurarak düşürmüştür. Uçak düşmesi sonucu 77 kişi ölmüştür. Arkasınca Sovyetlerin *An-24* uçağını düşürülmesi sonucu iki pilot ölmüştür. Bütün bu faaliyetlere Sovyet yönetimi sessiz kalmıştır³¹⁰.

Birleşmiş Milletler toplantısından dönen Gorbaçov, 7 Aralık'ta deprem bölgesine bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Deprem bölgesini ziyaretten sonra Erivan'a giden Gorbaçov'u Ermeniler kalabalıkla karşılamıştır. Milliyetçi sloganlar atan Ermeniler, Gorbaçov'un yardım sözü üzerine Karabağ diye sloganlar atmışlardır. Gorbaçov, aynı gün Ermeni televizyonuna verdiği röportajda Karabağ sorununun

³⁰⁷ Şihaliyev, *Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu*, s.153.

³⁰⁸ Rusçadan kendirle tutulmuş kullar anlamına gelmektedir.

³⁰⁹ ASALA'nın elebaşlarından olan Melkonyan, Kaliforniya doğumlu olup 1992-1994 yılları arası gerçekleşen Karabağ Savaşı'nda Ermeni birliklerini komuta etmiştir. 1993 yılında Azerbaycan Ordusunun askeri İbad Hüseyinov tarafından öldürülmüştür.

³¹⁰ Олег Кузнецов, "Первая террористическая война: взгляд из России (международный армянский терроризм и нагорно-карабахский конфликт в 1988-1994-е годы)", *IRS Журнал*, cilt:4, sayı:76 (2015), s.39-41 (Oleg Kuzneçov, Pervaya teroristikeskaya vojna: vzglyad iz Rosii (mejnacionalnıy armyanskiy terorizm i nagorno-karabakhckiy konflikt v 1988-1994-e godı), *IRS Jurnal*, c.4, s.76 (2015), s.39-41).

felaketlere yol açacağını bildirmiştir. Ayrıca bu sorunu çıkaranları ahlaksız insanlar ve iktidar açları olarak değerlendirmiştir. Bu da KÖÖ'nün üyelerinin tutuklanmasının işareti olmuştur. Örgütün binasını kuşatan Sovyet birlikleri on bir üyeyi tutuklamıştır. Soruşturma için Moskova'ya cezaevine gönderilen üyeler 6 ay sonra serbest bırakılmıştır. Deprem sonrası Ermenistan'ı ziyaret eden ve karısı Ermeni olan diğer bir siyasetçi Rus muhalif Andrey Şakharov olmuştur. Ermeni muhaliflilerle görüşen Şakharov, Stalin'in 1923 yılında Dağlık Karabağ sorununu Azerbaycan lehine çözmesini kötülemiştir. Çözüm olarak da Ermenistan'da bulunan Türk ve Azerbaycan'da bulunan Ermeni köylerinde referandum yapılması teklifini ileri sürmüştür. Lakin sonradan durumun tamamen vahim olduğunu gören Şakharov, bu planın işe yaramayacağını anlayarak fikrinden vazgeçmiştir³¹¹.

1988 yılının son aylarında Volski'nin yetkili temsilci olduğu Dağlık Karabağ'da durum daha kritik bir hal almıştır. Silahlı çeteler oluşturmuş olan Ermeniler, Türklerin yaşadığı köylere saldırılar düzenlemeye başlamıştır. Buna karşı ise Bakü'de halk ayaklanmış, hükümetin Dağlık Karabağ'a dair politikasını protesto etmiştir. Olayları yatıştırmak için Gorbaçov, bütün suçu milliyetçi faaliyetlerde bulunan kişilerde görmüştür. Moskova yönetiminde bulunan Ermenilerin çabası sonucu Gorbaçov, 15 Aralık 1988 yılında bir karar çıkarmıştır. Çıkardığı kararla mitingler düzenleyen ve milliyetçi faaliyette bulunan herkesin yargılanmasını istemiştir. AKP Merkez Bürosu hemen kararın tatbikine başlamış 222'si devlet memuru olmak üzere toplam 2532 kişi yargılanmıştır. Bunlardan çoğu görevinden uzaklaştırılırken, bir kısmına da hapis cezası verilmiştir. Ermenistan yönetimi ise bu kararın icrasını geciktirmekle birlikte, 24 kişiyi yargılamış ve onları sadece görevlerinden uzaklaştırmıştır. Bu kararın tek amacı Azerbaycan'da gerçekleşen halk harekâtını büyümeden engellemek olmuştur³¹².

4 Aralık 1988 tarihinde Sovyet yönetimi Bakü'de Dağlık Karabağ'daki olaylara karşı yapılan bütün miting ve protestoları durdurmak için tutuklamalara başlamıştır. Bunun için bahane olarak mitinglerde Sovyet ordusuna faşist ordusu denmesi ve *Ermenilere ölüm* sloganı seslendirilmesi ön planda tutulmuştur. Miting düzenleyicilerinden olan Nemet Penahlı, ilk sorgusunda verdiği ifadede

³¹¹De Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, s.65-66.

³¹² Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.433.

Azerbaycan'ın Ermeni mafiyası tarafından yönetildiğini ve polis organlarında 400'e yakın Ermenin görev aldığı söylemiştir. Mitinglerin Azerbaycan yönetimine karşı düzenlendiğini de ifadesine eklemiştir. Ayrıca Ermenistan'da Zori Balayan, Aganbekyan gibi yazarların milliyetçi yazılarına sessiz kalan Sovyet yönetimi, Türkleri milliyetçilikle suçlamıştır. Dağlık Karabağ'ın özerklik statüsünün değişmesine karşı olan herkes, milliyetçilikle suçlanmış ve halk harekâtının ismi *anti-Sovyet* harekâtı olarak adlandırılmıştır³¹³.

3.5.3. Dağlık Karabağ'da Özerk Yönetim Komitesi'nin Oluşturulması (1989)

Sovyet yönetimi, Dağlık Karabağ'da durumu düzenlemek için Ermenilerin lehine bir karar daha kabul etmiştir. 12 Ocak 1989 tarihinde Gorbaçov ve onun yardımcı Sekreteri Gürcü asıllı Menteşasvili'nin imzası olan bir kararname Rus gazetesi *Правда* (Pravda) da yayınlanmıştır. Bu kararnamede Dağlık Karabağ'da gerginliği azaltmak ve durumu istikrarlı bir çözüme kavuşturmak için bölgede *Özerk Yönetim* biçimi uygulanmıştır. Azerbaycan yönetiminden çıkarılan Dağlık Karabağ'ın yöneticiliği Moskova'ya verilmiştir. Dağlık Karabağ'da yeni yaratılan Özerk Yönetim'e yönetici olarak Volski atanmıştır. *Halk Temsilciler Konseyi* toplanmış ve bir *Yönetim Komitesi* oluşturulmuştur. Komite yönetim kurulu 5 Rus, 2 Ermeni ve 1 Türk'den oluşmuştur. Bölgede bulunan adli makamlar, sağlık hizmetleri, kültür ve eğitim kurumlarının yönetimi Azerbaycan yöneticiliğinden alınarak, Yönetim Komitesi'ne verilmiştir³¹⁴.

SSCB Yüksek Kurulu tarafından çıkarılan bu kararnameye uygun olarak ve bölgede oluşturulan yeni Yönetim Komitesi'nin faaliyetine destek olmak için AKP Merkez Büros'u, 13 Ocak 1989 tarihinde bir kararname çıkarmıştır. Kararnamede vilayetin, Yönetim Komitesi'ne devredilmesi ile ilgili görülecek işler hakkında emirler yazılmıştır. Azerbaycan'da bulunan bütün devlet kurumlarına Dağlık Karabağ'da durumu düzenleyen görevler verilmiştir. Ayrıca halkı Sovyet yönetiminin çıkardığı bu kararname hakkında bilgilendirmek için Nahcivan Vilayet

³¹³ Elçibey, *Bu Benim Kaderimdir*, s.12-13.

³¹⁴"Решение Президиума Верховного Совет СССР: Применение формы специального управления СССР в Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджана ", газета *Правда* ", Москва, 12 января 1989. г, s.14 (Reşenie Preziduma Verhovnovo Sovet SSCB: Primenie formi speşialnovo upravleniya SSCB v Nagorno-Karabahckoy Avtonomnyy Oblasti Azerbaydjana, gazeta Pravda, Moskva, 12 yanvary 1989. g, s.14).

Komitesi, şehir, ilçe komiteleri basın kurumları ve televizyon yayımları görevlendirilmiştir. Bütün devlet kurumlarına yeni yaratılan yönetime destek olmak ve yenidenkurma politikasına karşı gelen ve halkların kardeşliğine darbe vuran milliyetçi hareketlere karşı mücadele edilmesi talimatı verilmiştir. Gençler arasında halkların kardeşliği propagandası yapmak için de eğitim ve kültür kurumları görevlendirilmiştir. Dağlık Karabağ sınırında yer alan Yevlah, Berde, Ağcabedi, Fuzuli, Laçın, Zengilan ve Kelbecer illerinin parti komitelerine bölgenin ekonomik yönden kalkındırılması için Dağlık Karabağ'a her konuda yardım edilmesi uygun görülmüştür³¹⁵. Bu kararnameden görüldüğü gibi dönemin Azerbaycan yönetimi Sovyet kararnamesine itiraz etmek yerine çıkardığı kararname ile Dağlık Karabağ'daki yeni yönetime destek olmuştur.

Azerbaycan yönetimi, yeni yönetim şekline destek verirken, bölge yöneticisi Volski, Erivan'a giderek Ermeni milliyetçilerle görüşmüştür. Bu görüşmeden sonra bölgedeki Ermeniler, hızlı bir şekilde silahlanmaya başlamıştır. Volski, Karabağ'a döndükten sonra silahlanma işini hızlandırmak için Ağdere ilinde bir uçuş hattı oluşturmuştur. Bu hat sayesinde Ermeniler, kendi yaşadığı bölgelerde silah ve mühimmat depoları kurmuştur. Ayrıca sözde güvenliği sağlamak amacı ile Volski, bir Özel Grup kurmuştur. Bu özel grup, Türklerin yaşadığı köylere girerek halktan av tüfekleri dahil elde olan her türlü silahı toplamaya başlamıştır. Türklerden son av tüfeğine kadar toplanırken; buna karşılık olarak Ermeniler hızla silahlanmıştır. Bu faaliyet Karabağ Savaşı'nda sivil nüfusun silahlı Ermeniler karşısında savunmasız kalarak, katledilmesine neden olmuştur. Azerbaycan milletvekili olarak bölgeye atanan Volski'nin faaliyetleri sonucu yüzlerce Ermeni, Moskova'ya Volski yönetiminden memnurluk mektupları yollamıştır. Bu mektupları cevapsız bırakmayan Gorbaçov, 6 Mayıs 1989 tarihinde imzaladığı bir kararla Dağlık Karabağ'daki bütün devlet kurumlarının yönetimi Azerbaycan'dan alınarak Dağlık Karabağ Yönetim Komitesi'ne vermiştir³¹⁶. Bu karar Bakü'de halk arasında itirazlar ve protestolarla karşılanmıştır. Halk, Azerbaycan milletvekillerinden Ermeni sorunun çözmesini talep etmiştir. Milletvekilleri bu kararın ve Ermenistan'dan göç ettirilen

³¹⁵ ARPIİSSA, f.1, s.84, iş.16, s.3-4.

³¹⁶ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.434-435.

Müslüman Türk ve Kürtlerin kendi bölgelerine geri dönmesi sorunlarını Mayıs'ta düzenlenecek Kurultayda ele alacaklarını bildirmiştir. 25 Mayıs 1989 tarihinde SSCB Halk Milletvekilleri Birinci Kurultayı'nda bütün sorunlar ele alınırken Azerbaycan milletvekilleri sadece susmakla yetinmiştir. Ermenistan'dan zorla göç ettirilen nüfus dâhil Azerbaycan'dan göçen Ermenilerin hızlı bir şekilde Dağlık Karabağ'a yerleştirilmesi konusu dahi ele alınmamıştır. Kurultay sonrası Azerbaycan milletvekilleri kendilerine beraat kazandırmak için sadece Dağlık Karabağ bizimdir kelimesini kullanmakla yetinmişlerdir. O dönem Dağlık Karabağ için mücadele eden ve sınır bölgelerinde faaliyette bulunan tek halk gücü *Azerbaycan Halk Cephesi*³¹⁷(AHC) ve *Karabağ Halk Yardım Komitesi* olmuştur³¹⁸.

Bölgede Ermeni faaliyetleri ve Ermenistan'dan Türklerin kovulmasında Azerbaycan yönetimini beceriksizlikle suçlayan AHC'î, halk arasında saygın bir konuma gelmiştir. Ermenilerin Karabağ Örgütü'nden sonra Nahcivan ve Gence Örgütlerini oluşturmaları, AHC'de harekete geçirmiştir. AHC'î Bakü dâhil Nahcivan, Gence, Tovuz, Yevlah, Lenkeran ve Kazak'da şubeler açmıştır. Nisan ayında Ermenilerle Azerbaycan Türkleri arasında Taşbulak ve Tuğda köylerinde küçük çatışmalar meydana gelmiştir. Bütün bu saldırılarda suçlu bulunan Pogosyan, Moskova'da Ermeniler tarafından halk kahramanı gibi karşılanmıştır. Bölgede bulunan Volski, Türk ve Ermenileri barış için görüşmeye çağırmış, lakin Türkler barış teklifini olumsuz cevaplamıştır. Türkler, Hankendi'nde Ermenilerle barış masasına yalnızca Dağlık Karabağ'ın Anayasa ile tayin edilmiş statükosu sağlandıktan sonra oturacaklarını bildirmişlerdir³¹⁹.

Sovyet yönetimi, Dağlık Karabağ'da gittikçe kritikleşen durumu düzenlemek yerine 31 Mayıs 1989 tarihinde yargılayarak hapsettiği KÖÖ üyelerini serbest bırakmıştır. Örgütün üyeleri Ermenistan'a dönerek yeniden toparlanmış ve mücadele etmek için *Ermeni Ulusal Harekâtı* (EUH) isimli örgütü yeniden kurmuştur. Ermeni lobisinin her türlü desteğini alan EUH'nın ilk hedefi bağımsız

³¹⁷ Abülfez Aliyev (Elçibey) yöneticiliğinde mitingler düzenleyen AHC, 16 Temmuz 1989 yılında resmen kurulmuştur. Dünya halklarına 22 dilde kuruluşunu bildiren başvuru göndermiştir. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında büyük rolü olan AHC'î, 4 Haziran 1993 Darbesi sonucu iktidarı teslim edene kadar Azerbaycan ve Dağlık Karabağ için mücadele vermiştir.

³¹⁸ *Azerbaycan gazetesi*, 10 Aralık 1989, s.2.

³¹⁹ Elçibey, *Bu Benim Karerimdir*, s.14-15.

Ermenistan Cumhuriyeti'ni kurmak ve Dağlık Karabağ Cumhuriyetin sınırları içine katmak olmuştur. Moskova'da faaliyette bulunan Ermeni lobisinin desteği ile Ağustos'ta harekâtın önemli isimlerinden olan Levon Ter Petrosyan, Ermenistan Yüksek Sovyeti Başkanı seçilmiştir. Bu seçim sonrası Ermenistan yönetimi Dağlık Karabağ'da bulunan harekât üyeleri için her türlü desteği sağlamıştır³²⁰.

Ermenistan'da faaliyette bulunan Karabağ Örgütü üyeleri Dağlık Karabağ'a gelmiş ve bölgede bulunan Karabağ Harekâtı üyeleri ile birlikte 8 Haziran 1989 tarihinde bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi ile ilgili konular ele alınırken ilk olarak Türklerin bölgeden zorla göç ettirilmesi hedef olarak gösterilmiştir. Toplantıda *Miatsum Harekâtı* oluşturulmuştur. Harekât yöneticisi olarak Robert Koçaryan³²¹ atanmıştır. 13 Haziran'dan itibaren Ermeni çeteleri, bölgede bulunan Rus birliklerinin yardımıyla ilk önce Hankendi'nde yaşayan 14 bin sivil Türk nüfusu göçe zorlamıştır. Hankendi'ni tamamen Türklerden temizleyen Ermeniler, meclis binası üzerinde bulunan Azerbaycan bayrağını Ermenistan bayrağı ile değiştirmiştir. Bütün bu faaliyetlere Sovyet yönetiminin sesiz kalması Ermenilerin saldırılarının önünü açmıştır³²².

Ermenilerin sonraki hedefi Hankendi yakınlarında bulunan Türk köyü Kerkicahan olmuştur. 7 Temmuz 1989 tarihinde Kerkicahan köyüne saldıran Ermeni birlikleri sivil nüfusu katletmiş ve köyü boşaltmaya zorlamıştır. Bölgede bulunan Ermenilerden oluşan polis kuvvetleri bu saldırıları desteklemiştir. Gerçekleştirilen katliamlara Azerbaycan adli makamları ve polis kuvvetleri sessiz kalmıştır. Hankendi'nde 187 evi yakan ve karşısına çıkan sivil nüfusu döverek katleden Ermeni protestocular, Hocalı köyüne saldırarak onlarca evi yakmış ve sivilleri acımasızca dövmüştür. Bu saldırılarda kendini savunan bazı köylüler tutuklanmıştır. Bölgeden Ermenilerin yaptığı bütün kanunsuzluklarla ilgili Azerbaycan adli makamlarına gelen yardım talebi çağrılarına rağmen hiç bir önlem alınmamıştır³²³.

³²⁰ Remler, *Chained to the Caucasus Peacemaking in Karabakh 1987-2012*, s.33.

³²¹ Dağlık Karabağ doğumlu olan Robert Koçaryan, 1954 yılında Hankendi'nde doğdu. Karabağ Savaşı öncesi ve savaş sırasında yaptığı faaliyetlerden dolayı Ermeni halkı tarafından savaş kahramanı olarak adlandırılmıştır. 1992 Dağlık Karabağ Başbakanı olarak atanan Koçaryan 1998 yılında Ermenistan'da yapılan seçimlerde 60% oyla Ermenistan Devlet Başkanı seçilmiştir.

³²² Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.436.

³²³ *Azerbaycan gazetesi*, 10 Aralık 1989, s.8.

1989 yılının Ağustos ayına gelindiğinde Dağlık Karabağ'daki Ermeni yöneticiler kendilerini bağımsız bir devlet gibi yönetmeye başlamışlardır. Sovyet ve Azerbaycan yönetiminden izin almadan kurultaylar toplamış ve silahlı birlikleri organize etmekte devam etmişlerdir. 16 Ağustos'ta Hankendi'nde 334 Ermeni'nin katıldığı kurultay toplanmıştır. Bu kurultayda bir dizi konular ele alınmıştır. İlk önce bölgenin *Özgür İttifak Bölgesi* adlandırılması kararlaştırılmıştır. Daha sonra Azerbaycan SSC'nin Anayasasına aykırı olarak 79 Ermenin katılımı ile *Ulusal Konsey* oluşturulmuştur. Bu konseyin yöneticiliğine 12 kişi seçilmiş ve bölgenin yöneticiliğine ait bütün yetkiler bu kişilere verilmiştir. 20 Ağustos'ta toplanan yönetim kurulu Ermenilerin bölgeyi savunması için silahlı birliklerin oluşturulmasını tasdik eden bir karar çıkarmışlardır. Bu karara göre 17-50 yaş arası bütün Ermeniler kurulan *Ulusal Savunma Birlikleri*'ne alınmaya başlamıştır. Birliklere alınan bütün erkeklerin ailelerinin tüm ihtiyaçları karşılanmıştır. Ağustos sonundan itibaren bu birlikler harekete geçerek eski Türk yerleşim yerlerinden olan Taşbulak, Cemilli ve Hasanabad köylerini kuşatmışlardır. Ermeniler bu köyleri kuşattıktan sonra sivil nüfusu katletmeye başlamışlardır. Asıl maksat bölgede bulunan Türk yerleşim yerlerini yok etmek, diğer bölgelerdeki Türk nüfusu korkutarak göçe zorlamak ve bu sayede bölgeyi tamamen Türklerden temizlemek olmuştur³²⁴.

16 Ağustos 1989 tarihinde Dağlık Karabağ'da toplanan Ermeni Kurultayı, AKP Merkez Bürosu tarafından değerlendirilmiştir. Azerbaycan yönetimi bu kurultayı yasal olmayan ve bölgede yaşayan iki halkı çatışmaya sürükleyen bir eylem olarak belirlemiştir. Kurultay'da kabul edilen kararın milliyetçi bir belge olduğunu, yanlış ve iftira dolu ırkçı ayrılıktan başka bir şey olmadığını dile getirmiştir. Kabul edilen bu karar SSCB ve Azerbaycan Anayasasına zıt bir karar olmuştur. Dağlık Karabağ Ulusal Sovyet'inin kabul ettiği bu karar mevcut durumu daha da gerginleştirmiştir. AKP Merkez Bürosu durumu düzeltmek için tek yolun Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Anayasasına uygun olarak ülke sınırları içinde kalması ve halklar arasında barışın yeniden tesisini önermiştir. Ayrıca bölgede yaşayan her kesimin hukukunu Anayasayla korunacağı garantisini vermiştir. Bu karara doğru politik ve hukuku değer vermediği için Sovyet yönetiminin bölgede 1989 yılının başlarında yarattığı Özerk Yönetim Komitesi'ni suçlu bulmuştur. Azerbaycan

³²⁴ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.437.

yönetiminin bütün çabalarına rağmen bölgede her iki taraf barış yolunu seçmemiş ve mevcut durumun yerini silahlı çatışmalara bırakmıştır³²⁵.

15 Eylül'de Dağlık Karabağ'ı ziyaret eden AHC'nin yöneticisi Elçibey'i halk kalabalıkla karşılamıştır. Bölgedeki durumu düzene sokmak ve Özerk Yönetim Komitesi'nin feshedilmesi için Şuşa'ya gelen Elçibey'e, onun yakalanması için Volski'nin emir verdiği bildirilmiştir. Durumu aydınlatmak için KGB ile görüşmeler yapılırken Elçibey, bölgedeki Türk köylerini gezerek, durumu değerlendirmiş ve Bakü'ye dönmüştür. AHC'nin Dağlık Karabağ'da Ermeni faaliyetlere karşı çıkması onun halk arasında saygınlığını daha da artırmış ve büyük kitleleri etrafına toplamıştır³²⁶. Ermenilerin ulusal savunma birliklerini kurması ve Türk yerleşim yerlerine saldırıya geçmesine karşı AHC'sinin desteği ile Azerbaycan Türklerinden de silahlı gruplar oluşturulmaya başlanmıştır. O dönem bölgede üç güç odağı oluşmuştur. Bunlardan ilki Volski yönetiminde Sovyet birlikleri, diğer ikisi ise Ermeni ve Türk silahlı grupları olmuştur. Ermenilerin Türklere saldırısı sonucu Türk silahlı grupları, Şuşa'ya baskın düzenleyerek bölgenin yerel komutanı olan Yuriy Şatali'ni rehin almışlardır. Ermenistan'a giden demir yolunu ablukaya alan Türkler, Ermeni birliklerine yakıt ve gıda gelmesini engellemişlerdir. Her iki tarafın da silahlanması sonucu köprüler, yollar tahrip edilmiş ve onlarca kişi ölmüş veya rehin alınmıştır. 1989 sonbaharına gelindiğinde bölgede durum en kritik noktaya tırmanmıştır. Volski yönetimi çatışmaları durdurmak için zırhlı araçlarla müdahale etmek zorunda kalmıştır. Politbüro, 4 Eylül'de durumu kontrol altına almak için bölgedeki silahlı grupları tespit etmek ve silahsızlandırmak için Savunma Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve polisi görevlendirmiştir. Lakin bütün çabalara rağmen bölgede durum gergin olarak kalmıştır³²⁷.

16 Eylül'de Ermeniler, Bakü-Tiflis arası yolcu taşıyan otobüse yönelik bir terör eylemi yapmıştır. Otobüsün patlatılması sonucu 25 kişiyi yaralanmış ve 5 kişi de ölmüştür. Şuşa'da ve Askeran-Ağdam köprüleri de Abramyan komutasındaki gruplar tarafından terör faaliyeti sonucu patlatılmıştır. Olayların tamamen kontrolden çıkmasını önlemek için Azerbaycan yönetimi 23 Eylül'de Dağlık Karabağ'daki Özerk

³²⁵ ARPIİSSA, f.1, s.84, iş.85, s.8.

³²⁶ Elçibey, *Bu Benim Kaderimdir*, s.20.

³²⁷ De Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, s.71.

Yönetim Komitesi'ni feshetmiş ve bölge yönetimini Azerbaycan'a bağlamıştır. Lakin Dağlık Karabağ'da Türklere karşı saldırıların durmaması Gence ve Bakü'de yönetime karşı halkın ayaklanmasına neden olmuştur. AKP Birinci Sekreteri Vezirov'un Moskova'dan yardım istemesi sonucu Sovyet yönetimi, 28 Kasım 1989 tarihli kararla Dağlık Karabağ'da Özerk Yönetim Komitesi'ni tamamen feshetmiş ve bölgenin yönetimini Azerbaycan'a vermiştir. Azerbaycan yönetimi bölgede Cumhuriyet Örgütü Komitesi'ni kurmuş ve AKP İkinci Sekreteri Polyaniçko'yu bölgeye yönetici olarak atamıştır. Ermenilerin talebi ile Sovyet ordusunun 500 bin askeri personel ve çok sayıda zırhlı aracı bölgede kalmıştır³²⁸.

1989 Ekim ve Kasım aylarında Azerbaycan'da AHC'i harekâtının büyümesi Moskova yönetimini endişelendirmeye başlamıştır. Bütün dikkatini Azerbaycan'a yönelten Sovyet yöneticiler, büyüyen halk harekâtını durdurmak için çareler aramaya başlamıştır. Bakü'de halk Dağlık Karabağ'daki yönetim komitesinin feshini ve özerk statüsünün geri verilmesi sloganlarıyla meydanları doldurmuştur. Temmuz ayından 100 bin kişinin katılımı ile başlayan mitingler Eylül ayının sonlarında 500 bin kişiye ulaşmıştır. Ermenilerin bölgedeki faaliyetleri Ermeni lobisinin teşebbüsü ile ABD kongresi tarafından da desteklenmiştir. Bütün bu olaylardan cesaretlenen Ermeniler bölgede terör faaliyetlerine bulunmuştur. Sovyet yönetimi ise ABD kongresini SSCB'nin içişlerine karşılamakla suçlamıştır³²⁹.

Ermeniler, 1989 sonbaharında Dağlık Karabağ'daki faaliyetleri ile birlikte dünyanın birçok devletinde Türkler aleyhine propagandalar yapmıştır. Türkleri saldırılarda suçlayan yabancı ülkedeki Ermeniler, Dağlık Karabağ'da Türk kuşatması sonucu Ermenilerin yakıtsız ve erzakız kaldığını iddia etmiştir. Bu arada Ermenistan'da bulunan silahlı birlikler, Dağlık Karabağ'la Ermenistan arasında koridor sağlamak için Laçın ilini işgal etme planı hazırlamıştır. AHC'si ise Sovyet yönetiminden bölgede sokağa çıkma yasağının kaldırılması talebinde bulunmuş ve bölgenin yönetiminin tekrar Azerbaycan'a bırakılmasını istemiştir. Ayrıca bölgeye dış ülkelere gelen ve provokasyon faaliyetlerinde bulunan Ermenileri durdurmak için pasaport kontrolü yapılmasını da istenmiştir. Durumu normalleştirmek için dış

³²⁸ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.439.

³²⁹ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.438.

lkelerden Karabağ'a gelenlerin bölgeden çıkarılması gerektiğini yönetime bildirmişlerdir³³⁰.

Sovyet yönetiminin 28 Kasım 1989 tarihli *Tüzüğü*'ne dayanarak AKP Merkez Bürosu bölgede durumu tamamen kontrol altına almak için 30 Kasım'da 11 maddeden oluşan bir karar kabul etmiştir. Bu kararda Sovyet yönetimini kabul ettiği tüzük değerlendirilmiştir. Bölgedeki durumu düzenlemek için bütün devlet kurumları seferber edilmiştir. Dağlık Karabağ'da halklar arasındaki çatışmayı durdurmak, milliyetçi ve bölücü propagandalarda bulunan örgütlerle mücadele etmek bu kararda bildirilmiştir. Halklar arasında barışı sağlamak için devlet kurumları ile birlikte bütün ziyalılar da görevlendirilmiştir. Kararın ikinci maddesinde bölgede başarısız olan Özerk Yönetim Kurulu'nun yerine, Vilayet Düzenleme Kurlu kurmakla mevcut olan gergin durumu, kontrol altına almayı planlamışlardır. Diğer maddelerde halklar arasında barışı ve dostluğu sağlamak için alınacak önlemler bildirilmiştir. Ayrıca bölgeyi sosyoekonomik yönden kaldırmak için 1988 yılında kabul edilen 5 yıllık kalkındırma planın kusursuz olarak tatbiki ve ekonomik sorunların araştırılması ve çözümlenmesi öngörülmüştür. Lakin bu karar da bölgedeki durumu etkilememiş ve iki halk arasındaki çatışmalar devam etmiştir³³¹.

1 Aralık 1989 yılında Ermenistan yönetimi ve Dağlık Karabağ Ulusal Konseyi bölgeyi Ermenistan'a birleştirme ortak kararı alması üzerine Hankendi'nde Ermenistan bayrakları dalgalandırılmıştır. Dağlık Karabağ'da yaşayan nüfusa Ermenistan vatandaşının hakları tanınmış ve sosyoekonomik yönden Ermenistan devlet planı bölgede uygulanmaya başlamıştır. Yılın başlarında yakalanan ve Mayıs ayında serbest bırakılan Aşot Manuçaryan muhalefetin desteği ile Papa ile görüşmüştür. Görüşmelerde Dağlık Karabağ konusu da değerlendirilmiş ve Ermenistan'ın SSCB'den ayrılması konuşulmuştur. Lakin halk arasında saygın olan Ermeni muhalif liderler, Ermenistan'ın SSCB'den ayrılması tezini kabul etmemiştir. 1989 yılının son ayında Ermenistan yönetiminin aldığı kararla Dağlık Karabağ'ı

³³⁰ Elçibey, *Bu Benim Kaderimdir*, s.40.

³³¹ ARPIİSSA, f.1, s.84, iş.116, s.1-4.

Ermeni toprağı olarak kabul etmesi bölgedeki gergin olan durumu çıkmaza sürüklemiştir³³².

1989 Aralık ayından itibaren Dağılık Karabağ dâhil Azerbaycan ve Ermenistan'da durumun kritik noktaya ulaşması Sovyet yönetimini endişelendirmiştir. Bakü'de mitingler düzenlenirken Dağılık Karabağ'da Türk ve Ermeni halkları arasında silahlı çatışmalar ve terör olayları durmamıştır. Bakü'de düzenlenen mitingde AHC'nin yöneticisi Elçibey, Dağılık Karabağ'da mücadele veren Türkleri kahraman olarak anmış ve Dağılık Karabağ'daki mücadeleye her türlü desteğı sağlayacaklarını bildirmiştir. Dağılık Karabağ'ın kaderinin yalnızca Türkler tarafından belirlenebileceğini dile getiren Elçibey, Karabağ'daki kardeşleri için kanlarının son damlasına kadar mücadele edeceklerini halka duyurmuştur. Her iki tarafın Dağılık Karabağ olaylarında sert tutumu bölgede yaşayan sivil nüfusun can kaybına mal olmuştur³³³.

3.5.4. 1990 Yılı Kanlı Ocak Olayları ve Azerbaycan Yönetiminin Dağılık Karabağ'da Drumu Kontrol Altına Alma Çabaları

1990 yılına gelindiğinde bölgedeki durum kritik olarak kalmıştır. Azerbaycan yönetiminin Dağılık Karabağ hakkında 4 Aralık 1989 tarihli kararı, bölgedeki Ermenilerin ve Ermenistan yönetiminin itirazına neden olmuştur. Bölgenin tekrar Azerbaycan yönetimine geçmesini kabullenemeyen Ermeniler, Moskova yönetiminden karara yeniden bakılması talebinde bulunmuştur. 10 Ocak 1990 tarihinde yeniden bakılan karar, Gorbaçov tarafından desteklenmiş ve kararda Anayasaya aykırı olan bir kaç maddenin değiştirilmesi öngörülmüştür. Sovyet yönetimi bölgede durumu normalleştirmek için *Tedbirler Kararı* almıştır. Bu tedbirler kararında Azerbaycan yönetiminin kabul ettiği kararın Anayasanın bazı maddelerine aykırı olduğu ve kararda bazı değişiklikler edilmesi teklifi eklenmiştir³³⁴.

Ocak ayının başlarında Sovyet yönetiminin Dağılık Karabağ'a gönderdiği temsilci heyetin Hankendi'ne girmesine Ermeniler izin vermemiştir. Ermenistan

³³² Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, s.72.

³³³ Elçibey, *Bu Benim Kaderimdir*, s.49.

³³⁴ Барсегов, *Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике* (Barsegov, *Nagornyy Karabağ v Mejdunarodnom Prave i Miravoy Politike*), s.675.

yönetiminin kendi başına, bölgenin sosyoekonomik yönden kendisine bağlama kararını alması Bakü'de durumu karıştırmıştır. Bakü'de halk meydanda Ermenistan Hükümetini ve Ermenileri protesto etmeye devam etmiştir. Sovyet yönetimi ise her iki tarafta çıkan halk ayaklanmalarını yatıştırmak için bölgeye ordu ile müdahale etmek kararı almıştır. 9 Ocak'ta Gence şehrine gelen SSCB'i Savunma Bakanı Dmitriy Yazov, Bakü'deki ayaklanmayı bastırmak için *Tayfun* ismini alan operasyon planlamıştır. Sovyet yönetimi Ermenilerin kabul ettiği kararların SSCB'i Anayasasının 74. maddesine zıt olduğunu bildirerek, kararları feshetmiştir. Moskova'nın bu yaklaşımı bölgede çatışmaların yeniden alevlenmesini tetiklemiştir. 2 Ermeni ve 1 Türkün ölümü ile başlayan silahlı karşı durmalar 56 kişinin ölümü 156 kişinin yaralanması ile sonuçlanmıştır. Bu çatışmaları durdurmak ve durumu kontrol altına almak için Sovyet yönetimi tarafından 12 bin kişilik askeri birlik hazırlanmıştır³³⁵.

1990 yılı Ermeniler, Dağlık Karabağ'la Azerbaycan arasında bulunan yolları ve köprüleri yıkarak bölge ile bağlantıyı kesmeye çalışmışlardır. Ermeniler, Hankendi'nde, Erivan'da mitingler düzenlenmiş ve Dağlık Karabağ'da genel greve gitmişlerdir. Azerbaycan Türklerine karşı saldırılarda bulunan Ermenilerin, bu faaliyetlerini Dağlık Karabağ'ın eski yöneticisi Volski, *ulusal kimliği koruma mücadelesi* olarak değerlendirmiştir. Ermenilerin Nahcivan'ın sınır bölgelerine saldırılar düzenlemesi sonucu burada yaşayan Türk nüfus İran sınırlarına doğru gitmiş ve oradaki Müslümanlarla birlikte birlik mesajı vererek gövde gösterisinde bulunmuşlardır. Nahcivan Türklerinin, büyük bir kitle şeklinde İran ve Türkiye sınırlarına yürüyüşü Sovyet yönetimini endişelendirmiştir. Bölgeyi ziyaret eden Sovyet Dışişleri Bakanı Valentin Nikiforov, İran Türkleri ile Sovyet Türkleri arasında sınır görüşmeleri sağlayacakları sözünü vermiştir. Ayrıca bu yürüyüşler sırasında Sovyet sınırlarında milyonlarca dolar hasarın meydana geldiği tespit edilmiştir. Sovyet basını ise bütün bu olayların suçunu Türkiye Cumhuriyeti'nin üzerine yıkmaya çalışmıştır. Bakü ve Erivan'da ise miting ve genel grevler devam etmiştir³³⁶.

³³⁵ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.441-442.

³³⁶ Cenk Başlamış, "Nahcivan Kaynıyor", *Milliyet Gazetesi*, 11 Ocak 1990, s.11.

Ocak ayında Dağlık Karabağ'da çıkan çatışmalar ve Azerbaycan başkentinde halkın protesto gösterileri yapması ve mitingler düzenlemesi Sovyet yönetiminin sokağa çıkma yasağı kararı almasına neden olmuştur. Sokağa çıkma yasağı kararı alınmadan önce Sovyet birlikleri acil duruma getirilerek Bakü yakınlarında konuşlandırılmıştır. 15 Ocak 1990 tarihinde alınan karar hiç bir yayın organı tarafından halka iletilmemiştir. Sovyet yönetiminin bu karardaki asıl amacı Azerbaycan'da her geçen gün daha da kuvvetlenen halk hareketini sindirmek olmuştur. Sokağa çıkma yasağından önce Azerbaycan yönetimi Moskova'ya, 1989 Aralık ayının sonlarından itibaren dört telgraf çekmiştir. Bu telgrafların asıl amacı halk arasında nüfusu artan muhalefetin direncini kırmak için Sovyet ordusunun bölgeye gelmesini sağlamak olmuştur. Bu telgraflardan ilki AKP Birinci Sekreteri'i Vezirov ve Ayaz Mutallibov tarafından gönderilmiştir. İkinci telgrafı Azerbaycan İçişleri Bakanı Barinikov çekmiştir. Durumun vahim olduğunu ve devlet binalarının korunması için Sovyet ordusunun gönderilmesi talebinde bulunmuştur. Diğer telgraf 7 Ocak'ta Birinci Sekreterin birinci yardımcısı Artur Resizade³³⁷ tarafından gönderilmiştir. Telgrafta Bakü'de Ermenilere karşı bir katliam hazırlığı planladığını ve bölgeye acilen Sovyet ordusunun destek verilmesi istenmiştir. Son telgraf ise 13 Ocak'ta Mutallibov tarafından SSCB Bakanlar Konseyi Başkanı Nikolay Rıjkov'a çekilmiştir. Bütün bu telgraflardan da görüldüğü gibi Bakü'de 20 Ocak 1990 tarihinde Sovyet ordusu tarafından yapılan ve Azerbaycan tarihine *Kara Ocak* diye düşen bu katliamda dönemin Azerbaycan yönetiminin de rolü olmuştur³³⁸.

Azerbaycan yönetiminin başvurusunu değerlendiren Sovyet yönetimi 15 Ocak 1990 tarihinde *sokağa çıkma yasağı* kararı almıştır. Bu kararda Dağlık Karabağ dâhil Azerbaycan'ın Ermenistan'la sınır bölgelerinde de sokağa çıkma yasağı tatbik edilmiştir. Bu kararda mitingler düzenleyen ve yasal olmayan kurumların denetim altına alınması ve kapatılması, bölgeler arasında kontrol mıntukalarının kurulması ve geçen bütün araçların kontrol edilmesini bildirilmiştir. Ayrıca kararda bölgedeki bütün silah ve mühimmata el koyulması bunun için gerekirse insanların tek tek aranması yazılmıştır. Bölgeler arasında iletişim sağlanması için özel kurallar, radyo,

³³⁷ Artur Resizade, 1935 yılında Gence'de doğmuştur. 1996-2018 yılları arasında Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Başbakanlık görevinde bulunmuştur.

³³⁸ Şihaliyev, *Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu*, s.155.

televizyon yayınlarına kısıtlamalar getirilmiştir. Lakin bütün bu önlemler Azerbaycan ve Ermenistan'da yapılan miting ve yürüyüşleri engelleyememiştir³³⁹.

Ocak ayının ortalarında Azerbaycan sınırlarında 10 binlik kişilik bir Ermeni silahlı birliği konuşlanmıştır. İlk önce Nahcivan Özer Vilayetinin köylerine baskınlar düzenleyen Ermeniler sivil nüfusu katletmiştir. Bölgede zırhlı araçlar ve tankları yerleştiren Ermeni birlikleri Nahcivan bölgesini tehdit etmeye başlamıştır. 15 Ocak'ta Ermenistan'da ve Dağlık Karabağ'da bulunan *Krunk* ve *Karabağ* terör örgütleri birleşerek *Ermeni Ulusal Harekâtı* (EUH) adlı örgütü kurmuşlardır. Bu örgütün yönetimine Levon Ter Petrosyan atanmıştır. Bu adımla Ermeni ulusal ordusu kurulmuştur. EUH'a, Dağlık Karabağ bölgesine 1500'e yakın Ermeni askerini ve 40 adet tank yerleştirmeye muvaffak olmuştur. Ermeni silahlılarının Azerbaycan'ın sınır bölgelerine saldırması sonucu Bakü'de halk meydana toplanarak Vezirov'un Azerbaycan yönetiminden istifasını talep etmiştir³⁴⁰. Sovyet yönetimi, bu gösterileri fırsat bilerek Orgeneral Dimitri Yazov'a Bakü'deki olaylara silahla müdahale etmek emrini vermiştir. 19-20 Ocak gecesi Bakü'ye zırhlı araç ve tanklarla dâhil olan 26.000 kişilik Sovyet *Alfa* özel harekât birlikleri ilk önce Azerbaycan televizyonunun enerji bloğunu patlatmıştır. Dış ülkelere yayını kesen birlikler, şehirde karşılarına çıkan her kesi öldürmeye başlamıştır. Yaşlı, kadın, çocuk demeden silahsız nüfusu katleden Sovyet askerleri, apartmanları ve hastanelere de ateş açmıştır. Yaralıların yardımına gelen doktorlar vurulmuş, ambulanslar ve sivil araçlar tanklarla ezilmiştir. Bakü'de Sovyet ordusunun saldırıları sonucu 611 kişi yaralanmış, 133 kişi hayatını kaybetmiş ve 841 kişi tutuklanmıştır. Bölgedeki katliamın dünya basınına yansımaması için önceden batılı gazetecilerin ve dış ülkelere gelenlerin ülkeye girmesine yasak koyulmuştur. 20 Ocak'ta gerçekleştirilen katliam Azerbaycan halkının direncini kıramamış ve mücadele eden kitle sayısının büyümesine neden olmuştur³⁴¹.

Olaylar sonrasında Bakü'de olan Amerikalı gazeteci Tomas Golzt, olayların canlı tanıkları ile röportaj yapmıştır. Olayların canlı tanığı olan Türk genç, Sovyet

³³⁹Барсегов, *Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике* (Barsegov, *Nagornyy Karabağ v Mejdunarodnom Prave i Miravoy Politike*), s.676.

³⁴⁰ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.444-445.

³⁴¹ Dedeyev vd. 99 *Soruda Karabağ*, a.g.e, s.125-126.

ordusunun aslından bir hafta önce Karabağ'a gönderilmesi için geldiğini demiştir. Silahlı gruplar bölgedeki Ermeniler aleyhine olan propagandaları bastırmakla görevlendirilmiştir. Sovyet yönetimi Bakü'de düzenlenen mitingler için Azerbaycan yönetimini cezalandırmak kararı almıştır. Bunun içinde Sovyet ordusu, Ocak ayının 19'uncu gecesi harekete geçerek sivil nüfusu katletmiştir. Bu sivil nüfus içinde Türklerle birlikte Yahudiler, Ruslar ve diğer topluluklara ait kişilerde katledilmiştir. Lakin dünya kamuoyuna yalnızca Müslüman Şia nüfusun katledilmesi olarak aktarılmıştır. Bunun için de Sovyet ordusunun Gürcistan'da ve Baltık ülkelerinde yaptıklarına karşı tepki gösteren Batı Devletleri, Azerbaycan'da 200'e yakın kişinin vahşice katledilmesine sessiz kalmıştır. Bu katliam sonrasında Azerbaycan halkının Sovyet yönetimine karşı olan inancı sarsılmıştır³⁴².

Ocak ayının başlarından itibaren gelişen olayları değerlendiren AHC lideri Elçibey, Türk gazetecilere verdiği röportajda bu olayların tek suçlusu Gorbaçov ve Yazov olduğunu söylemiştir. Bu olaylarda İran'dan destek aldıklarını bildiren Elçibey, İran İslam Cumhuriyeti'nin yalnızca din yönünden destek verdiğini söylemiştir. Bu da Ermenileri destekleyen Batı devletleri için bir Hristiyan-Müslüman savaşı olarak görülebilir ve Fransa, ABD gibi büyük devletlerinin gözünde Azerbaycan'ın nüfusunu sarsabilirdi. Bunun için AHC'i Azerbaycan halkına yardım edenlerin yalnızca demokrasi ve insani değerler için hareket etmesini söylemiştir. Türkiye'nin bu olaylarda tutumunu değerlendiren Elçibey, gazetecilere Türk halkından ve Türk basınından memnun olduklarını söylemiştir. Türk halkının bu zor günlerde Azerbaycan Türklerinin yanında olduğunu söyleyen Elçibey, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın sarf ettiği yanlış sözlerin Azerbaycan halkının tepkisine yol açtığını söylemiştir. Turgut Özal olaylar sonrasında Azerbaycan Türklerinin Sünni değil de Şii olmasını vurgulamış ve bu olaylara karışmadıklarını söylemiştir³⁴³. Türkiye'nin Milliyet gazetesinde Özal'ın bu sözünü *Özal'a Alkış* başlığı altında yayınlanmıştır. Özal'ın "*Azeriler Şii, biz Sünni'yiz İran'a daha yakınlar*" sözü Moskova tarafından hoşnutlukla karşılanmıştır. Moskova yayın organları Türkiye, Azerbaycan ve İran ilişkilerini değerlendirirken Özal'ın kullandığı bu sözü yayınlamıştır. AHC'si ise kendi yorumunu bildirirken bölgede

³⁴² Thomas Goltz, *Azerbaijan Diary*, Routledge Published, New York, 2015, s.12.

³⁴³ Elçibey, *Bu Benim Kaderimdir*, s.56-57.

yaşayan Türkleri birleştirme çabalarının İran'la birlikte Türkiye'nin de çıkarlarını etkileyebileceğini belirtmiştir³⁴⁴. Özal'ın bu konuşmasına Türkiye'de yaşayan Azerbaycan Türklerinden tepki gelmiştir. Ankara'da bulunan Azerbaycan Kültür Derneği, bu konuşmaya karşı, bölgede dini değil daha çok milletçi faktörün rol aldığını söylemiştir. Azerbaycan Türklerinin, Türkiye'ye umut bağladıkları ve bütün yürüyüşlerde Atatürk'ü ve Türkçülüğü andıklarını söylemişlerdir. Azerbaycan özgürlük harekâtının izlediği politikanın Atatürk'ün laiklik politikası olduğunu ve tek isteklerinin Türkiye'nin onların yanında olarak manevi destek olmaları olduğunu bildirmişlerdir³⁴⁵. Dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Özalın bu sözlerine Türkiye'de yaşayan milliyetçi kesimle birlikte Azerbaycan Türklerinden de tepki gelmiştir. Azerbaycan'da ise Halk Cephesi³⁴⁶, Cumhurbaşkanı Özalın sarf ettiği bu ifadenin Azerbaycan halkının tepkisine yol açtığını Türk gazetecilere aldıkları röportajlarda bildirmişlerdir.

Kanlı Ocak olaylarını fırsata çeviren Ermenistan yönetimi ise Azerbaycan sınır bölgelerini işgal etmek için *İsrail Usulü* olarak bilinen bir operasyon planı hazırlamıştır. Bu planın haritası önceden çizilmiş ve işgal edilecek bölgelerin isimleri haritada Ermeni isimleri olarak değiştirilmiştir. Bu planın ilk saldırısı Nahcivan bölgesine olmuştur. 20 Ocak'ta Ermeniler Nahcivan'ın Sederek bölgesine saldırı düzenlemiştir. Bu saldırılar bir hafta devam etmiştir. Saldırlara karşı Nahcivan Halk Cephesi Karargahında, gönüllülerden oluşturulmuş savunma birlikleri kurulmuştur. Afiyeddin Celilov komutasındaki gönüllüler, Ermeni saldırılarını durdura bilmiştir. Bu saldırılar sonucu onlarca kişi hayatını kaybetmiştir. Sovyet ordusunun arabuluculuğu ile Ermeni ve Nahcivan tarafı arasında geçici ateşkes sağlanmıştır³⁴⁷.

Ermenilerin, 1990 yılının Ocak ayında Şuşa-Bakü, Terter-Kelbecer, Tiflis-Ağdam otobüslerine düzenlediği silahlı saldırılar sonucu 41 kişi ölmüş, 78 kişi yaralanmıştır. Ermeniler, bölgede yollara, köprülere ve araçlara bombalı saldırılar

³⁴⁴ "Özal'a Alkış", *Milliyet Gazetesi*, Ankara, 16 Şubat 1990, s.4.

³⁴⁵ Sema Emiroğlu, "Azeri Türklerinden Sert Tepki", 19 Ocak 1990, s.12.

³⁴⁶ bkz: Abulfaz Elçibey, *Bu Benim Kaderimdir*, s.57.

³⁴⁷ 1991 yılında Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Başkanı Haydar Aliye tarafından oluşturulan Nahcivan Devlet Savunma Komitesi'nin askeri operasyon komutanı yardımcısı Kazenfer Kanberov'un anlattıklarından.

düzenlemekle birlikte soygun faaliyetlerinde de bulunmuşlardır³⁴⁸. 20 Ocak olayları sonrası Nahcivan Parlamentosu toplanarak kendilerinin Sovyet Azerbaycan'ından ayrıldıklarını, bağımsızlık ilan ederek Türkiye Cumhuriyetine bağlandıklarını ilan etmişlerdir. Nahcivan Parlamentosu, Birleşmiş Milletler ülkelerine telgraflar çekerek kendilerini Sovyet katliamından korumalarını istemiştir. Lakin bölgede olağanüstü hal olduğu için cevap alınamamıştır. Bakü'de ise halk genel greve giderek Sovyet Yüksek Kurulu'nun binasına Azerbaycan bayrakları ve Sovyet yönetimi aleyhine olan pankartlarla asmışlardır. Ayrıca Azerbaycan Türkleri, Bakü'deki katliama Rus birlikleri içinde Ermenilerinde katıldığını bildirmişlerdir. Hatta Bakü'de katliam gecesi yaşanırken Ermeniler, Rusların desteği ile Dağlık Karabağ'da ve Azerbaycan-Ermenistan sınır bölgelerinde saldırılarda da bulunmuşlardır³⁴⁹.

Kanlı Ocak Olaylarından sonra Vezirov, yönetimden istifa ederek ülkeden ayrılmıştır. AKP Merkez Bürosu Birinci Sekreteri olarak Ayaz Mutallibov yönetime getirilmiştir. Mutallibov'un halk arasında saygınlık kazanması için Sovyet yönetimi Dağlık Karabağ'daki olaylara müdahalelerde bulunmuştur. Mutallibov ise yalnızca Rusların desteğini alarak, kaybedilmiş Azerbaycan topraklarını Ermenilerden alabileceklerini halk karşısında söylemiştir. Rusların politik çizgisi ile ilerleyen Mutallibov, halkı buna inandırmaya çalışmıştır³⁵⁰. Kanlı Ocak olayları sonrası halk, 22 Ocak'tan itibaren 40 günlük yas ilan ederek meydana akışmıştır. Bütün devlet ve sivil kurumlarında tatil ilan edilmiştir. Ölenlerin cenazesinden sonra halk meydana toplanarak miting düzenlemiştir. Mitingde komünist rejim, faşist rejimi olarak değerlendirilmiş ve komünist parti üye kimlikleri yakılmıştır. Azerbaycan yönetiminden bu katliamı gerçekleştirenlerin derhal bulunması ve yargılanması talebinde bulunulmuştur. Bakü'de bu olaylar gerçekleşirken Nahcivan'ın Sederek dâhil Ermenistan'la sınır olan bölgelerinde çatışmalar devam etmiştir. Bakü'deki mitingler Nahcivan bölgesinde de düzenlenmiş, halk parti kimliklerini yakmak ve siyah giymekle kendi itirazlarını Sovyet yönetimine bildirmişlerdir. Azerbaycan'ın

³⁴⁸ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.446-447.

³⁴⁹ Cenk Başlamış, "Bakü'de Kızılırdı Cehennemi, Nahcivan Parlementosu'nun Kararı: Türkiye'ye İltihak", *Milliyet Gazetesi*, 21 Ocak 1990, s.4.

³⁵⁰ Şihaliyev, *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü*, s.54.

bütün sınır bölgelerinde oğlan üstü hal tatbik edilmesine rağmen çatışmalar sürmüştür³⁵¹.

26 Ocak 1990 tarihinde EUH ve Nahcivan Halk Cephesi arasında saldırıların durdurulmasına yönelik ateşkes imzalanmıştır. Ateşkes imzalanması için Ermenistan'ın Eraske köyünde her iki taraf bir araya gelerek konuşmalar yapmışlardır. Görüşmeler sonucu her iki tarafın silahları bırakması ve ateşi kesmesi üzere bir anlaşma yapılmıştır. Bu ateşkes görüşmesi artık her iki tarafta Komünist Partisi'nin etkisinin olmadığını ispatı olmuştur. Lakin bu duruma tezat olarak varılan anlaşmayı kontrol etmek görevi bölgede bulunan Sovyet Ordusuna verilmiştir. Ateşkes anlaşmasının arkasınca Letonya'nın başkenti Riga'da gerçekleşen barış görüşmeleri de bölgede yönetimin tamamen ulusal güçlerin elinde olduğunu kanıtlamıştır. Bakü'de ise Sovyet yönetimi AHC'ni sindirmek için bazı üyelerini tutuklamıştır. Azerbaycan'ın Lenkaran bölgesinde yönetimi tamamen ele geçiren AHC'si bölgede sosyoekonomik düzeni sistemli bir şekilde yönetmeyi becermiştir. Hem Ermenistan tarafında hem de Azerbaycan tarafında birçok bölgeyi ulusal güçler yönetmeğe başlamıştır³⁵². 9 Şubat 1990 tarihinde toplanan AKP'i Dağlık Karabağ bölgesine yardımcı vilayet partisinin atanmasını uygun bulmuştur. 11 Ocak'ta RKP Merkez Bürosu, kendi kabul ettiği tüzüğe dayanarak bölgede durumu düzenlemek için mevcut olmuş Özerk Yönetim Komitesi'nin faaliyetinin yanlış olduğunu ilan etmiştir. Yeni kurulmuş *Yardımcı Vilayet Partisi*'nin yönetimine ise Viktor Polyaniçko atanmıştır³⁵³.

Kanlı Ocak olayları sonrası Volski ve ekibinin Dağlık Karabağ'ı terk etmesi sonucu Polyaniçko bölgeye gönderilmiştir. Polyaniçko'nun asıl görevi durumu kontrol altına almak ve bölgeyi politik olarak tekrar Bakü'ye bağlamak olmuştur. Milliyetçi Ermenileri tutuklayan Polyaniçko, onları bölgede bulunan Rus köyü Rostov-Don'daki hapishaneye göndermiştir. Polyaniçko, 1990 yılının sonuna kadar bölgedeki ayrılıkçı grupları parçalamayı başarmıştır. Onlar arasında karışıklık çıkarmış ve zayıf düşmelerine neden olmuştur. Polyaniçko'nun durumu kontrol altına

³⁵¹ "Son Malumat", *Şark Kapısı Gazetesi*, Nahcivan, 24 Ocak 1990, s.1.

³⁵² Cenk Başlamış, "Halk Cephe'si ile Ermenistan Ulusal Hareketi Anlaşmaya Vardı: Nahcivan'da Ateşkes", *Milliyet Gazetesi*, 27 Ocak 1990, s.4.

³⁵³ ARPIİSSA, f.1, s.85, iş.58, s.7.

alması bölgeni ekonomik ve politik yönden tekrar Azerbaycan'a bağlamıştır. Azerbaycan yönetimi, bölgede Türk nüfusu artırmak için Hocalı köyüne şehir statüsü vererek; Orta Asya'dan Azerbaycan'a göç eden Ahıska Türklerini bölgeye yerleştirmiştir. 1990 yılının baharında Polyaniçko, kendisine verilen yetkiye dayanarak Ermenistan ve Azerbaycan'da Polis Özel Harekât birliklerini kurmuştur. *Siyah Bereliler* olarak da anılan bu birlikler Azerbaycan'da *OMON*, Ermenistan'da *OMOR* olarak adlandırılmaktadır. Dağlık Karabağ ve etraf bölgelerinde 10 bine yakın OMON askeri yerleştirilmiştir. Askerlerin kurduğu kontrol denetim noktalarında yasal olmayan silahların aramaları başlamıştır. Hocalı hava alanında konumlanan OMON birlikleri bölgeyi kontrol altına almayı başarmışlardır³⁵⁴.

Atina'da bulman, Yunanistan Hükümetinin de desteğini alan Ermenistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi üyeleri ise Dağlık Karabağ sorununda Türkiye'yi suçlamışlardır. Türkiye'nin, Karabağ sorununda Azerbaycan yönetimi ile karşılıklı ilişkiler içinde olduğunu bildiren Ermeniler, Türkiye ile komşu olan bütün devletleri Türkiye'ye karşı işbirliğine çağırmıştır. Ermeniler, Şubat ayında Mutallibov'un Türkiye'yi ziyaret ederek, bir dizi anlaşmalar imzalamasını da Karabağ sorununa bağlamıştır. Ayrıca Bakü'de düzenlenen mitinglerde Atatürk portresinin ve Türk bayraklarının asılması, Ermeniler için Türkiye'yi suçlamak konusunda yeterli olmuştur. Dağlık Karabağ'da çatışmalarda ele geçirilen silahların Amerikan yapımı olması, Ermenilerin Türkiye'nin bölgedeki Türkleri silahlandığını söylemesine sebebiyet vermiştir³⁵⁵.

SSCB Yüksek Sovyeti Ermenistan ve Azerbaycan'da durumu düzenlemek için 5 Mart 1990 tarihli kararını kabul etmiştir. Bu kararda Azerbaycan ve Ermenistan arasında olan çatışmaların bütün Transkafkasya bölgesini olumsuz etkilediği vurgulanmıştır. Yüzlerce insanın ölümüne ve yüzbinlerce insanın kendi yurtlarından mülteci düşmesine sebep olan bu çatışmaları durdurulması için her iki ülke yönetimine memnuniyetsizliğini bildirmiştir. Kabul edilen kararda Ermenistan ve Azerbaycan yönetimlerini kendi ülkelerinde yaşayan halkların güvenliği için sorumlulukları olduğu ve onların iyi yaşaması için her türlü kolaylıklar sağlandığı

³⁵⁴ Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, s.109-110.

³⁵⁵ Dış Haber Servisi, "Ermenilerin Garip Mantığı: Karabağ Olaylarının Arkasında Türkiye Var", *Tercüman Gazetesi*, 25 Mart 1990, s.6.

belirtilmiştir. Halklar arasında hukuk eşitliğinin sağlanması ve her iki ülkenin kendi sınırlarını belirleyen antlaşma imzalamaları gerektiği gösterilmiştir. Her iki ülkenin adli makamları, silahlı grupları, milliyetçilik ve din propagandası yapan çeteleri araştırması gerekmektedir. Her iki taraftan silahlar toplanmalı, Azerbaycan yönetimi Bakü'de mevcut oğlan üstü durum kaldırmalı ve sınırları içinde güvenliği sağlamalıdır. Her iki ülke ekonomik durumun kalkınması, hava ve kara yollarının kullanıma açılması ve güvenliğin sağlanması şartı ile bütün devlet kurumlarını görevlendirmelidir. Ocak olayları araştırılmalı ve suçluları bulunmalıdır. Yerli medya ve basın organlarına olayları olduğu gibi vermeleri uygun görülmüştür. Kararda kabul edilen 8 maddenin hiç biri bölgede uygulanmamıştır³⁵⁶. Sovyet yönetiminin baskısı ile Azerbaycan ve Ermenistan yönetimleri, Dağlık Karabağ'da durumun kontrol altına alınması için 5 Mart kararlarını kabul etmiştir. Lakin her iki ülkenin kabul ettiği kararlar bir birine zıt olmuştur. SSCB'nin kabul ettiği kararlara ters olan 5 Mart kararları bölgede durumun tamamen kontrolden çıkmasına neden olmuştur. Bölgeye silah ve mühimmat sevk eden Ermeniler, SSCB'nin kabul ettiği kanunların ne Ermenistan'da ne de Dağlık Karabağ'da geçerli olmadığını açık olarak beyan etmiştir³⁵⁷.

Dağlık Karabağ'ın Hocavend ve Hankendi bölgelerinde milletlerarası çatışmanın ve milliyetçi kışkırtmaların suçlusu olarak Parti Komitesi'nin görevden alınan Birinci Sekreteri Grigoryan'ın faaliyeti olduğu ortaya çıkmıştır. Azerbaycan yönetimi, durumu değerlendirirken Grigoryan'ın bölgede görevde olduğu zaman milliyetçi çatışmaların yaşanması ve bu çatışmalarda kendini önder gibi göstermesi kanıtlanmıştır. Onun faaliyetleri sonucu bölgede yaşayan Türkler, zorla kendi yaşam yerlerinden kovulmuş ve mülkleri yağmalanmıştır. Vilayetin bütün bölgelerinde Türk nüfus ağır işlerde çalıştırılmış ve onların yaşaması için arsa almalarına izin verilmemiştir. Grigoryan yönetimi, cinayetten yargıladığı kişilerin %70'i Türk olmuştur. Bölgeden toplanan vergilerin ödenmesinde Türk nüfus daha fazla ödemeye zorlanmış ve ilave olarak rüşvet dahi alınmıştır. Bütün bu cinayetlerin karşısında

³⁵⁶"Постановление Верховного Совета СССР: О положение в Азербайджанской ССР и Армянской ССР и мерах по нормализации обстановки в этом регионе", газета *Правда*, Москва, 5 март 1990, с.1 (Postanovlenie Verhovnovo Soveta SSSR: O polojenie v Azerbaydjanskoy SSR i Armyanskoy SSR i merah po normalizacii obstanovki v etom regione, gazeta Pravda, Moskva, 5 Mart 1990, s.1).

³⁵⁷ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.448.

Grigoryan, Azerbaycan yönetiminin 23 Mart 1990 tarihli kararı ile sadece görevinden azledilmiş ve Komünist Partisinden kovulmuştur³⁵⁸. Azerbaycan yönetimi Ermenistan'la komşu olan bölgelerin güvenliğini sağlamak için 31 Mart 1990 yılında kabul ettiği kararla Ermenistan ve Azerbaycan sınır bölgelerinde sınırlara dikenli tel çekilmesi kararlaştırılmıştır. Karar, Ermenistan yönetimine gönderilmiş ve sınır bölgelerinde güvenliğin sağlanması için bu hatların çekilmesi teklif edilmiştir. Ayrıca Hocalı şehir valiliği oluşturulması ve Asgeran bölgesinden Kosalar, Cemilli ve Meşeli köylerinin Hocalı sınırları içine alınması kararı alınmıştır³⁵⁹.

Ermeniler ise Nahcivan'ın sınır bölgelerine saldırmış, halk Ermeni saldırılarını protesto etmek için 20 Nisan'da Nahcivan şehrinde miting düzenlemiştir. 10 bine yakın kişinin katıldığı bu mitingde Azerbaycan'ın bölgelerinde mevcut olan oğlan üstü hal durumunun kaldırılması, Azerbaycan Anayasasının 6. ve 7. maddelerinde değişiklikler yapılması, Azerbaycan Ulusal Ordusu'nun kurulması ve 28 Mayıs tarihinin özgürlük günü olarak kabul edilmesi için bir tüzük kabul edilmiştir. Ayrıca Nahcivan'ın sınır bölgelerinde yaşayan nüfusun Ermeni saldırıları karşısında güvenliğinin sağlanması ve Ermeniler tarafından işgal edilen Kerki köyünün boşaltılması talebinde bulunulmuştur. Bütün bu faaliyetlere karşı Azerbaycan yönetimi, durumu kontrol altına almak için kabul ettiği bazı kararların yalnızca kâğıt üzerinde kaldığı görülmektedir³⁶⁰.

Azerbaycan yönetimi, durumu düzenlemeye yönelik kararlar alırken, Ermenistan'da EUH'yı yönetimi ele geçirmiştir. İlk kez yönetimin başına komünist olmayan Ter Petrosyan getirilmiştir. 4 Ağustos seçimlerinde zafer kazanan EUH'nın yöneticisi Ter Petrosyan, Ermeni halkının de facto lideri olarak tanınmıştır. Erivan merkezinde Lenin heykeli halk tarafından yıkılmıştır. Bir diğer EUH'nın üyeleri olan Manukyan ve Manucharyan komünist olmayan birinin yönetime gelmesini kabullenememiştir. Moskova'dan yardım talebinde bulunan bu kişiler, Gorbaçov'u Ermenistan'da kurulan yeni yönetimin SSCB'i için bir tehlike olduğuna inandırmıştır. Bunun üzerine Gorbaçov, 25 Temmuz 1990 tarihinde Bölgesel Silahlı

³⁵⁸ ARPIİSSA, f.1, s.85, iş.65, s.7-8.

³⁵⁹ ARPIİSSA, f.1, s.85, iş.73, s.9.

³⁶⁰ Telman Nesrulloğlu, "Miting", *Varlık Gazetesi*, Nahcivan, Mayıs 1990, s.1.

Birliklerin kurulmasını yasaklama yönündeki kararı devreye sokmuştur. Lakin Ermenistan'da, Leonid Azgalyan tarafından *Ermeni Kurtuluş Ordusu* (EKO) kararın tatbikinden önce kurulmuştur. Bu orduda diasporadaki Ermeniler tarafından gönderilen silahların yan sıra bölgedeki Sovyet Üslerinden para karşılığı alınan silahlar da bulunmuştur. EKO içerisinde bulunan milisler Ermenistan İçişleri Bakanlığı'na bağlılık yemini etmişlerdir. Ağustos ayında Ermenistan'ın ve Azerbaycan'ın Kuzey sınırlarında silahlı çatışmalar yeniden başlamıştır³⁶¹.

Ermenistan'da bütün bu olaylar gerçekleşirken Azerbaycan yönetimi, Dağlık Karabağ'da durumun kontrol altına alınması için yeni bir karar kabul etmiştir. 14 Ağustos 1990 tarihinde kabul edilen kararda; Dağlık Karabağ'ı yöneten Özerk Yönetim Komitesi'nin faaliyetinin feshedilmesi kabul edilmiştir. SSCB'nin 28 Kasım 1989 tarihli kararına zıt olan faaliyetler düzenlediği için bu yönetim usulünün gerçekleştirdiği bütün işler 30 Nisan'dan itibaren geçersiz sayılmıştır. 30 Nisan'dan itibaren bölge Vilayet Komitesi kurulana kadar Yeni Parti Komitesi'nin yönetimine verilmiştir. Yeni yönetime bölgesi ekonomik kalkındırmak ve güvenliği sağlamak için kabul edilen kararların uygulanması karara alınmıştır. Lakin Azerbaycan yönetiminin bölgeyi ekonomik yönden kalkındırmak ve çatışmaları kontrol altına almaya yönelik kararlarının bir sonuç vermediği bilinmektedir³⁶².

Dağlık Karabağ sorunun alevlendiği 1988 yılından itibaren Ermeni diasporası ve Moskova yönetimi dünya kamuoyunun dikkatini bölgeden dağıtmaya çalışmıştır. Moskova'daki Ermeni lobisi, Sovyet yönetiminin de desteğini alarak İran'daki ve Türkiye'deki Kürtleri finansa etmiştir. Asıl amaç Türkiye ve İran'ın dikkatini Kürtlere yöneltmek Dağlık Karabağ'da istediği gibi hareket etmek olmuştur. Sınır bölgesinde bulunan iki Müslüman devletin müdahalesinden bu yöntemle kurtulmaya çalışılmıştır. Sovyet yönetimini desteğini alan Ermeniler, önce 1980 yıllarının başlarında Moskova'da kitaplar bastırmakla işe başlamıştır. Kitaplarda '*Türkiye'de Ermeni sorunu yoktur, Kürt sorunu vardır*' diye yazılar yazılmıştır. Ardınca bölgedeki Kürtleri finansa etmekle birlikte Suriye'de bulunan terör kamplarında askeri eğitim almaları sağlanmıştır. Bu gruplar, Türkiye sınırlarında ve İran'ın bazı bölgelerinde terör faaliyetlerinde bulunmuşlardır. İran

³⁶¹ Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, s.111-112.

³⁶² ARPIİSSA, f.1, s.85, iş.103, s.5-6.

Ordusu'nun düzenlediği operasyonlar sonucu esir alınan 15 Kürt arasında 3 Ermeni'de bulunması Ermeni faaliyetinin kanıtı olmuştur. Eğitilen gruplar içerisinde çok sayıda Ermeni kökenli kadınlarda bulunmuştur. Bu kadınların çoğu Azerbaycan polis kuvvetlerinin Karabağ'da yaptığı operasyonlar sonucunda tutuklanmıştır. Bütün bu eylemlerin gerçekleştirilmesinde Ermenistan lobileri ve Ermenistan'da ve dış ülkelerde yaşayan zengin Ermenilerin de mali yardımı olmuştur³⁶³.

Ermeniler, 1990 yılının Ağustos ayından itibaren Dağlık Karabağ'da bulunan Polyaniçko yönetimine saldırmaya başlamıştır. Polyaniçko bütün Ermeni saldırılarına İçişleri Bakanlığı özel kuvvetleri ile karşılık vermiştir. Azerbaycan sınırını gizlice geçerek bölgeye gelen Ermeniler, silahlı partizan birlikleri oluşturarak gerilla savaş taktiği uygulamıştır. Bu birlikler, silahları bölgede bulunan Rus birliklerinden para karşılığı satın almakla veya el yapımı silahlar üretmekle saldırılar düzenlemiştir. Ermenistan'dan gelen silahlı birliklerin katılmasıyla avcı gruplar oluşturan Ermeniler, kendilerini fedai olarak adlandırmış, köprülere, kara ve demir yollarına bombalı saldırılar düzenlemiştir. Polyaniçko yönetimi ise bu saldırılara Ermenistan'la bölge arasında yolu kapatmakla karşılık vermiştir³⁶⁴. Saldırıları dile getiren AHC'nin yöneticisi Elçibey, gazetecilerin sorularını cevaplarken; *“Ermeni saldırıları Azerbaycan halkını korkutmamaktadır, biz gereken cevabı her zaman vereceğiz”* demiştir. Ayrıca bu saldırılar sonucu 14 Türk hayatını kaybetmiş, 100 den fazla Ermeni çeteci ölmüştür. Saldırıları durdurmak için Azerbaycan yönetimi, Sovyet yönetimi ile diyaloga girmek zorunda kalmıştır. Sovyetler tarafından Azerbaycan ve Ermenistan sınırlarına 14 bin Rus askeri göndermek öngörülmüştür. Azerbaycan yönetiminin finansa etmesi ile böyle bir ordunun oluşturulması düşünülmüştür. Lakin böyle bir yardım sağlanamaması o dönem için mümkün gözükmemektedir³⁶⁵.

1990 yılının Ocak ayından son aylarına kadar Ermeniler, hem Dağlık Karabağ'da terör faaliyetlerinde bulunmuş hem de Azerbaycan'la olan sınır bölgelerinde saldırılar düzenlemiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olan kuvvetler, Azerbaycan sınırlarına 1990 yılı içerisinde 131 defa saldırı düzenlemiştir.

³⁶³ Elçibey, *Bu Benim Kaderimdir*, s.69-70.

³⁶⁴ Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, s.112-113.

³⁶⁵ Elçibey, *Bu Benim Kaderimdir*, s.78.

Çatışmalarda birçok sivil yaralanmıştır. 1990 yılının son ayına kadar Dağlık Karabağ'da Ermenilerin yaptığı terör saldırılarında 13 kişi ölmüş, 65 kişi yaralanmıştır. Polis kuvvetlerinin Dağlık Karabağ'da yaptığı aramalar sonucu Ermeni silahlı gruplarının kullandığı 342 mayın, farklı türlerde 70.824 adet mermi, 619 el bombası, 2723 adet tabanca ile otomatik silahlar, 694 kg patlayıcı tespit edilerek el konulmuştur. Azerbaycan yönetimi, polis kuvvetlerinin büyük bir bölümünün Dağlık Karabağ'daki terör saldırılarını önlemek için göndermiştir. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen Ermenistan, korumasız kalan diğer sınır bölgelerine saldırılar düzenlemiştir³⁶⁶.

3.5.5. Sovyetler Birliği'nin Son Yılında Karabağ (1991)

1991 yılının Ocak ayında Sovyet Cumhuriyetlerinin birliğini sağlamak için Gorbaçov, ülkelere bazı yetkiler tanımıştır. Gorbaçov Kafkasya ve Baltık Cumhuriyetlerini bir arada tutmak için yeni bir *Birlik Antlaşması* planı üzeninde çalışmıştır. Bu plana Azerbaycan yönetimi hariç hiç bir Sovyet Cumhuriyeti destek vermemiştir. Cumhuriyetlerin bağımsızlık yolunu seçmesi Gorbaçov'un bu planını gerçekleşmesine izin vermemiştir. AKP Birinci Sekreteri Mutallibov, Kanlı Ocak olayları sonrası yönetime geldiği günden beri hep Rus yanlısı bir politika izlemiştir. Dağlık Karabağ bölgesinde durumun kritik olarak kalması Moskova yönetimini endişelendirmiştir. Ocak ayında bölge hakkında Mutallibov'un Moskova yönetimine gönderdiği rapor, Azerbaycan için durumun ne kadar vahim olduğunu ortaya koymuştur. Sovyetlerin milletler uzmanı Mihaylov, raporu incelemiştir. Raporda bölgedeki sorunun Ermeni toprak iddialarından kaynaklandığını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca polis araştırmalarına rağmen bölgede bulunan grupların elinde çok fazla silah ve mühimmat bulunmuştur. Sovyet İçişleri Bakanlığı, KGB ve Savunma Bakanlığı Azerbaycan özel kuvvetlerinin yardımıyla bölgedeki grupları silahsızlandırmak için bir operasyon düzenleme karara almıştır. Azerbaycan yönetiminin Moskova'dan destek isteğine, Moskova olumlu yanıt vermiştir. 17 Ocak'tan itibaren bölgede Sovyet kuvvetleri ve Azerbaycan özel polis kuvvetleri Ermenilere karşı konuşlanmıştır. Bu olay Azerbaycan yönetimi için ilk önceleri bir avantaj gibi

³⁶⁶Несрин Сулейманлы, “Милитаризация карабахского конфликта”, *ИРС Журнал*, cilt:6, sayı:90 (2017), s.52 (Nesrin Süleymanlı, “Militarizaçiya karabahckovo konflikta *İRS Jurnalı* s.52).

görünse de sonradan Karabağ Savaşı ile, kendi güvenlik kuvvetlerini oluşturmakta Ermenistan'dan geri kaldığı görülmektedir³⁶⁷.

1990 yılının Kasım ayından bölgeye izinsiz gelen Dağlık Karabağ'ın eski yöneticisi Pogosyan, Hankendi'nde bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda Azerbaycan yönetiminden izin alınmadan bölgedeki oğlan üstü hal rejiminin kaldırılması ve milliyetçi faaliyetlerin güçlendirilmesi hakkında konuşmalarda bulunmuştur. Pogosyan, bölgeye Ermenistan yönetiminin talimatı ile gelmiş ve asıl amacı, bölgede milletlerarası çatışmayı fırsata çevirerek Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'dan ayırmak olmuştur. Bu faaliyetlerden haberdar olan Azerbaycan yönetimi, 9 Ocak 1991 tarihinde bir karar kabul etmiştir. Ermenistan yönetiminin Azerbaycan'ın içişlerine karışmasının bölgede durumun daha da kritik bir hal almasına ve iki halk arasında çatışmaların artmasına neden olduğu bildirilmiştir. EKP'nin üyesi olan Pogosyan'ın bölgede bulunmasının Dağlık Karabağ'daki gergin durumun çatışmaya dönüşmesine neden olduğu ve bu soruna parti tarafından gereken değerin verilmesi karara alınmıştır³⁶⁸.

Ermenilerin bölgede ayrılıkçı propagandalar yapması 1990 yılının Kasım ayında Azerbaycan yönetimini ciddi önlemler almasına neden olmuştur. İlk önce propaganda merkezlerinden olan ve Ermenilerin çoğunluk oluşturduğu Hanlar ve Şaumyan³⁶⁹ ilçelerinden göçürülmesi planlanmıştır. AKP'nin 1991 yılının Şubat ayında düzenlendiği toplantıda; Ermenilerin, Azerbaycan bölgelerinden sınır dışı edilmesi planı üzerinde konuşulmuştur. Bu plana dönemin önemli devlet adamlarından olan Haydar Aliyev de destek vermiştir. Toplantıda söz alan Aliyev, Azerbaycan yönetiminde olduğu yıllarda Dağlık Karabağ'da Türk nüfusun artımından söz ederken, Nahcivan bölgesinde Ermeni nüfusun yok denilecek kadar azalmasını da belirtmiştir. Ayrıca Dağlık Karabağ'da durumun kontrol altına alınmasının tek yolunu, Bakü'de ve diğer Azerbaycan bölgelerinde yaşayan Ermenilerin politik bir baskı altında tutulmasında görmüştür. Daha sonra söz alan bölge yöneticisi Polyaniçko, 1991 yılını *Karabağ Yılı* ilan ederek, alınacak önlemler

³⁶⁷ Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, s.113-114.

³⁶⁸ ARPIİSSA, f.1, s.86, iş.21, s.2.

³⁶⁹ Sahası 1.231 km² olan Goranboy İlçesi, 8 Ağustos 1930 yılında 1918 Bakü katliamlarının sorumlusu Stepan Şaumyan'ın anısına Şaumyan İlçesi olarak adlandırılmıştır. Azerbaycan yönetiminin 12 Şubat 1991 tarihli kararıyla bölge tarihi ismi olan Goranboy ismini tekrar almıştır.

hakkında konuşmuştur. Polyaniçko bölgedeki hava alanını kontrol altında tutmakla büyük üstünlüklerinin olduğunu ve bölgede bulunan polis özel kuvvetlerinin sayısının artırılması gerektiğini söylemiştir. Ermenistan yeni yönetiminin komünist olmaması, onların Moskova ile ilişkilerinde eksikliğe neden olmuştur. Azerbaycan yönetimi bu eksikliği fırsata çevirerek; Rus kuvvetlerinin yardımıyla bölgedeki Ermeni köylerine müdahale etmeğe başlamıştır. Bütün bu olaylar gerçekleşirken muhalefet rolünü üstelenmiş AHC'de hızla güçlenmiştir. İstanbul'dan aldığı maddi yardımla Azerbaycan'da *Ulusal Kurtuluş Partisi* ve silahlı *Bozkurt Birlikleri* oluşturulmuştur³⁷⁰.

1991 yılının Mart ayında Sovyet Cumhuriyetlerinde karmaşık durum yaşanmıştır. Birçok bölgede çatışmalar çıkmış ve özgürlük sloganları atılmıştır. Bu durum Sovyet yönetimini endişelendirmiş ve referandum yapma kararı alınmıştır. 17 Mart 1991 tarihinde bütün Sovyet Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan halkı da referanduma gitmiştir. Referandumla, SSCB'i kuruluşunun korunması şartıyla federatif özgür cumhuriyetlerin oluşturulması kararlaştırılmıştır. Bu referandum, Sovyetlerin kurulmasından geçen 70 yılın ardından ilk defa gerçekleştiği için halk tarafından büyük bir politik olay olarak görülmüştür. Azerbaycan yönetimi bu olayı demokrasi yolunda büyük bir adım gibi değerlendirmiştir.³⁷¹ Sovyet tarihinde ilk defa gerçekleştirilen bu referanduma yalnızca Ermenistan protesto ederek katılmamıştır. Sovyet yönetimi, Ermenistan'ı cezalandırmak için Azerbaycan toprak bütünlüğünü desteklemiş ve Ermenistan'a yaptığı yardımları azaltmıştır. 20 Mart'ta Gorbaçov, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olmasını açık şekilde söylemiş, bölgede SSCB ve Azerbaycan Anayasasının geçerli olduğunu bildirmiştir. Lakin Sovyet yönetimi bir taraftan bu bildirilerle Azerbaycan yönetimini oyalarken diğer taraftan da bölgeye Ermenistan'dan daha fazla silahlı grubun geçmesine zemin yaratmıştır. Gorbaçov'un bu bölgenin Azerbaycan toprağı olduğunu söylemesi Ermenilerin saldırılarını artırmıştır. Ermeniler, bu bildiriden sonra yalnızca bölgedeki Türk nüfusa değil Rus askerlerine de saldırmıştır. Rusları rehin alan Ermeniler,

³⁷⁰Барсегов, *Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике*;(Barsegov, *Nagorny Karabağ v Mejdunarodnom Prave i Miravoy Politike*), s.695-696.

³⁷¹ ARPIİSSA, f.1, s.86, iş.37, s.2.

silahlarını almak şartıyla serbest bırakmıştır. Bu da bölgede bulunan Rus ordusu arasında korku yaratmış ve askerlerin kışlalardan firar etmesine neden olmuştur³⁷².

Mart ayının sonlarında Ermeni saldırıları sonucu yollarda güvenliğin sağlanmasını zorlaştırmıştır. Yollara ve köprülere düzenlenen bombalı saldırılar sonucu sivillerin ölüm ve yaralanma risklerini artması, Azerbaycan yönetiminin bölgede helikopter sahalarını oluşturma kararı almasına neden olmuştur. Azerbaycan yönetiminin 24 Mart 1991 tarihli kararıyla Dağlık Karabağ'ın, Laçın, Kubadlı, Kelbecer, Zengilan ve Nahcivan'da 1 Temmuz'a kadar bunu gerçekleştirme kararını almıştır. Helikopter sahalarının yerleşim yerlerinin tayini yerel yönetime verilmiştir. Helikopterlerin güvenli uçuşu için İletişim Bakanlığı görevlendirilmiştir. Helikopter yedek parçaları ve yakıt sağlanması, iletişim ve metroloji tesislerinin kurulması için yine bu Bakanlık görevlendirilmiştir. Bu karar bölgedeki gerginliğin kanıtı olarak görülebilmektedir³⁷³.

Nisan ayının sonlarında Dağlık Karabağ'da ve Azerbaycan'la Ermenistan arasında bulunan sınır bölgelerinde Ermeni terör gruplarının saldırıları artmıştır. Saldırıları Hanlar ve Goranboy bölgelerine düzenlenmiştir. Terör saldırılarının kontrol noktası ise Göygöl İlçesinin Çaykent köyü olmuştur. Çaykent'te bir kaç yıl önceden konuşlanan Ermeni terör grupları bu köyü bir mühimmat deposu olarak kullanmıştır. Bölgede gerçekleştirilen bütün terör saldırılarını durdurmak ve Ermeni terör gruplarını bu bölgeden temizlemek için Azerbaycan İçişleri Bakanlığı bir operasyon düzenleme kararı almıştır. 30 Nisan 1991 tarihinde düzenlenecek olan operasyonun kod adı *Halka Operasyonu* olmuştur. Azerbaycan OMON kuvvetlerini de yer aldığı bu operasyona, Ermenileri referandum olayı için cezalandırmak isteyen Sovyet yönetimi de destek vermiştir. Sovyet ordusu ve Azerbaycan polis kuvvetlerinin birlikte gerçekleştirdiği bu operasyon sırasında karşı tarafın gücü göz önünde bulundurularak, bölgeye çok sayıda zırhlı araç, tank, top ve helikopter gönderilmiştir. 1 Mayıs'ta Azerbaycan birlikleri Çaykent, Karabulak, Yeni Zod, Todan ve Kamo bölgelerini Ermenilerden temizlemiştir. Terörist başı Tatul Krpeyan

³⁷² Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.450.

³⁷³ "Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Krulu'nun № 63 Kararı", "DKÖV'de, Ermenistanla Sınır Olan Bölgelerde ve Goranboy İlğinde Drumun Gerginleşmesi İle Alakadar Olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Şehir ve İlleri Arasında Helikopter Bağlantısının Düzenlenmesi Hakkında", *Azerbaycan gazetesi*, Bakü, 19 Nisan 1991, s.1.

ise öldürülmüştür. Bu operasyon, bölgede OMON kuvvetlerinin ilk başarılı askeri faaliyeti olmuştur. Ermeni lobisi tarafından, Avrupa ülkelerinde gerçekleştirilen bölgede sivillere yönelik katliam propagandaları sonucu Papa, Ermenilerin yanında olduğunu bildirmiştir. Ayrıca dış ülkelerin Sovyet yönetimine baskısı sonucu Sovyet Dışişleri Kuvvetleri komutanı General Şatalin, bütün sorumluluğu Azerbaycan Dışişlerinin üzerine yıkmıştır³⁷⁴.

Halka operasyonunun gerçekleşmesi sonucu Azerbaycan yönetimi Goranboy ve Hanlar bölgesinde bulunan Ermeni köylerini boşaltmak için harekete geçmiştir. 16 Nisan'dan itibaren bu bölgelere elektriği ve telefon bağlantılarını kesen yönetim, halka operasyonu sonucu bu köyleri boşaltmaya muvaffak olmuştur. İlk önce Ermenistan'la olan helikopter hava yolları kesilmiş daha sonra sivillerin tahliyesine başlanmıştır. Buzuluh, Manaşit, Erkedzh köylerinden 3 bini aşkın Ermeni göçürülmüştür. 5 bin nüfusu olan Verişen köyünde bulunan Ermeni silahlılarına karşı toplardan ve helikopterlerden saldırılar düzenlenmiştir. Toplam 26 Ermeni köyü boşaltılmıştır. Azerbaycan yönetimi Dağlık Karabağ'da olan Ermenilere bölgeyi kimin yönettiğini göstermek için göç ettirilen Ermenilerin çoğunu Hankendi'ne yollamıştır. Lakin bu karar hem Dağlık Karabağ'da Ermeni sayısını artırmış hem de mevcut durumun daha da kritik hal almasına neden olmuştur³⁷⁵.

Azerbaycan yönetimi, Dağlık Karabağ'da halk arasında politik bilgilenme işinin gerçekleştirilmesi ve bölgeni sosyoekonomik yönden kalkındırmak için bölgesel parti komitelerinin kurulmasına karar vermiştir. Mutallibov'un imzaladığı ve üç maddeden oluşan kararname 12 Haziran 1991 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu karara göre:

1- *Dağlık Karabağ Özerk Vilayetin'de bulunan Hocalı, Tuğ, Sırxavend, Hocevend bölgelerine ilçe parti komitesi hukuku verilmiştir.*

2- *Komitelerin faaliyetini açıklayan tüzüğün onaylanması kararlaştırılmıştır.*

³⁷⁴ Hikmet Hacızade, "Özgürlük Pahasına Toprak, Karabağ Savaşının Yeni Sahnesi", *Azadlık Gazetesi*, 9 Mayıs 1991, s.2.

³⁷⁵Барсегов, *Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике*;(Barsegov, *Nagorniy Karabağ v Mejdunarodnom Prave i Miravoy Politike*), s.697-698.

3- *Parti komiteleri için mühürlerin hazırlanması onaylanmıştır*³⁷⁶. Bu kararla Azerbaycan yönetimi bölgenin Azerbaycan toprağı olduğunu Ermenistan yönetimine kanıtlamaya çalışmıştır.

Gerçekleştirilen Halka Operasyonu sonrası Dağlık Karabağ'daki Ermeniler paniklemiş ve Karabağ'da bulunan Ermeni Hareketi, Azerbaycan yönetimi ile diyalog kurma yollarını aramışlardır. Ermeniler silahları bırakacaklarını, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirme kararını askıya alacaklarını ve bölgede Azerbaycan Anayasasının belirlediği kanunların geçerli olacağını bildirmişlerdir. Azerbaycan yönetimi ve Moskova ile politik pazarlığa girmeye çalışan Ermeniler, bir taraftan da bölgeye silah sevkiyatı yapmıştır. Ermeniler, halka operasyonu ile alınan köyleri, Azerbaycan'dan geri almak için *Şaumyan Operasyonu* düzenlemişlerdir. Operasyon öncesinde Ermeniler, Gülistan köyüne savaş helikopterleri ve mühümat getirmişlerdir. Gorbaçov'un 4 Temmuz 1991 tarihli kararı sonucu Dağlık Karabağ bölgesinde oğlan üstü halin kaldırılması, operasyonun başlamasına neden olmuştur. Azerbaycan OMON kuvvetleri Erkezh, Manaşid, Buzluk köylerine konuşlanmışlardır. Savaş her iki tarafın şiddetli topçu ateşi ile başlamıştır. Şaumyan operasyonu sonucu Paskaleva köyü Ermeniler tarafından ele geçirilmiştir. Bölgedeki Türk siviller köyü terk etmek zorunda kalmıştır. Bu operasyonlar sonucu onlarca sivil ölmüş ve bir çok kişi yaralanmıştır. Operasyon sonrası 20 Temmuz'da Dağlık Karabağ'ın Ermeni Partisi barış görüşmeleri için Bakü'ye toplantıya gitmiştir. Ermeni Partisi yöneticisi Valery Grigoryan, Anayasaya uygun müzakerelere hazır olduklarını ve yerel seçimler konusunda uzlaşmaya varacaklarını açıklamıştır. Lakin Grigoryan, Dağlık Karabağ'a döndükten sonra 10 Ağustos'ta Hankendi'nde milliyetçi Ermeniler tarafından gerçekleştirilen suikast sonucu öldürülmüştür³⁷⁷.

1991 yılının Ağustos ayına gelindiğinde bütün Sovyet Cumhuriyetlerinde karmaşık bir durum yaşanmıştır. Artık Sovyet Hükümeti'nin çöküşü için geri sayım başlamıştır. Bu çöküş Gorbaçov'un yeniden yapılandırmaya dair aldığı kararlarla daha da hızlanmıştır. Lenin'den başlayarak Gorbaçov yönetimine kadar ayakta durmayı başaran SSCB, 1991 yılının Ağustos ayında askeri heyetin Boris Yeltsin'in

³⁷⁶ ARPIİSSA, f.1, s.86, iş.54, s.1.

³⁷⁷ Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, s.119-120.

yanında yer almasıyla sonlanmıştır³⁷⁸. 29 Ağustos 1991 tarihinde Rusya'da gerçekleşen başarısız askeri kalkışma, Sovyet Hükümetinin yıkılışını ve demokrasinin yükselişini hızlandırmıştır. Moskova'daki başarısız askeri kalkışma sonrası Azerbaycan Komünist yönetimi, AHC'ni sindirmek için tutuklama listeleri hazırlamıştır. Bunun üzerine AHC'si 23 Ağustos'ta bir miting düzenlemiştir. Mitingi dağıtmak için hükümet kuvvetleri ve polis birlikleri her türlü zorbalığı kullanarak mitingi dağıtmaya çalışmışlardır. Lakin bütün bu faaliyetlerin karşılığında halk ve muhalif kuvvetler AHC'nin yanında yer almıştır. Halkın talebi sonucu Yüksek Sovyet Heyeti toplanmış ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının temelini atan 30 Ağustos 1991 tarihli Azerbaycan Devlet Deklarasyonu'nu kabul etmiştir³⁷⁹.

30 Ağustos Deklarasyonu'nda 1918-1920 yılında demokrasiye dayalı kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası toplumlar tarafından tanındığına dikkat çeken Azerbaycan yönetimi, yeniden kurulacak olan cumhuriyetin de Anayasaya dayalı bir cumhuriyet olduğunu açıklamıştır. Deklarasyonda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin serbest kalkınmasını sağlamak ve ülke sınırları içinde yaşayan nüfusa din, ırk ayrımı yapmadan eşit haklar sağlanması, insan haklarını ve temel özgürlüklerini de garanti altına alınması belirtilmiştir. Azerbaycan yönetimi sınır güvenliğini sağlamak için bütün yurtseverleri birleşmeye çağırmış ve Azerbaycan'ın bekasına ters düşmeyecek bütün antlaşma ve sözleşmeleri tanıyacaklarını bildirmişlerdir. Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyacakları umuduyla bütün Sovyet cumhuriyetleri ile dostane ilişkiler kuracakları da beyan edilmiştir. Ayrıca Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için deklarasyonda, Birleşik Milletler'in bağımsızlığı değerlendirmesi karara alınmıştır³⁸⁰.

1991 yılının Eylül ayından itibaren Dağlık Karabağ'da ve Azerbaycan-Ermenistan sınırlarında çatışmalar artmıştır. Ermenilerin bölgeye sevk ettiği yeni silahlı birlikler, Azerbaycan köylerine saldırmış yollara ve köprülere bombalı saldırılar düzenlemiştir. Azerbaycan yönetimi bölgedeki Ermenilerle diyalog kurmaya çalışsa da Ermeniler buna yanaşmamıştır. Ermenilerin toprak talepleri

³⁷⁸ Henry Kissinger, *Diplomasi* (Çeviri: Yaşar Esedov), Kanun Yayınları, Bakü 2015, s.651.

³⁷⁹ Elçibey, *Bu Benim Kaderimdir*, s.259-260.

³⁸⁰ "Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığının Berpasına Dair Kabul Ettiği Karar", *Bakinskiy Raboçiy Gazetesi*, 3 Eylül 1991, s.1.

bölgede olan kritik durumu daha da çıkmaza sürüklemiştir. Bölgede gerçekleştirilen terör eylemleri sonucu Azerbaycan yönetimi operasyon birliklerini bölgeye yönlendirmiştir. Ermeni silahlı birlikleri 5 Eylül sabah saatlerinde Hocalı şehrine topçu ateşi ile başlayan saldırı düzenlemiştir. Saldırıları sonucu 1 kişi ölmüş, 6 kişi ise ağır yaralı olarak Ağdam bölgesinde bulunan hastaneye kaldırılmıştır³⁸¹. Ermeniler, Dağlık Karabağ'la birlikte Eylül ayının ilk haftalarında Nahcivan bölgesine de saldırılar gerçekleştirmiştir. Bu saldırıları durdurmak amacı ile Nahcivan Ali Meclisi Başkanı Haydar Aliyev'in, 17 Eylül 1991 tarihli kararı ile *Devlet Savunma Komitesi* (DSK) yaratılmıştır. Üst Teğmen Elman Abbasov komutasındaki DSK'a birlikleri kısa zamanda Ermeni saldırılarını durdurmayı başarmıştır³⁸². Çatışmaları ve saldırıları durdurmak amacı ile 11 Eylül 1991 tarihinde Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin, Azerbaycan Devlet Başkanı Ayaz Mutallibov ve Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev ile Bakü'de toplanmışlardır. Bu toplantıda Dağlık Karabağ sorunu ele alınmış ve halkların kardeşliği yönünde sorunun çözülmesi için adımlar atılmıştır. Bakü'deki toplantıdan sonra her üç ülkenin başkanları, 12 Eylül'de Gence'den helikopterle Hankendi'ne uçmuşlardır. Dağlık Karabağ yöneticilerinin ve Ermeni cemaatinin de katılımıyla bir toplantı düzenlenmiştir. Toplantıda Rus heyetine sorunun çözümüne dair sunduğu proje, Ermeniler tarafından kabul edilmemiştir. Ermenilerin Rus heyetinden Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılması isteğine ise Yeltsin, biz bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin iç sorunlarına karışamayız cevabını vermiştir. Daha sonra Yeltsin ve Nazarbayev, Erivan'a giderek Ermenistan yönetimi ile görüşmüşlerdir. 23 Eylül'de Rusya, Kazakistan, Azerbaycan ve Ermenistan Başkan ve heyetlerinin katılması ile Rusya'nın Jeleznovodsk şehrinde bir toplantı düzenlenmiştir. Gerçekleştirilen toplantıda Dağlık Karabağ sorunu ele alınsa da çözüm olarak ortak yol bulunamamış sadece bir ilke anlaşmasının yolu açılmıştır³⁸³. Dağlık Karabağ Sorunu, Sovyet yönetiminin bölgeyi işgali ile başlamış ve Gorbaçov yönetiminde sorun pik noktasına varmıştır. Bu dönemde Türkiye başta olmakla yabancı ülkeler, Dağlık Karabağ Sorunu'nu Sovyetler Birliği'nin iç sorunu olarak görmüş ve bölgenin hukuken

³⁸¹ Azerinform, "Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti: Eylül Ağır Günleri", *Halk Gazetesi*, 11 Eylül 1991, s.2.

³⁸² 1991 yılında oluşturulan Nahcivan Devlet Savunma Komitesi'nin askeri operasyon komutanı yardımcısı Kazenfer Kanberov'un anlattıklarından.

³⁸³ Azerinform, "Hoş Meramlı Sefer", *Halk Gazetesi*, 24 Eylül 1991, s.1.

Sovyet toprağı olarak tanımlanmışlardır. Bu sebeplerden dolayı Türkiye, bölgeye siyasi olarak her hangi bir müdahalede bulunmamaya çalışmıştır.

3.6. Bağımsızlık Döneminde Karabağ (Ekim-Aralık 1991)

Ağustos ayından sonra Kafkasya bölgesinde durum tamamen kritik hal almıştır. Dağlık Karabağ'da Türkler ve Ermeniler arasında saldırılar ve çatışmalar hiç durmamıştır. 30 Ağustos'ta Azerbaycan yönetimi kabul ettiği bağımsızlık deklarasyonu sonucu Eylül başlarında Cumhurbaşkanlık seçimlerine gidilmiştir. Lakin AHC'i gerçekleştiren seçimlerin halkın iradesini yansıtmadığı ileri sürmüştür. Seçimlere yalnız tek aday olarak Mutallibov'un katılması üzerine AHC'i bu seçimi protesto etmiş ve halkın seçime katılmadığını ispat eden imza toplamıştır. Azerbaycan'da durum böyleyken Ermenistan halkı referanduma gitmiş ve oy birliği ile bağımsızlık kararı almışlardır. 23 Eylül'de Ermenistan Parlamentosu toplanarak Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmiş ve SSCB'den ayrıldıklarını bildirmişlerdir³⁸⁴. Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Azerbaycan'da halk meydanlarda toplanarak bağımsızlık talebinde bulunmuşlardır. AHC'nin yoğun faaliyeti ve halkla birlikte yaptığı mücadele sonucu 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan yönetimi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına dair *Anayasa Akti*'ni kabul etmiştir. Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra 1918 yılında kabul edilen üç renkli Azerbaycan bayrağı³⁸⁵ devlet bayrağı olarak kabul edilmiştir. Azerbaycan bağımsız bir devlet olarak Dağlık Karabağ sorununu çözmek için ulusal bir askeri güce ihtiyaç duymuştur³⁸⁶.

14 Kasım 1991 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'nden Nahcivan'a gıda gönderilmesi için Kızılay konvoyları Nahcivan'la Iğdır arasında bulunan Dilucu sınır kapısında toplanmışlardır. Ayrıca Nahcivan'da yaşayan halk ve Iğdır ile Kars bölgesinden gelen Türkler buluşmuşlardır. Her iki taraf bunu Türkiye'nin Azerbaycan bağımsızlığını tanınması ve Nahcivan sınır kapısının açılması olarak

³⁸⁴Erdem Karaca, "SSCB'nin Dağılma Sürecinden BDT'nin Kurulmasına Kadar Geçen Sürede Karabağ Eksenli Olarak, Nahcivan, Ermenistan ve Azerbaycan Coğrafyasında Yaşanan Gelişmeler ve Türkiye'nin Tutumu (Ekim 1987-Aralık 1991)", *Akademik Bakış Dergisi*, cilt:9, sayı:17 (2015), s.133.

³⁸⁵ 9 Kasım 1918 tarihinde üç renkli Azerbaycan bayrağı Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti tarafından kabul edilmiştir. Bayrağın Mavi rengi- Türkçülüğü, kırmızı rengi- muasırlaşma ve laikliği, yeşil rengi ise İslam'ı sembolize etmektedir. Bayrağın kırmızı rengi üzerinde hilal ve yıldız bulunmaktadır. Hilal-İslamı, sekiz köşeli yıldız ise 8 Türk hanlığının temsil etmektedir.

³⁸⁶ Elçibey, *Bu Benim Kaderimdir*, s.263.

kutlamıştır³⁸⁷. Nahcivan'da bu sevinç yaşanırken Dağlık Karabağ'da durum kritik olarak kalmıştır. Sorunu barış yoluyla çözmeye çalışan Azerbaycan yönetimi, 20 Kasım'da bölgeye hükümet heyeti ile birlikte Kazakistan ve Rus heyetleri de göndermiştir. Hankendi'ne giderek Dağlık Karabağ yönetimi ile barış görüşmelerini gerçekleştirmek isteyen heyet helikopterle havalanmıştır. Lakin Dağlık Karabağ'ın Hocavend İlının Karakend köyünde helikopter kazaya uğramıştır. Bu kaza sonucu 23 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu 23 kişi arasında devletin üst düzey bürokratları, milletvekilleri ve savcılar bulunmaktadır. Azerbaycan tarafı helikopterin Ermeniler tarafından düşürüldüğünü iddia ederken, Ermeniler helikopterin teknik sorunlardan dolayı kazaya uğradığını açıklamıştır³⁸⁸. Olay yerinde yapılan incelemeler ve 23 cesedin otopsi sonuçları helikopterin ateş edilerek düşürüldüğü kanıtlanmıştır. Pilotlardan biri omuzdan diğeri ise ayağından otomatik silahlardan açılan kurşunla vurulmuştur. Ermeniler bu sonuçları kabullenmeyerek olayı kaza olarak değerlendirmişlerdir. Diğer taraftan bölgede yaşanan sıcak çatışmalar ve saldırılar üst düzeye ulaşmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan yönetimleri bu saldırılarda Moskova'yı suçlamışlardır. Hankendi'nde bulunan Türk köyleri, Ermeniler tarafından aralıksız olarak ateşe tutulmuş, can kaybı yaşanmasa da maddi olarak köyler büyük hasar görmüştür. Ermeniler bütün suçu bölgedeki Rus ordusuna yüklerken Azerbaycan yönetimi de saldırıları durdurmak için bölgeye asker sevk etmiştir. Karakend helikopter kazasından sonra Ermeniler Şuşa'dan kalkan ve sivilleri taşıyan helikopterlere de ateş açmışlardır. Helikopterlerde can kaybı yaşanmasa da bu her iki taraf arasında saldırıların daha büyük oranda artmasına neden olmuştur³⁸⁹.

Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra Dağlık Karabağ'da Ermeni saldırıları daha çok artmıştır. Bölgedeki Rus kuvvetlerini ve zırhlı araçlarını para karşılığı kiralayan Ermeniler, Türk köylerine saldırmıştır. Ekim sonlarında Tug ve Salaket köylerini işgal eden Ermeni birlikleri, Hocavend şehrini kuşatma altında almışlardır. 19 Kasım'da Ermeni birlikleri şehri işgal ederek sivil nüfusu katletmeye başlamışlardır. Ermeni birlikleri saldırılar düzenlerken Dağlık Karabağ'ın yönetimi *Dağlık Karabağ Cumhuriyeti*'ni ilan etmişlerdir. Bunun üzerine Azerbaycan Ulusal

³⁸⁷ Kenan Macit, "Nahcivan'da Yardım Sevinci", *Milliyet Gazetesi*, 15 Kasım 1991, s.8.

³⁸⁸ TASS, "Ölenlerin Anısına", *Halk Gazetesi*, 22 Kasım 1991, s.1.

³⁸⁹ Rehber Beşiroğlu, "Azerbaycan'daki Helikopter Faciası Aydınlandı: 23 Kişinin Katili Ermeni Kurşunu", *Milliyet Gazetesi*, 1 Aralık 1991, s.4.

Meclisi toplanarak Dağlık Karabağ hakkında 26 Kasım 1991 tarihli kararı kabul etmiştir³⁹⁰. Azerbaycan Hükümeti'nin 26 Kasım kararında; 1923 yılından itibaren bölgeye Sovyet yönetimi tarafından verilen özgür vilayet statüsü Türk ve Ermeni halkaları arasında milli nefretin doğmasına zemin oluşturmuştur. Ermenistan yönetimi bu nefreti kullanarak Azerbaycan sınırları içinde yer alan tarihi, kültürel ve ekonomik yönden Azerbaycan toprağı olan Dağlık Karabağ üzerinde toprak talebinde bulunmuşlardır. Ermenistan'da 200 binden fazla Türk nüfus yaşamasına rağmen orada bir özgür bölge oluşturulmamış, aksine Türkler zorla kendi yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Bölgenin durumu onun Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına tehlike olduğu için Azerbaycan yönetimi aşağıdaki 5 maddeden oluşan kararı almıştır.

"1- Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasasının 48.maddesinin 3.bendi, 104.maddesinin 2.bölümüne, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Bağımsızlık Anayasası 4.maddesine dayanarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti ulusal bölge olarak kaldırılsın.

2- Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti hakkında kabul edilen 7 Temmuz 1923 tarihli Tüzüğü ve Azerbaycan SSC'nin 16 Temmuz 1987-1 tarihli kanunu yürürlükten kaldırılmış sayılsın.

3- Stepanakert, Martuni, Mardakert şehirlerini tarihi adları geri verilsin. Stepanakert-Hankendi, Martuni-Hocavend, Mardakert-Ağdere adını alsın.

4- Askeran ve Hadrut illeri kaldırılınsın, Hocalı şehri merkez olmakla Askeran bölgesi Hocalıya, Hadrut bölgesi Hocavend şehrine katılsın.

5- Hankendi ve Şuşa şehirleri cumhuriyet bağımlı şehirler, Ağdere, Hocavend, Hocalı ve Şuşa illeri cumhuriyet bağımlı iller sırasına geçirilsin." Bu kararlar Azerbaycan yönetimi Sovyetlerin kurulmasından itibaren Ermenilerin hak talep ettiği Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti feshedilmiş ve bölge Azerbaycan toprağı olarak Azerbaycan Cumhuriyetine katılmıştır³⁹¹. Bu karara tepki olarak Ermeniler Hankendi'nde mitingler düzenlemiştir. Dağlık Karabağ Parlamentosu, Aralık ayında

³⁹⁰ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.453.

³⁹¹ "Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin Bilgisi", Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Yayınları, 24 nolu (853), Bakü, 31 Aralık 1991, s.16-17.

halk oylamasına gideceklerini söylemişlerdir. Daha önceden Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'ni ilan eden parlamento, Ermenistan'dan destek alamamıştır. Lakin parlamento bölgenin Azerbaycan ve ya Ermenistan'a bağlanması kararının yalnızca halk tarafından verileceğini ilan ederek 10 Aralık 1991 tarihinde referandum yapılmasını kararlaştırmıştır³⁹².

10 Aralık 1991 tarihinde Dağlık Karabağ'ın Hankendi, Hocavend, Ağdere, Askeran, Hadrut ve Goranboy illerinde halk oylaması yapılmıştır. Halk oylaması için 81 seçim mıntıkası kurulmuştur. Oylamalar üç dilde Rus, Türk ve Ermeni dillerinde yayınlanmıştır. Nüfusun %82.2'si oylamaya katılmıştır. Bölgenin Türk nüfusu referandumu protesto ederek oylamaya katılmamıştır. Ermeni makamlarının verdiği bilgilere göre oylama günü ve 11-12 Aralık'ta Hankendi ve etraf bölgeleri Türklerin topçu saldırılarına maruz kalmıştır. Okullar vurulmuş, su ve elektrik hatları kesilmiştir. Yolların kapanması üzerine bölgede ekmek kıtlığı yaşanmıştır. Ayrıca bu saldırılarda 10 Ermeni ölmüş, 11 Ermeni ise yaralanmıştır. Bütün saldırılara rağmen oylama yapılmış ve katılan 108736 kişiden-108615 Evet oyu alınmıştır. Bu oylama sonucu Dağlık Karabağ Parlamentosu Ermenistan'a birleşme kararı almıştır³⁹³.

Bu karardan sonra durum tamamen kontrolden çıkmış ve her iki taraf bir birine karşı açık savaşa başlamıştır. 1991 yılının son ayında Sovyetlerin bölgeden çekilmesi üzerine Ermeniler hızla saldırılara başlamıştır. Ermeni birliklerini komuta eden Serj Sarkisyan, Rus polis karakollarına baskınlar düzenleyerek büyük sayıda silah ve cephane ele geçirmiştir. Bu silahlarla Türk köylerine giden yollarda tuzaklar kuran Ermeniler, Türkleri öldürmeye başlamıştır. Lakin kendilerinin Hankendi'nin Türkler tarafından kuşatıldığından haberleri olmamıştır. Hankendi'nin yüksekliğinde olan Şuşa bölgesi ve Hocalı hava limanı Türklerin elinde bulunmuştur. Buradan Ermenilere saldırılar düzenleyen Türkler, Ermenileri aylarca yer altında yaşamaya mahkûm bırakmışlardır. Azerbaycan birliklerine Sovyetlerin askeri bölgelerinden gelen Türk komutanlar komuta etmiştir. Ermenilere ise en büyük desteği bölgede bulunan 366. Rus zırhlı alayı vermiştir. Ruslar bölgeden çekilmiş gibi görünse de Gence'deki Rus alayı Türklere, Dağlık Karabağ'daki 366. zırhlı alay ise Ermenilere

³⁹² Moskova AA, "Karabağ'da Halk Oylaması", *Milliyet Gazetesi*, 29 Kasım 1991, s.4.

³⁹³ Барсегов, *Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике*; (Barsegov, *Nagornyy Karabağ v Mejdunarodnom Prave i Miravoy Politike*), s.712.

destek vermiştir. Ayrıca Ermeniler Ağustos ayından itibaren bölgedeki Ruslardan para karşılığı silah, zırhlı araçlar ve tanklar satın almıştır. Türklere nispeten Ermeniler daha iyi bir şekilde silahlandırılmıştır³⁹⁴.

Dağlık Karabağ'da çatışmalar sürerken Gorbaçov, 25 Aralık 1991 tarihinde istifa etmiş ve Sovyetler birliği dağılmıştır. Dağlık Karabağ'da bulunan Sovyet askerleri ise bütün silah ve zırhlı araçlarını Ermenilere bırakarak bölgeyi terk etmiştir. Bırakılan fazla sayıda silah ve cephaneden sonra Ermeniler, Türk bölgelerine karşı saldırıya geçmiştir. Köylerin işgal edilmesi için Ermeniler operasyonlar düzenlemeye başlamıştır. 29 Aralık 1991 tarihinde Rusya ve Ermenistan arasında imzalanan Dostluk ve Karşılıklı Güvenlik Antlaşması ile Rus Hükümeti dünya kamuoyu karşısında Dağlık Karabağ'da Ermenileri açık bir şekilde desteklemeye ve silahlandırmaya başlamıştır. Yalnızca Rusya değil, diasporadaki Ermeni lobileri de her türlü yardımda bulunmuşlardır. Sovyetlerin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen zaman süresinde Dağlık Karabağ sorunu çözüme bağlanamamıştır. Yapılan bütün görüşmeler ve alınan bütün kararlara rağmen her iki taraf arasında barış sağlanamamış, bu süreçte silahlanan Ermeniler, 1992 yıllarının başlarında Azerbaycan savaşı ilan ederek bölgedeki Türk yaşam alanlarını işgal etmeye başlamışlardır. Savaşta binlerce insan ölmüş, binlercesi yaralanmış ve kayıp düşmüştür. Bir milyona yakın insan ise kendi yurtlarını terk ederek mülteci olarak Azerbaycan'ın diğer bölgelerine sığınmak zorunda kalmıştır³⁹⁵. Sovyetler döneminin son yıllarında Dağlık Karabağ'da iki halk arasında çıkan milliyetçi çatışmalar Sovyetlerin dağılması ile Karabağ Savaşı'na dönüşmüştür. Bu savaş 1994 yılında ateşkesle sonuçlanıp, barış için politik görüşmelere başlansa da 2020 yılına kadar bölgede silahlı çatışmalar ve saldırılar sürmektedir. 2020 yılına kadar Ermenistan tarafından işgal edilen Dağlık Karabağ ve etraf bölgeleri için yapılan bütün politik görüşmeler olumsuzlukla sonuçlanmıştır. 2020 yılının Haziran ve Eylül aylarında Ermenistan Ordusunun, Azerbaycan'ın Tovuz ve Gencebasar bölgesini topçu ateşine tutması sonucu Azerbaycan Ordusu, Dağlık Karabağ'da askeri operasyonlar başlatmıştır.

³⁹⁴ Waal, *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, s.166-167.

³⁹⁵ Memmedov, *Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Sosyopolitik Yaşam*, s.454-455.

3.7. Türkiye'nin Karabağ Genel Politikası

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasından sonra Güney Kafkasya bölgesi, küresel güçlerin ilgi odağı olmuştur. Küresel güçlerin yanında bölge Türkiye Cumhuriyeti açısından da ayrı bir öneme sahiptir. Etnik kimlik, kültürel bağ ve tarihi geçmişi ile bölge, Anadolu'nun bir parçası olması yanında Türk Dünyası ile Türkiye Cumhuriyeti arasında bir köprü vazifesi görmektedir³⁹⁶. Bu roller yanında bölgenin yeraltı doğal kaynaklarını Avrupa'ya ulaştırma ve bölge kalkınması noktasında Türkiye'nin önemli çalışmaları da bulunmaktadır³⁹⁷. Hatta bu çalışmaların 1918 yılında Nuri Paşa önderliğindeki Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü seferinde de görmekteyiz. Sovyetlerin ve Almanların bölge kaynaklarının sömürülmesinin karşısında durarak; bu kaynakların bölgenin kalkınmasında kullanılmak üzere emperyalist güçlerin Azerbaycan toprakları üzerindeki emellerini engellediğini de görmekteyiz³⁹⁸. Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasında Azerbaycan'la olan siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel ilişkiler, her iki ülke için önemli derecede ehemiyetlidir. Lakin Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki süreçte Azerbaycan'daki siyasi istikrarsızlık ve Dağlık Karabağ Savaşı'nın yaşanması, Türkiye'nin Azerbaycan politikasında zorluklarla karşılaşmasına neden olmuştur³⁹⁹. Bu zorlu süreçte Türkiye, hem NATO hem de Rusya ile karşı karşıya gelmeyecek şekilde bölgede bir denge politikası izlemeye çalışmıştır.

Tarihi geçmişe baktığımız zaman Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Harbi sırasında ve devletin son dönemlerinde Güney Kafkasya'da yaşayan Türklere siyasi ve askeri açıdan yardımda bulunmuştur. Lakin Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi sonrası bölgeden çekilmesi ile bölge, yabancı güçlerin işgaline uğramıştır. Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunun ilk yıllarında ise dış ülkelere karşı bir denge politikası izlenmiş ve Karabağ sorunu Sovyetler Birliği'nin iç meselesi olarak görülmüştür. Hatta Karabağ'da 1920 yılında Nuri Paşa komutasındaki birliklerin Sovyet Rusya'ya karşı gerçekleşen bağımsızlık mücadelesine Anadolu'da Milli

³⁹⁶ Kamil Süleymanov, *Türk Kamuoyunda Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye Cumhuriyetinin Dağlık Karabağ Politikası* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s.136.

³⁹⁷ Araz Aslanlı, *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*, EkoAvrasya Yayınları, Ankara 2013, s.18.

³⁹⁸ Завриев- Самсонович, *К Новейшей Истории Северо-Восточных Вилаетов Турции*, s.60.

³⁹⁹ Seda Yılmaz, *Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikasında Ermenistan* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s.56.

Mücadelenin en büyük destekçisi olan Sovyet Rusya'nın desteğinin devam edebilmesi için TBMM, Nuri Paşa komutasındaki bağımsızlık mücadelesine karşı duruş sergilemiştir⁴⁰⁰. Bölgede Sovyet yönetimi tesis edildikten sonra Türkiye'nin Karabağ politikasının olmadığını görmekteyiz. Zira o dönem Karabağ hukuken Sovyetler Birliği toprağı sayılmış ve Karabağ'da yaşanan olayalar Sovyetler Birliği'nin iç meselesi olarak görülmüştür.

Sovyetler Birliği'nin son yıllarında Karabağ ve çevre bölgelerinde Türkler ile Ermeniler arasındaki çatışmalar ve milliyetçi eylemler bölgeyi bağımsızlığa götürmüştür. 1991 yılında bölgede Azerbaycan ve Ermenistan bağımsız cumhuriyetleri kurulmuştur. Bağımsızlıktan sonraki yıllarda Ermenilerin, Türkiye'ye karşı izlediğı tarihi politikaları hiç değişmemiştir. Ermenistan, Bağımsızlık Beyannamesinde Doğı Anadolu bölgesini Batı Ermenistan olarak göstermiş ve sözde Ermeni Soykırımı meselesini gündeme getirmiştir. Ayrıca 1991 yılının son aylarından itibaren Ermenistan, Dağılık Karabağ'da askeri operasyonlar başlatmıştır. Bütün bunlara rağmen dönemin Türk Hükümeti, Dağılık Karabağ Savaşı'nda mesafeli davranmış ve Ermenistan aleyhine her hangi bir tavır sergilememiştir. Fransa'nın Ermenistan'a yolladığı yardımlar da Türkiye üzerinden bölgeye gönderilmiştir. Buna ilaveten Karabağ'da sivillerin katledildiğı bir dönemde ve Nahcivan'a Ermeni saldırıları yaşanırken, Türk Kükümet Kabinesi'nde askeri müdahale konusu sadece tartışılmakla kalmıştır. Azerbaycan'ın Ermenistan'a uyguladığı ambargo ise dönemin Türk Hükümeti'nin Ermenistan Devleti'ne yüz bin ton buğday satması ile etkisiz hale getirilmiştir. Ayrıca Elçibey Hükümeti döneminde Kelbecer bölgesinden sivillerin tahliyesi için Türkiye'den istenen iki adet helikopter ise Rusya ile karşı karşıya gelmemek için reddedilmiştir⁴⁰¹. Lakin 1993 yılında Kelbecer bölgesinin arkasınca Fuzuli ve Cebrayıl bölgelerinin Ermenistan ordusu tarafından işgali, Türkiye'nin Ermenistan'a karşı olan tutumunu değiştirmiştir. İlk önce Türkiye-Ermenistan sınır kapısı kapatılmıştır. Ermenistan'nın işgalci politikasını sürdürmesi ile Türkiye, 1994 yılında hava sahasını da Ermenistan'a

⁴⁰⁰ Elsever Nağıyev, *Azerbaycan Tarih Araştırmalarında Türk İstiklal Savaşı ve Atatürk* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2014, s.80.

⁴⁰¹ Mustafa Gökçe, "Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, cilt:6, sayı:1 (2011), s.1147-1148.

kapatmıştır⁴⁰². Karabağ sorunun gündemde tutulmasında Türk Basını da büyük rol oynamıştır. Hem savaş yıllarında hem de savaştan sonraki süreçte olayların iç ve dış kamoyunda ışıktandırılmasında büyük emek sarfetmişlerdir⁴⁰³. Türk halkı Azerbaycan'a kendi desteğini mitinglerle ve yürüyüşlerle göstermeye çalışmıştır⁴⁰⁴. Bölgede aktif bir çatışmaya girmekten kaçınan Türkiye, uluslararası toplumu harekete geçirerek Ermeni işgalinin kınanmasını sağlamaya çalışarak Karabağ'ın öz Türk yurdu ve Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu her platformda dile getirmiştir.

Rusya ve İranı dışlayarak, ABD ve Türkiye'ye yaklaşma politikası izleyen Abülfez Elçibey'den sonra yönetime gelen Haydar Aliyev, bölgede farklı bir politika izlemiştir. Aliyev Politikası'nın ilk aşaması bölgede etkin olan Rusya'ya yaklaşmak olmuştur. Daha sonraki aşamada ise Aliyev Hükümeti, komşu devletlerle iyi ilişkiler kurma yoluna gitmiştir⁴⁰⁵. Türkiye ile siyasi, ekonomik ve askeri alanda işbirliği yapılmıştır. Ordusunu NATO standartlarına uygun düzenlemeye çalışan Azerbaycan yönetimine en büyük destek Türkiye'den gelmiştir. Türk subaylar, Azerbaycan Harp Liselerine ve Harp Okullarında Eğitim vermeye başlamışlardır⁴⁰⁶. 2000'li yıllardan itibaren Türkiye, yalnızca siyasi, ekonomik ve kültürel alanda değil askeri alanda da Azerbaycan'la ilişkilerini geliştirmiştir. Lakin Türkiye'nin 2009 yılında Ermenistan'la ilişkileri normaleştirmeye yönelik addımları, Azerbaycan ve Türkiye ilişkilerinde bir kırılma noktası olmuştur. Hatta Ermenistan yönetimi, Türkiye ile ilişkilerinde Dağlık Karabağ Sorunun ayrı tutulmasının önemini de vurgulamıştır. Türk Hükümeti-ile Ermenistan Hükümeti arasındaki görüşmeler, Türkiye ve Azerbaycan'da olumsuz tepkilere yol açınca, Türk Hükümeti, Dağlık Karabağ sorunu çözümlenmeyene kadar sınırların açılmayacağını ilan etmiştir⁴⁰⁷. Daha sonra Azerbaycan'a resmi ziyarette bulunan Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'le görüşmüştür. Bu görüşmeler sonucu 16

⁴⁰² Aydın, *Türkiye'nin Dağlık Karabağ Politikası*, s.164

⁴⁰³ Duygu Ata Kuduban, Mevlüt Kaya, "Karabağ Sorununa Uluslararası Güçlerin Yaklaşımları Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme", *Education And Society In The 21st Century*, cilt:7, sayı:21 (2018), s.929.

⁴⁰⁴ bkz: Elçibey, *Bu Benim Kaderimdir*, s.56-57.

⁴⁰⁵ Aslanlı, *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*, s.20.

⁴⁰⁶ Ahmet Edi, Amrah Bayramov, "Azerbaycan ve Türk Ordusunun Nahcivan'daki Ortak Askeri Tatbikatları", *Nahcivan-Türkiye Diplomatik İlişkileri Yeni Boyutta Uluslararası Elmi Konferans*, Nahcivan Devlet Üniversitesi, Nahcivan 2019, s.48.

⁴⁰⁷ Gökçe, *Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme*, s.1149.

Ağustos 2010 tarihinde Azerbaycan ve Türkiye arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması imzalanmıştır⁴⁰⁸. Bölgeyi ziyaret eden diğer bir isim ise Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan olmuştur. Azerbaycan'da resmi ziyarette bulunan Başbakan Erdoğan, Azerbaycan Milli Meclisi'nde konuşma yapmıştır. Bu konuşmada dostluk- kardeşlik mesajları ile birlikte, Dağlık Karabağ meselesinde Azerbaycan'ın yanında olduklarını bildirmiştir. Ayrıca konuşmalarında Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırların yalnızca Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesi ile açılacağını da belirtmiştir⁴⁰⁹.

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki askeri ilişkiler ise 2008 yılından sonra başka bir boyutta ilerlemiştir. 2008 yılından itibaren Bakü'ye askeri ziyaretlerde bulunan Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanı, Milli Savunma Bakanı ve birçok yüksek rütbeli subay heyeti karşılıklı anlaşmalar ve protokoller imzalamıştır. Ayrıca Azerbaycan-Ermenistan cephe hattını ve savunma sanayisini ziyaret eden Türk subaylar, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin gelişimini yüksek değerlendirmiştir. Azerbaycan'ın askeri talimlerine izleyici gibi katılan Türk subayları, ordunun savaş faaliyetini ve silah durumunu üst düzeyde olduğunu bildirmiştir. Ayrıca savunma sanayisinin ürettiği silahları üst düzeyde bulan Türkiye Genelkurmay'ı, Azerbaycan'ı, Pakistan'da düzenlenecek olan Uluslararası Savunma Ürünleri fuarına davette de bulunmuşlardır. Diğer bir antlaşma sonucu 2009 yılında birçok Azerbaycan Türkü subay ve çavuş heyeti, Türkiye'de eğitim seviyesini artırmak için kurslara katılmışlardır. Bundan ilave her iki ülkenin harp okulları arasında gerçekleştirilen işbirliği sonrası Azerbaycan'dan birçok Harbiyeli, Türkiye'nin harp okullarında eğitim alma imkânına sahip olmuşlardır. 2015 yılından itibaren ise Azerbaycan ve Türkiye arasında ortak askeri kara ve hava tatbikatları da düzenlenmeye başlanmıştır⁴¹⁰.

Azerbaycan 1994 yılında imzalanan ateşkes anlaşmasından itibaren, Dağlık Karabağ Sorunu'nu barış yoluyla çözmek için bir dizi görüşmeler gerçekleştirmiştir. Lakin Ermenistan'ın düşmanca tavırları, Azerbaycan yönetimini bölgenin işgalden

⁴⁰⁸ Aslanlı, *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*, s.29.

⁴⁰⁹ Nesrin Sarıahmetoğlu, "Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde Türkiye ve Rusya", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, cilt:3, sayı:2 (2016), s.98.

⁴¹⁰ Yahya Musayev, *Askeri-Teknik Alanda Azerbaycan-Türkiye İşbirliği (1991-2011)*; Azerbaycan-Türkiye İlişkileri Son 20 Yılda, CBS Yayınları, Bakü 2011, s 127.

kurtarılmasının harp yolu üzerinde düşünmeye de itmiştir⁴¹¹. Azerbaycan Dağlık Karabağ'da askeri bir harekâta başlarsa, Türkiye'nin de görüşünü alması gerekmektedir. Azerbaycan'ın stratejik ve askeri ortağı olan Türkiye ile birlikte bölgede diğer bir güç Rusya'dır. Rusya'nın bu askeri harekâta nasıl bir tepki vereceğini, Ermenistan'da bulunan birlikleri ile bu savaşa katılacağı konusu da tartışılmıştır. Ayrıca bu askeri harekâta katılan Türkiye'nin NATO üyesi olmasından dolayı, harekâtın kayıpları ve kazançları dikkatlice araştırılmalı ve hesaplanmalıdır. 2016 yılında Dağlık Karabağ ve işgal olunan diğer bölgelerde yürütülen Nisan askeri operasyonları bölgenin askeri yolla işgalden kurtarılması üzerinde bir daha düşünmeye zemin yaratmıştır. Dört günlük Nisan askeri operasyonlarından sonra Azerbaycan Ordusu, askeri operasyonları daha da geliştirmek için Türkiye Cumhuriyeti askeri heyeti ile bir dizi görüşmeler geçirmiştir. Bu görüşmeler sonucu Nahcivan Özer Cumhuriyeti ve Azerbayca'nın bir sıra bölgelerinde ortak hava ve kara askeri tatbikatları düzenlenmiştir.

2020 yılının Haziran ayından itibaren Ermenistan Ordusu, Azerbaycan'ın Tovuz bölgesine ağır çaplı silahlardan saldırılar düzenlemeye başlamıştır. Ermenistan'ın asıl hedefi Gence ve çevre bölgelerini işgal etmek olmuştur. 1994 yılının Şubat ayında da Ermenistan Ordusunun böyle bir girişimde bulunduğunu lakin Azerbaycan Ordusunun savunma hattını geçemeyerek başarısızlığa uğradığını görmekteyiz. Aynı zamanda Ermenilerin saldırı gerçekleştirdiği bölge Bakı Tıblisi Ceyhan boru hatlarının geçtiği arazilere de denk gelmektedir. Bu saldırıya karşı Türkiye Cumhuriyeti de Ermenistan Hükümetine karşı sert tepki göstermiştir. Buna ilaveten Temmuz ayında Türk ordusu ve Azerbaycan ordusu arasında Azerbaycan'da ortak askeri tatbikat düzenlenmiştir. Bu tatbikat sonrası Türk ordusuna ait uçak ve helikopterlerin bir kısmı bölgenin güvenliği için Gence hava alanında konuşlandırılmıştır. 2020 yılının Eylül ayının son haftasında Ermenistan ordusu, tekrar Azerbaycan'ın Tovuz, Terter, Mingeçevir ve Gence bölgelerine füze ve topçu saldırısı düzenlemiştir. Azerbaycan ordusunun Ermeni saldırılarına karşı düzenlediği karşı saldırı sonucu kısa zaman zarfında stratejik yükseklikler Azerbaycan ordusunun denetimi altına geçmiştir. Azerbaycan ordusu Dağlık Karabağ ve işgal altında olan

⁴¹¹ Ahmet Sapmaz, Gökhan Sarı, "Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, cilt:8, sayı:15 (2012), s.23.

çevre bölgelerini 44 günlük askeri operasyonlar sonucu düşman işgalinden temizlemiştir. Bu operasyonlar zamanı Azerbaycan ordusu genel olarak Türkiye Cumhuriyeti Savunma Sanayisi üretimi olan Bayraktar SİHA ve İsrail üretimi olan Harop Kamikadze pilotsuz uçuş cihazlarını kullanmıştır. Azerbaycan ordusu modern silahlarla kullanarak 44 günde Dağlık Karabağ ve işgal altında olan bölgelerde başarılı bir askeri operasyon yürütmüştür.

Azerbaycan ordusunun operasyonlarda aktif olarak kullandığı diğer bir güç ise Özel Kuvvetler olmuştur. Dağlık Karabağ'ın alınmaz kalesi olarak bilinen Şuşa şehri, Azerbaycan özel kuvvetlerinin yürüttüğü başarılı operasyon sonucu Ermeni birliklerinden tamamen temizlenmiştir. Hava ve doğa şartlarının uygunsuz olmasından dolayı Azerbaycan ordusu, Şuşa şehrindeki operasyona hava ve topçu desteği sağlayamamıştır. Azerbaycan özel kuvvetleri Ermeni zırhlı birliklerine ve askeri heyetine karşı küçük çaplı silahlarla savaşmak zorunda kalmıştır. Ermenistan ve Fransız basın organlarının da yazdığına istinaden Hankendine getirilen yaralı Ermeni askerlerinin çoğu bıçak ve tabanca ile yaralanmıştır. Bu da bölgeye Azerbaycan Özel Kuvvetlerinin sızdığının bir işaretidir. Özel Kuvvetlerin 8 Kasım 2020 yılında Şuşa'nı Ermeni işgalinden kurtarılması ile Hankendi yolunu da Azerbaycan ordusu için açmıştır. Bu durumda Ermenistan Hükümeti, 12 Kasım 2020 tarihinde teslimiyet aktını imzalamak zorunda kalmıştır. Azerbaycan ordusunun 44 günlük zaman zarfında yürüttüğü başarılı askeri operasyonlar sonucu Dağlık Karabağ'ın Kuzeyi'nde Murovdağ yüksekliği, Sukovuşan ilçesi ve Ağdere ile Hocalının bir sıra köyleri işgalden kurtarılmıştır. Güney ordu grubu ise Fuzuli, Cebayıl, Kubadlı, Zengilan, Şuşa illerini ve köylerini düşmandan temizlemiştir. Bu askeri operasyon sonucu dünya harp tarihine modern silahlarla yürütülen bir operasyonun başarı olasılığı da kanıtlanmıştır. Bu operasyonlar sonucu Türkiye Savunma Sanayisine ait SİHA ve İHA'lara da dünya pazarında talep artmıştır. Ayrıca Türkiye'nin bölgede yürüttüğü başarılı politika sonucu Rusya savaşta tarafsız kalma yolunu seçmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Azerbaycanın yanında olması, Azerbaycan Hükümetine karşı yapılan dış baskıların da karşısını almıştır. Ankara-Moskova ve Bakü siyasi trafiği gerçekleştiren Türk politik ve askeri heyetleri, hem askeri operasyonlarda hem de politik arenada Azerbaycan'ın yanında olduklarını bir daha

kanıtlamışlardır. Sonuc olarak imzalanan teslimiyet aktı ile Ermenistan ordusu, aşamalı şekilde Azerbaycan'ın işgal edilmiş Ağdam Kelbecer ve Laçın illerini boşaltmayı üzerine götürmüştür. Türkiye Cumhuriyeti ise hem bölgedeki siyasi ve askeri ağırlığını ortaya koymuş, hem de teslimiyet aktında elde edilen Zengezur dehlizi ile Türkiye ve Türk dünyası arasındaki kara ilişkisini sağlamıştır. Azerbaycan ise 26 yıllık bir işgali bitirerek bölgede askeri-politik olarak savaştan galip ve güçlü devlet olarak çıkmıştır. Bölgede diğer bir kazancı ise Rusya sağlamıştır. Teslimiyet aktının maddeleri gereğince Dağlık Karabağ'da bazı bölgeleri denetimi altına alan Rusya, Dağlık Karabağ ve Ermenistan'daki mevcudiyetini korumuştur.

SONUÇ

Azerbaycan ile Ermenistan arasında sorunlu bölge olan Dağlık Karabağ'da günümüzde de çatışmalar ve ölümler yaşanmaktadır. Dağlık Karabağ sorununun temelini Çarlık Rusya döneminde atıldığı düşünülse de aslında sorunun kökleri Orta Çağ'a kadar gitmektedir. Arap işgaline kadar bölge Antik Alban Devleti'nin yönetiminde olmuş ve Arsak olarak adlanmıştır. Bölge, Türk yönetimi ile Karabağ ismini de almıştır. Şimdiki Dağlık Karabağ bölgesi eki Karabağ topraklarının sadece dörtte biridir. Dağlık ve ovalıklardan oluşan Dağlık Karabağ hem stratejik noktada hem de maden yatakları noktasında Güney Kafkasya'nın kalbi sayıla bilir. Ermenileri bölgeye dair iddiaları milattan öncesine kadar uzanmaktadır. Ermeniler, Karabağ'ın Büyük Ermenistan'ın bir parçası olduğunu ve daha sonradan bölgenin Albanlar tarafından işgalini iddia etmektedirler. Aslında bölgenin tarihine baktığımızda Karabağ'da yerli Alban toplumları ile birlikte diğer toplumlara ait Türklerin ve Kürtlerin de yaşadığını görmekteyiz. Lakin bölge de Türk nüfus daim üstün konumda olmuş ve bölgeyi 600 yıla aşkın bir sürede Türk yöneticiler yönetmiştir. Ermenilerin bölgeye dair diğer bir iddiası ise buralarının Arap işgali döneminde Arminia Vilayeti olarak adlandırılmasıdır. Bu iddiaları Azerbaycan tarihçileri çürüterek, bölgenin şimdiki Ermenistan'la hiçbir bağının olmadığını, vilayetin nüfusunun ve yöneticilerinin Müslümanlar olduğunu yazmaktadırlar.

Politik olarak düşünüldüğü zaman Karabağ Sorunu'nun Rusiya'nın sıcak denizlere inme politikasının bir parçası olduğu görülmektedir. Bölgeyi işgal etmeye çalışan Çarlık Rusiya, Karabağ'da ve Revan'da yaşayan Ermeni nüfusla daim irtibat halinde olmuştur. Selçukludan başlayarak bölgede yönetimi ele alan Türk aşiretleri, bölgenin yerli nüfusu ile kaynaşmıştır. Ermeniler ise bu bölgelerde azınlık olsalarda, daim bölgeni bir Ermeni toprağı olması için yabancı güçlerle işbirliğine kalkışmışlardır. Bölgedeki bütün Ermeni faaliyetlerine Ermeni Kilisesi destek sağlamıştır. Karakoyunlu Cahanşah döneminde Üçkilse Monastırına göçerek yerleşen Ermeni Kilisesi, bölgenin Ermenileştirme sürecinde aktif bir rol üstelenmiştir. Safevi- Osmanlı dönemlerinde bölgenin Ermeni nüfusunun Ruslarla ve Papalıkla daim irtibat halinde olduğunu görmekteyiz. Hatta Rusların, Güney

Kafkasya'nın işgalinden önce İran ve Azerbaycan bölgelerinde Ermeni casuslarının olduğu da bilinmektedir.

Çarlık Rusya'nın 18. Yüzyıldan başlayarak Güney Kafkasya'yı işgal etme planları, onu bölgede iki Müslüman güç olan İran ve Osmanlı Devleti ile karşı karşıya getirmiştir. Lakin gerileme dönemlerini yaşayan bu iki Müslüman Devlet, Çarlık Rusya'nın işgal siyasetine karşı koyamamıştır. 1805 yılında Karabağ Hanlığı ile Çarlık Rusya arasında imzalanan Kürekçay Anlaşması, bölgedeki sorunlarında temelini atmıştır. Hanlık yönetim üsulüne son veren Rus yönetiminin, Türkmençay ve Edirne Anlaşmalarından sonra bölgenin demografik yapısını da değiştiğini görmekteyiz. Rusların Ermeni Vilayetini oluşturması ve Ermeni göçleri Çarlık Rusya'nın bölgeye dair en önemli politikalarından olmuştur. Nahcivan ve Revan topraklarının Ermeni Vilayeti olarak adlandırılmasının en başlıca nedenleri arasında Rusya'nın bölgede kendi işgal politikasını yaptırabileceği bir Hristiyan Devlet'in olması ve Anadolu Türkleri ile Türk Dünyası arasında irtibatı kesmek olarak bilinmektedir.

XX. yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde bölgeye göç ettirilerek yerleştirilen Ermenilerin bir devlet kurma çabasında olduğunu görmekteyiz. Bunun için bölgenin Müslüman Türk nüfusu çeşitli katliamlar ve soykırıma maruz kalmıştır. 1905-1906 olayları ve 1918 Mart Soykırımları bu devlet kurma politikasının bir ispatıdır. Çarlık Rusya'nın tarih olması ile Güney Kafkasya'da bağımsız devletler kurulmuştur. Lakin bu devletlerin sözde bağımsız oldukları görülmektedir. O dönem bölgeye Türk, Alman, İngiliz ve Rus baskısı gerçekleştirilmiştir. İlk önce bölge Alman, Türk ve Bolşevik kontrolü altına girmiş, I. Dünya Savaşı'ndan sonra ise bir İngiliz baskısı yaşanmıştır. Bakü'yü işgal eden General Thomson döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti bölgeye tam hakim olma hakkından mahrum bırakılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Güney Doğu bölgelerinde Ermeniler üzerinden oynadıkları oyunları gerçekleştire bilmeyen emperyalist güçler, bu oyunları Güney Kafkasya'da bir Ermeni Devleti kurmakla sürdürmüşlerdir. XI. Kızıl Ordunun Karabağı işgaline kadar bölgede yabancı güçlerin kontrolü altında Ermeni çetelerinin, bölgenin Müslüman nüfusuna karşı gerçekleştirdiği saldırılar devam etmiştir.

Devrim ile Rusya’da yönetimi ele geçiren Bolşevikler 1920-1921 yılları arası Güney Kafkasya topraklarını işgal etmiş ve 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’ni kurmuşlardır. Sovyet yönetimi, Çarlık Rusya’dan miras kalan bölgeyi Ermenileştirme politikasını uygulamıştır. Bölgeye dış ülkelerden on binlerce Ermeni göçürülerek yerleştirilmiştir. Buna ilaveten Bakü, Tiflis, Gence gibi büyük şehirlerde Ermeni sayısı da artırılmaya çalışılmıştır. 1920-1930 yılları arası Karabağ bölgesinde yapılan bütün değişiklikler aslında Rusların bölgede daim varolma sebeplerinin temellerinin atılması olarak yorumlaya biliriz. İlk önce Paris Barış Konferansı’nda onaylanan Azerbaycan bölgeleri, Sovyet yönetimi tarafından Ermenistan’a verilmiştir. Daha sonra Dağlık Karabağ ve Nahcivan Özerk Vilayetleri oluşturulmuştur. Buna ilaveten Zengezur’un Doğu hissesinde Kürdistan Vilayeti yaratılmıştır. Sovyet yönetiminin ilk on yıllığında yapılan bütün bu faaliyetlerin acı sonuçları Karabağ Savaşı’nda yaşanmıştır. Dağlık Karabağ özerklik aldıktan sonra yönetime atanan Ermeniler, bölgede demografik yapıyı değiştirmekle birlikte bölgenin Türk yerleşim yerlerinin adlarını da Ermenice olarak değiştirdiğini görmekteyiz.

1950’li yıllardan sonra Dağlık Karabağ bölgesinde Ermeni terör örgütleri oluşturulmuştur. Bu örgütler 1980’li yılların başlarına kadar gizli faaliyet göstermiştir. Bu faaliyetler arasında Müslüman mimari yapıların yok edilmesi, Alban mimarisinin Ermenileştirilmesi, bölgenin Türk nüfusu aleyhine milliyetçi propagandalar ve Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a birleştirilmesi bulunmaktadır. 1980’li yılların ortalarından itibaren bölgede olaylar büyümeye başlamıştır. Mitingler, protestolar, genel grevler, milletler arası çatışmalar, alınan kararlar 1988-1991 yılları arası bölgenin Sovyet tarihinde en zorlu yıllar olarak bilinmektedir. Her iki taraftan silahlı örgütlerin kurulması, bölgedeki terör faaliyetleri ve ölümler, Dağlık Karabağ’da bu iki toplumun bir arada yaşayamayacağını bir delilidir. Buna ilaveten Ermenistan’da yaşayan 200.000 Müslüman Türk ve Kürdün kendi evlerinden kovulması da bu olaylara eklenmiştir. Bütün bu göçlerden, Dağlık Karabağ’daki saldırılardan dünya kamoyunun dikkatini yayındırmak için Moskova yönetimi ve Ermeni diasporası, Sumgayıt Olayların gerçekleştirmişlerdir. Rus KGB’nin gizli elinin olduğu bu olayların diğer bir amacı ise dünya kamoyunda Azerbaycan halkını ve yönetimini itibarsızlaştırmak olmuştur. Dağlık Karabağ’da ve

Ermenistan'daki bütün bu olaylara Türkiye başta olmakla yabancı ülkeler her hangi bir siyasi müdahalede bulunmamıştır. Bölge, hukuken SSCB'nin toprağı sayıldığı ve Dağlık Karabağ sorunu Sovyet yönetimini iç sorunu olduğu için yabancı bir müdahale olmamıştır. Lakin 1998-1991 yılları arası Ermeni diasporalarının aktif olduğu ülkelerden Ermenistan'a uçaklarla silah-sursat ve paralı asker taşıdığını görmekteyiz.

Bu çalışmada, Sovyetler döneminde yukarıda bahsi geçen olayların tamamen ışıklandırılmasına çalışılmıştır. Dağlık Karabağ sorununun günümüzde de güncel konulardan biri olması, büyük güçlerin çıkarlarının kesiştiği nokta olarak görülmesi, sorunun nerden ve nasıl kaynaklandığının derinden analiz edilmesi bu çalışmanın temel amaçlarındandır. Buna ilaveten Türkiye Cumhuriyeti'nde Dağlık Karabağla ilgili yazılan tezlerde bölgenin Sovyet tarihinin genelde üzerinden geçilmesi de konun tam olarak aydınlatılmasını engellemektedir. Arşiv belgeleri ve yabancı kaynaklarında yer aldığı bu çalışma bahsi geçen eksikliği tamamlayacak nitlikte olarak görülmektedir. Çalışmada, Dağlık Karabağ Sorunun nedenleri detaylı ve tarafsız bir şekilde araştırılmağa çalışılmıştır. Sovyetler döneminin son yıllarına ait bir çok arşiv belgesi, Azerbaycan arşivlerinde siyasi olaylardan dolayı veya hala gizli tutulduğu için elde edilememiştir. Bu da Dağlık Karabağ sorunu için kritik yıllar olan Sovyetler döneminin son yıllarında gerçekleşen bazı siyasi olayların gerçeğinin ortaya çıkmasına engel olmaktadır. Bu açığı kapatmak için Amerika Birleşik Devletleri Merkezi İstihbarat Teşkilatı'nın bölgeye dair istihbarat raporlarından, Rus arşivinden ve yabancı kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu çalışma ile Dağlık Karabağ sorunu için son derece önemli olan Sovyetler dönemi ve Sovyetlerin son yılları kapsamlı bir şekilde, hem yabancı arşiv belgeleri ve kaynakları kullanılarak araştırılmıştır. Bununla birlikte Azerbaycan ve Ermenistan arşiv belgeleri ve kaynakları da çalışmada yer almıştır. Bölge uğrunda mücadelede Türk ve Ermeni görüşleri ile birlikte Batı ve Rus görüşlerine de yer verilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın, Dağlık Karabağ'ın Sovyet tarihini en önemlisi de Sovyetlerin son dönemlerinde bölgeyi askeri ve siyasi yönden aydınlatılmasına katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Belgeleri

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond.970,siyahı.1,iş.96, s.58.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond.2898, siyahı.1, iş.6, s.6.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond.970, siyahı.1, iş.95, s.4.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond.970, siyahı.1, iş.113, s.61.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond.970, siyahı.1, iş.65, s.90.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond.894, siyahı.7, iş.22, s.1-2.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond.970, siyahı.1, iş.161, s.1.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond.970, siyahı.1, iş.161, s.5.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond.411, siyahı.26, iş.34, s.65.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond.411, siyahı.28, iş.677, s.68,77.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond.411, siyahı.26, iş.34, s.74.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond.411, siyahı.9, iş.734, s.103.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond.411, siyahı.28, iş.34, s.74-75.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond.411, siyahı.9, iş.734, s.103.

Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi, (İngiltere'den getirilen belgeler) f.1, siyahı. 47, iş. 3, s.5-20.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.31, iş.23,s.42.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.36, iş.12, s.5.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.56, iş.35, s.9.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.83, iş.33, s.9-10.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.83, iş.64, s.2-3.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.83, iş.82, s.4-5.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.83, iş.86, s.1-3.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.83, iş.143, s.2.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.85, iş.58, s.7.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.85, iş.65, s.7-8.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.85, iş.73, s.9.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.85, iş.103, s.5-6.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.86, iş.21, s.2.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.86, iş.37, s.2.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.86, iş.54, s.1.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.84, iş.85, s.8.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.84, iş.116, s.1-4.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi, fond.1, siyahı.84, iş.16, s.3-4.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Gürcistan`dan getirilen belgeler, f. 1519, s.1, iş.13.

Unrest in the Caucasus and the Challenge of Nationalism, CIA Historical Review Program Release As Saitized 1999, CIA/SOV/88-10059D; 2706.

Центральный Государственный Военно Исторический Архив СССР, фонд.2000, оп.1, дело, 3851, л.12,13,14.

Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории, фонд политархив, оп.23, с.756-758.

Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории, Ф. Турция, Оп.1, д. 37, с. 1-14.

Российский Государственный Военно-Исторический Архив фонд.2100, список 1, файл 1142, лист 1.

2- Resmi Yayınlar

a.Resmi Gazete

Ermenistan SSC ve Azerbaycan SSC Yüksek Sovyetler Krulunun Dağlık Karabağ Sorunu İle İlgili Kararları Hakkında SSCB Yüksek Sovyetler Krulunun Kararı", *Odlar Yurdu* gazetesi, Bakü, 18 Temmuz 1988, s.1.

"Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Krulu'nun № 63 Kararı", "DKÖV'de, Ermenistanla Sınır Olan Bölgelerde ve Goranboy İlğinde Drumun Gerginleşmesi İle Alakadar Olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Şehir ve İlleri Arasında Helikopter Bağlantısının Düzenlenmesi Hakkında", *Azerbaycan Gazetesi*, Bakü, 19 Nisan 1991, s.1.

"Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığının Restorasyonuna Dair Kabul Ettiği Karar", *Bakinskiy Raboçiy Gazetesi*, Bakü, 3 Eylül 1991, s.1.

"Постановление Верховного Совета СССР: О положение в Азербайджанской ССР и Армянской ССР и мерах по нормализации обстановки в этом регионе", газета *Правда*, Москва, 5 март 1990, с.1.

Решение Президиума Верховного Совет СССР: Применение формы специального управления СССР в Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджана ", газета *Правда* ", Москва, 12 января 1989. г, s.14.

Завриев, Д. С. - Самсонович, Д., К Новейшей Истории Северо-Восточных Вилайетов Турции, Тбилиси 1947, с. 59 (Komunist devrimi merkezi arşivi, Kacazuni'nin belgeleri toplusu).

3- Resmi Kurumların Yayınları

"*Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin Kararları*", Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Yayınları, 24 nolu (853), Bakü, 31 Aralık 1991, s.16-17.

Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительство А. С. С. Р, за 1923 г, Издание Народного Комиссариата Юстиции А. С. С. Р, Баку, 1925 г.

Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительство А. С. С. Р, за 1924 г, Издание Народного Комиссариата Юстиции А. С. С. Р, Баку, 1926 г.

4- Süreli Yayınlar

a.Gazeteler

Azadlık gazetesi, 10 Ağustos 1991, s.6.

Azadlık gazetesi, 9 Mayıs 1991, s.2.

Azerbaycan gazetesi, 10 Aralık 1989, s.2.

Azerbaycan gazetesi, 10 Aralık 1989, s.8.
Azerbaycan gazetesi, 19 Nisan 1991, s.4.
Azerbaycan gazetesi, 5 Kasım 1989, s.4.
Azerbaycan gazetesi, 8 Kasım 1989, s.3.
Azerbaycan gazetesi, 9 Aralık 1989, s.4.
Halk Gazetesi, 11 Eylül 1991, s.2.
Halk Gazetesi, 22 Kasım 1991, s.1.
Halk Gazetesi, 24 Eylül 1991, s.1.
Kafkas gazetesi 26 Mayıs 1906.
Milliyet gazetesi 19 Ocak 1990, s.12.
Milliyet gazetesi, 1 Aralık 1991, s.4.
Milliyet gazetesi,1 Mart 1988, s.4.
Milliyet gazetesi, 1 Nisan 1988, s.7.
Milliyet Gazetesi, 11 Ocak 1990, s.11.
Milliyet gazetesi,12 Mart 1988, s.6.
Milliyet gazetesi, 13 Mart 1988, s.8.
Milliyet gazetesi, 15 Kasım 1991, s.8.
Milliyet gazetesi, 16 Şubat 1990, s.4.
Milliyet gazetesi, 21 Ocak 1990, s.4.
Milliyet gazetesi, 27 Ocak 1990, s.4.
Milliyet gazetesi, 29 Kasım 1991, s.4.
Odlar Yurdu gazetesi, Temmuz 1988, s.2.
Şark Kapısı gazetesi, 24 Ocak 1990, s.1.
Tercüman gazetesi,25 Mart 1990, s.6.
Varlık gazetesi, Mayıs 1990, s.1.

b.Makaleler

Acar, K., "1905 Rus Devriminin Genel Bir Değerlendirmesi", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi*, cilt:13, sayı:24 (2008), s.s.79-98.

Akifoğlu, V., "Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930)", *DTCF Dergisi*, cilt:57, sayı:2 (2017), s.s.776-795.

Atabey, F., “Brest-Litovsk Antlaşması’ndan Mondros Mütarekesi’ne Kadar Olan Süreçte Transkafkasya’da Türk-Alman ve İngiliz Mücadelesi”, 100. Yılında Ardahan Kongreleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (20-22 Şubat 2019), Berikan Yayınevi, Ardahan 2019 s.s. 201-216.

Aydın, N., “Türkiye’nin Dağlık Karabağ Politikası”, Orta Doğu Araştırmalar Dergisi; Karabağ Özel Sayısı, cilt: 9, sayı: 2 (2013), ss.153-169.

Baharçiçek, A., Ağır, O., “Rusya’nın Başarısız Demokratikleşme Tarihi”, *Birey ve Toplum Dergisi*, cilt:4, sayı:8 (2014), s.s. 5-28.

Beşiri, A., "Soykırım ve Soykırıma İlişkin Uluslararası Mekanizmalar", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, cilt:26, sayı:108 (2013), s.s.179-210.

Biçer, B., "Selçuklular ve Kürtler", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt:6, sayı:2 (2013), s.s.165-202.

Bulut, R., “SSCB’nin Dağılması ve Rusya Federasyonu’nda Serbest Piyasaya Geçiş”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt:1, sayı:2 (2014), s.s.7-19.

Çapraz, H., "19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası", *Belgi Dergisi*, cilt:1, sayı:3 (2012), s.s.231-240.

Durukoğlu, S., Sevim Salik, "Türklerin Uğradığı İşkence, Sürgün, Katliam ve Soykırımlar Sözlüğü, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyyat Dergisi*, cilt:3, sayı:7 (2015), s.211-258.

Ekici, Y., “Bolşevik İhtilalinin Ortaya Çıkması ve Sebepleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt:27, sayı:1 (2017), s.s.265-275.

Edi, A., Bayramov, A., “Azerbaycan ve Türk Ordusunun Nahcivan’daki Ortak Askeri Tatbikatları”, *Nahcivan-Türkiye Diplomatik İlişkileri Yeni Boyutta Uluslararası Elmi Konferans*, Nahcivan Devlet Üniversitesi, Nahcivan 2019, s.s.45-52.

Geyikoğlu, H., "Şah İsmail'in Devlet Kurma Yolundaki Faaliyetleri ve Akkoyunlularla Şerur Muharebesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, cilt:14, sayı:33 (2007), s.s.217-225.

Gökçe, M., “Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies*, cilt:6, sayı:1 (2011), ss.1139-1154.

Göl, H., "Geçmişden Günümüze Azerbaycan", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt:5, sayı:1 (2016), s.s.153-170.

İsmayıl, T., "31 Mart Soykırımı Üzerine Düşünceler", *İRS Dergisi*, cilt:1, sayı:17 (2017-18), s.s.32-41.

Jane, M., "Rus Çarlığı'nın Trans-Kafkasya'da Hegomonya Kurma Sürecinin Analizi", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Gazi Akademik Genç Sosyal Bilimciler Sempozyumu Özel Sayısı, (2017), s.s.312-333.

Karaca, E., "SSCB'nin Dağılma Sürecinden BDT'nin Kurulmasına Kadar Geçen Sürede Karabağ Eksenli Olarak, Nahcivan, Ermenistan ve Azerbaycan Coğrafyasında Yaşanan Gelişmeler ve Türkiye'nin Tutumu (Ekim 1987-Aralık 1991)", *Akademik Bakış Dergisi*, cilt:9, sayı:17 (2015), s.113-140.

Karakoç, E., "Geçmişden Günümüze Karabağ Tarihi Üzere Bir Değerlendirme", *İnsan Bilimlerinin Uluslararası Dergisi*, cilt:8, sayı:2 (2011), s.s.1002-1026.

Köse, B., "İlk Müslüman Hakimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", *Uluslararası Tarih Araştırmalar Dergisi*, Kafkasya Özel Sayısı, cilt:2 (2017), s.s.297-342.

Köse, İ., "Paris Barış Konferansı ABD Tutanaklarında Beyaz Ordu Liderleri ve Bolşevikler", *Karadeniz İncelemeler Dergisi*, cilt:10, sayı:10 (2011), s.s.125-149.

Kuduban, D., Kaya, M., "Karabağ Sorununa Uluslararası Güçlerin Yaklaşımları Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme", *Education And Society In The 21st Century*, cilt:7, sayı:21 (2018), ss.923-949.

Latifova, E., "Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan'da Türklerin Kafkasya Tarihi'ndeki Rolü İle İlgili Yeni Kavrama Dair", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, cilt:2, sayı:5 (2015), s.s.1-15.

Mainardi B, E., "The Russo-Japanese War: Origins and Implications", *James Madison Undergraduate Research Journal*, volume:7, issue:1 (2019-2020), p.n.6-14.

Memmedova, İ., "18. ve 19. Yüzyılların Başlarında Azerbaycan'ın Aras Boyu Bölgeleri ve Nüfusu (İrevan, Nahcivan ve Karabağ Hanlıkları Üzere)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, cilt:3, sayı:3 (2013), s.s.11-22.

Mustafa, N., "Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güey Kafkasya'da Yaptığı Katliamlar", *Atatürk Dergisi*, cilt:3, sayı:1 (2014), s.s.1-7.

Mustafayev, B., "Resulzade Hükümeti Dönemi ve Yaşanan Terör Olayları (1918-1920)", *Avrasya İncelemeler Dergisi*, cilt:2, sayı:2 (2013), s.s.205-231.

Mustafayev, B., "Sovyetler Döneminde Rusya'nın Dağlık Karabağ Politikası", *Karadeniz Araştırmalar Dergisi*, cilt:39, sayı:39 (2013), s.s.53-68.

Necefli, G., "XVIII. Yüzyıllarda Ermenilerin Karabağ Bölgesinde Devlet Kurmak Girişimleri", *Karabağ Dergisi*, sayı:2 (2010), s.85-109.

Necefli, T., "XV-XVII. Yüzyıllarda Karabağ'da Sosyal-Siyasi Hayat", *Karabağ Dergisi*, sayı:2 (2010), s.62-85.

Nesirov, E., "Abbasilerden Safevilere Karabağ'ın Askeri-Siyasi Tarihine Bakış", *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, sayı:42 (2017), s.s.409-436.

Özdaşlı, E., "Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş İlk Devlet Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt:21, sayı:2 (2016), s.s.557-566.

Özyılmaz Emine, V., "Geçmişden Günümüze Dağlık Karabağ", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, cilt:15, sayı:2 (2013), s.s.191-208.

Rüstemova Solmaz, T., "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ermeniler Tarafından Azerbaycan'ın Erivan, Zengezur ve Karabağ Eyaletlerinde Müslüman Nüfusunun Soykırımı", *Yeni Türkiye*, cilt:350, sayı:63 (2014), s.s.3653-2666.

Sadıgov, R., "Çar I. Aleksandr Döneminde Rusya'nın Azerbaycan'da İşgalcilik Siyaseti", *Karadeniz Araştırmalar Dergisi*, cilt:15, sayı:59 (Güz 2018), s.s.48-82.

Saniç, A., "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu (1918)", *Akademik Bakış Dergisi*, cilt:3, sayı:6 (2010), s.s.255-257.

Sariahmetoğlu, N., "Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde Türkiye ve Rusya", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, cilt:3, sayı:2 (2016), ss.93-119.

Sapmaz, A., Sarı, G., "Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, cilt:8, sayı:15 (2012), s.s.0-31.

Şihaliyev, E., "Güney Kafkasya'da Britanya'nın Ermeni Politikası", *İRS Dergisi*, cilt:3, sayı:26 (2016), s.s.34-41.

Кузнецов, О., "Первая Террористическая Война: Взгляд Из России (Межнациональный Армянский Терроризм И Нагорно-Карабахский Конфликт в 1988-1994-е годы)", *IRS Журнал*, cilt:4, sayı:76 (2015), s.s.38-44.

Сулейманлы, Н., "Милитаризация Карабахского Конфликта", *ИРС Журнал*, cilt:6, sayı:90 (2017), s.s.48-54.

Уралов, А., "Гнилые Плоды Карабаха", *ИРС Журнал*, cilt:6, sayı:66, (2013), s.s.52-57.

5- Araştırma İnceleme Eserleri

a. Kitaplar

Aliyeva, İ., *Represiya Kurbanları: Teymur Salahov*, İndigo Matbaası, Bakü 2012.

Atahan, P., *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, Azerbaycan Yayınları, Bakü 2001.

Atnur İbrahim, E., *Muhtariyet Arafesinde Nahcivan*, (Çev. Ganire Asgerova), Nahcivan Devlet Üniversitesi Geyret Yayınları, Nahcivan 1999.

Atnur İbrahim, E., *Osmanlı İdaresinden Sovyet İdaresine Kadar Nahcivan (1918-1921)*, Ecemi Yayınları, Nahcivan 2013.

Aliyev, İ. (Ed), *Azərbaycan Tarixi*, I. Cilt, Elm Yayınları, Bakü 2007.

Atahan, P. (Ed), *Azerilerin Ermenistan SSC'den Deportasiyası (1948-1953 yılları); Belgeler Topluu*, Zerdabi LTD MMC Yayınları, Bakü 2013.

Aslanlı, A., *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*, EkoAvrasya Yayınları, Ankara 2013.

Bakühanov, A., *Gülistan-i İrem*, Hatun Plyus Yayınları, Bakü 2010.

Binark, İ. (Ed), *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1578-1914)*, I. Cilt, Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:4, Ankara 1992.

Bünyadov, Z., *Kırmızı Terör*, Azərneşr, Bakü 1993.

Cornell S., *The Nagorno-Karabakh Conflict; Report no. 46 Department of East European Studies*, Uppsala University Published, Swedish 1999.

Cornell, S. (Ed), *The International Politics of the Armenian-Azerbaijani Conflict; The Original Frozen Conflict and European Security*, Palgrave Macmillan Published, New York 2017.

Çıraqzadə, V., *İstiklal Yollarında*, Azərneşir Yayınları, Bakü 1992.

De Waal, T., *Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, New York University Press, New York 2003.

Dedeyev, B., Mahmudlu Ceyhun, Ebilov Şamhal, *Karabağ 99 Soruda*, Polografik Üretim Matbaası, Bakü 2014.

Edi, A., *Yassıada Yargulamalarında Bir Bakan Celal Yardımcı ve Ağrı Milletvekilleri Suçlamalar-Savunmalar*, Fenomen Yayıncılık, Ankara 2019.

1918-1920 Yıllar Azerilerin Soykırımı, Belgeler ve Materyeller, (Ed. Şirinoğlu Vaqif), Kartal Yayınları, Bakü, 2001.

Efegil, E. (Ed), *Dağlık Karabağ Üzerine Yazılar*, Cavid Kasımlı Gündoğan Yayınları, İstanbul 2014.

Efendiyev, O. (Ed), *Azərbaycan Tarixi* III. Cilt, Elm Yayınları, Bakü 2007.

Elçibey, A., *Bu Benim Kaderimdir*, Gençlik Yayınları, Bakü 1992.

Esedov, F., Kerimova, S., *Çarizmi Azərbaycanın Getirenler*, Genclik Yayınları, Bakü 1993.

- Ferzeliyev, A. (Ed), *Karabağnameler*, Yazıcı Yayınları, Bakü 1989.
- Goltz, T., *Azerbaijan Diary*, Routledge Published, New York 2015.
- Gurbanlı, E., *Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan Deportasyonu (1947-1953)*, Ağrıdağ Yayınları, Bakü 2004.
- Hacıyev, İ., *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Nahcivan*, Ecemi Yayınları, Nahcivan 2010.
- Hasanlı, C., *Sovyet Döneminde Azerbaycan Dış Politikası (1920-1939)*, Adiloğlu Yayınları, Bakü 2012.
- Hasanov, C., *Beyaz Lekelerin Siyah Gölgesi*, Genclik Yayınları, Bakü 1991.
- İsmayılov, A., *Sumgayıt SSCB'nin Çöküşünün Başlangıcı*, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü 2010.
- İsmayılov, R., *Azerbaycan Tarihi* (Çev. Emilya Halilova, Gıyaseddin Geybullayev), Azernesir, Bakü 1993.
- Karabağ Özgürlük Örgütü., *Ermeni Vahşetleri (1905-1906),(1918-1920)*, Biznesmen Namiq Habibov Matbaası, Bakü, 2009.
- Karaoğlu, F., *Ermeniler ve Hakikatler III Cilt*, Nurlar Yayınları, Bakü 2009.
- Kanlıdere, A., Kemaloğlu, İ., (Ed), *Çağdaş Türk Dünyası*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2014.
- Kasımlı, M., *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Kaknüs yayınları, Ankara 2006.
- Khalilov, K., *Karabağ'ın Elat Dünyası*, Azerbaycan Devlet Yayınları, Bakü 1992.
- Kissinger, H., *Diplomasi* (Çev. Yaşar Esedov), Kanun Yayınları, Bakü 2015.
- Krüger, H., *The Nagorno-Karabakh Conflict A Legal Analysis*, Springer Publisher, Berlin 2010.
- Mahmudov, Y., Şükürov, K., *Karabağ Sorular ve Gerçekler*, Kismet Yayınları, Bakü 2005.
- Mahmudov, Y., Şükürov, K., *Karabağ, Gerçek Tarihi Deliller ve Belgeler*, Tahsil Yayınları, Bakü 2005.
- Mecidov, V. (Ed), *Diderginler*, Gençlik Yayınları, Bakü 1990.
- Mehmetov, İ., *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

Memmedov, İ., Esedov S., *Ermenistan Azerileri ve Onların Acı Kaderi*, Azərneşr, Bakü 1992.

Memmedov, N., *Azərbaycan Sovyet Sosialist Cümhuriyeti Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Haziran 1941-Aralık 1950 Yıllarında*, Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Yayınları, Bakü 2006.

Memmedov, N., *Azərbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayətində Sosyopolitik Yaşam; Ekonomik ve Kültürel Gelişme (1923-1991)*, Tahsil Yayınları, Bakü 2008.

Memmedov, N., *Dağlık Karabağ Hakikatleri, Soykırım, Terör, Deportasiya, İşgal (XX Yüzyıl)*, Tahsil Yayınları, Bakü 2009.

Memmedova, Ş., *Xulaset Et-Tevarix Azərbaycan Tarihinin Kaynağı Gibi*, Elm Yayınları, Bakü 1991.

Merezhko A., *The Problem of Nagorno-Karabakh and International Law*, Dmitry Burago Publishing house, Kiev 2014.

Movsisyan, Artak., *Ermenistan Tarihi*, Erivan Devlet Üniversitesi Yayınları, Erivan 2017.

Musayev, Y., *Askeri-Tekniki Alanda Azərbaycan-Türkiye İşbirliğı (1991-2011); Azərbaycan-Türkiye İlişkileri Son 20 Yılda*, CBS Yayınları, Bakü 2011.

Nağı, A., *Karabağ Savaşı*, MBM-R Matbaası, Bakü, 2009.

Nebibeyli, Z., *Sultan Bey ve Hosrov Bey Kardeşleri*, Nurlar Yayınları, Bakü 2011.

Necefli, G., *Doğu Andolu, Nahcivan ve İrevan Bölgelerinde Ermenilerin Türk-Müslüman Ahaliye Karşı Yaptığı Soykırımlar (1918-1920)*, Turhan Yayınları, Bakü 2014.

Nerimanoğlu, H., *Zengezur, Göç, Deportasiya, Soykırım, İşgal Tarihi*, QHT Yayınları Bakü, 2018.

Nerimanov, N., (Mehdiyev, R./Ed) *Mektuplar ve Karabağ Sorunu Hakkında Belgeler*, , Nurlar Yayınları, Bakü 2002.

Nevvab Mir, M., *1905-1906 Yıllarda Ermeni-Müslüman Davası*, (Çev. Vasif Guluyev), Azərbaycan Neşriyatı, Bakü 1993.

Nezirli, Ş., *1920 Yılda Karabağ Savaşları*, Tefekkür Unverstesi Matbaası, Bakü 2009.

Ordubadi Memmed, S., *Kanlı Yıllar*, (Çev. Ekrem Bağirov), Karabağ Halk Yardımı Komitesi Yayınları, Bakü 1991.

Osman Nuri, A. (Ed), *Karabağ Savaşı, Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz*, Kafkaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmalar Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008.

Pomiankowski, J., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü; 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, (Çev.Kemal Turan), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014.

Remler, P., *Chained to the Caucasus Peacemaking in Karabakh 1987-2012*, International Peace İnstitute Published, New York 2016.

Resulzade Memmed, E., *Azerbaycan Cumhuriyeti*, (Çev. Asif Rüstemov), Elm Yayınları, Bakü 1990.

Sarinay, Y. (Ed), *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın № 28, Ankara 2001.

Sarinay, Y. (Ed), *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın № 100, İstanbul 2009.

Seferli Hacı, F., *Sözde Ermeni Soykırımı ve Tarihi Hakikatler*, Ecemi Yayınları, Nahcivan 2018.

Solak, F., (Ed), *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2015.

Şihaliyev, E., *İngiltere'nin Jeopolitik Çıkarlarında Ermeni Meselesinin Yeri ve Azerbaycan'a Etkisi (İngiltere Arşiv Belgelerine Dayalı)*, Ecemi Yayınları, Nahcivan 2016.

Şihaliyev, E., *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü*, Naturel Yayınları, Ankara 2004.

Şihaliyev, E., *Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu*, Emre Damga Matbaa, Ankara 2002.

Wade, R., *Rus Devrimi 1917* (Çev.Ergin Özler), İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

Valiyev, H., Mahmudov, Y., *Azerbaycan Halıkına Karşı 1918 Soykırımları*, Azerbaycan Tarihçileri İctimai Birliğı Yayınları, Bakü 2016.

Velihanlı, N. (Ed), *Azerbaycan Tarihi II*. Cilt, Elm Yayınları, Bakü 2007.

Vaqif Şirinoğlu (Ed), *1918-1920 Yıllar Azerilerin Soykırımı; Belgeler ve Materyaller*, Kartal Yayınları, Bakü 2001.

Yakuplu, N., *Cumhuriyet Kurucuları*, Nurlar Neşiryat, Bakü 2018.

Yel, S., *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2001.

Бакши, К., *Духовные Сокровища Арцаха*, Книжный Мир, Москва 2012.

Барсегов, Ю., *Нагорный Карабах в Международном Праве и Мировой Политике; Документы и Комментарий, Том I*, Издательство КРУГЪ, Москва 2008.

Бунядов, З., *История Азербайджана по Документам и Публикациям*, Издательство ЭЛМ, Баку 1990.

Гейбуллаев, Г., *Этногены Азербайджанцев*, Издательство ЭЛМ, Баку 1991.

Кузнецов, О., *Правда О Мифах Карабахского Конфликта*, Минувшее, Москва 2013.

Иваниченко, Ю., *Путь к Босфору, или «Флейта» для «Императрицы»*, Вече, Москва 2017.

Сумбатзаде, А., *Азербайджанцы-Этногенез и Формирование Народа*, Издательство ЭЛМ, Баку 1990.

Завриев, Д., Самсонович, Д., *К Новейшей Истории Северо-Восточных Вилайетов Турции*, Тбилиси 1947.

b. Lisansüstü Tezler

Kabakuşak, D., *Sovyet Sonrası Estonya'nın Siyasal Yapılanma Sürecinin Tarihsel Arka Planı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

Khalilov, A., *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Karabağ Sorunu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İzmir 2008.

Mustafayev, B., *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009.

Mustafayeva, N., *Whether the Change in the Status of the Nagorno-Karabakh Armed Conflict from Non-international to International Meant for the Status of Protected Persons Affected by That Change?* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), University of Oslo, Norway 2012.

Nağıyev, E., *Azerbaycan Tarih Araştırmalarında Türk İstiklal Savaşı ve Atatürk* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2014.

Neciyev, E., *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

Nursel, E., *1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkas Hanlıklarının Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edirne 2015.

Süleymanov, K., *Türk Kamuoyunda Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye Cumhuriyetinin Dağlık Karabağ Politikası* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

Payne C, T., *The Russo-Japanese War Impact on Western Military Thought*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), A Thesis Submitted to the Graduate Faculty of The University of Georgia, In Partial Fulfillment of The Requirements for The Degree, Master of Arts, Athens, Georgia 1990.

Valiyev, E., *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya: Osmanlı, Safevi ve Rusya Kışkacında* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2014.

Yılmaz, S., *Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikasında Ermenistan* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

6- Röportaj

1991 yılında Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Başkanı Haydar Aliye tarafından oluşturulan Nahcivan Devlet Savunma Komitesi'nin askeri operasyon komutan yardımcısı Kazanfer Kanberov'un anlattıklarından.

7- Web

http://www.ahiska.org.tr>parcali>44_sayi_14 (9 Ocak 2019).

[http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni Kulliyat / 2-Cilt /8-Ibrahim-TELLIOGLU. pdf](http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat_/2-Cilt_/8-Ibrahim-TELLIOGLU.pdf), s.110-111, (30 Kasım 2018).

http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/1659000732_15.pdf (28Şubat 2019).

<http://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/25/39/qarabag-abideleri.html> (5 Aralık 2019).

<https://docplayer.biz.tr/122226460-Karaba-a-ver-len-s-mler-ve-bu-v-layettek-yer-s-mler-nde-turk-boylarinin-zler.html> (28 Kasım 2018).

www.armeniapedia.org/wiki/Republic_of_Mountainous_Karabakh, (26 Kasım 2018).

<https://bpakman.wordpress.com/baku-2010-fotograflar/azerbaycan-tarihi/kafkas-islam-ordusu/osmanli-ordusunun-kafkasyayi-terk-sureci/> (2.11.2020).

<http://www.guvengazetesi.com.tr/aras-turk-cumhuriyeti/163/> (2.11.2020).

<https://ayrintidergi.com.tr/bolseviklerin-zorlu-iktidari/> (3.11.2020).

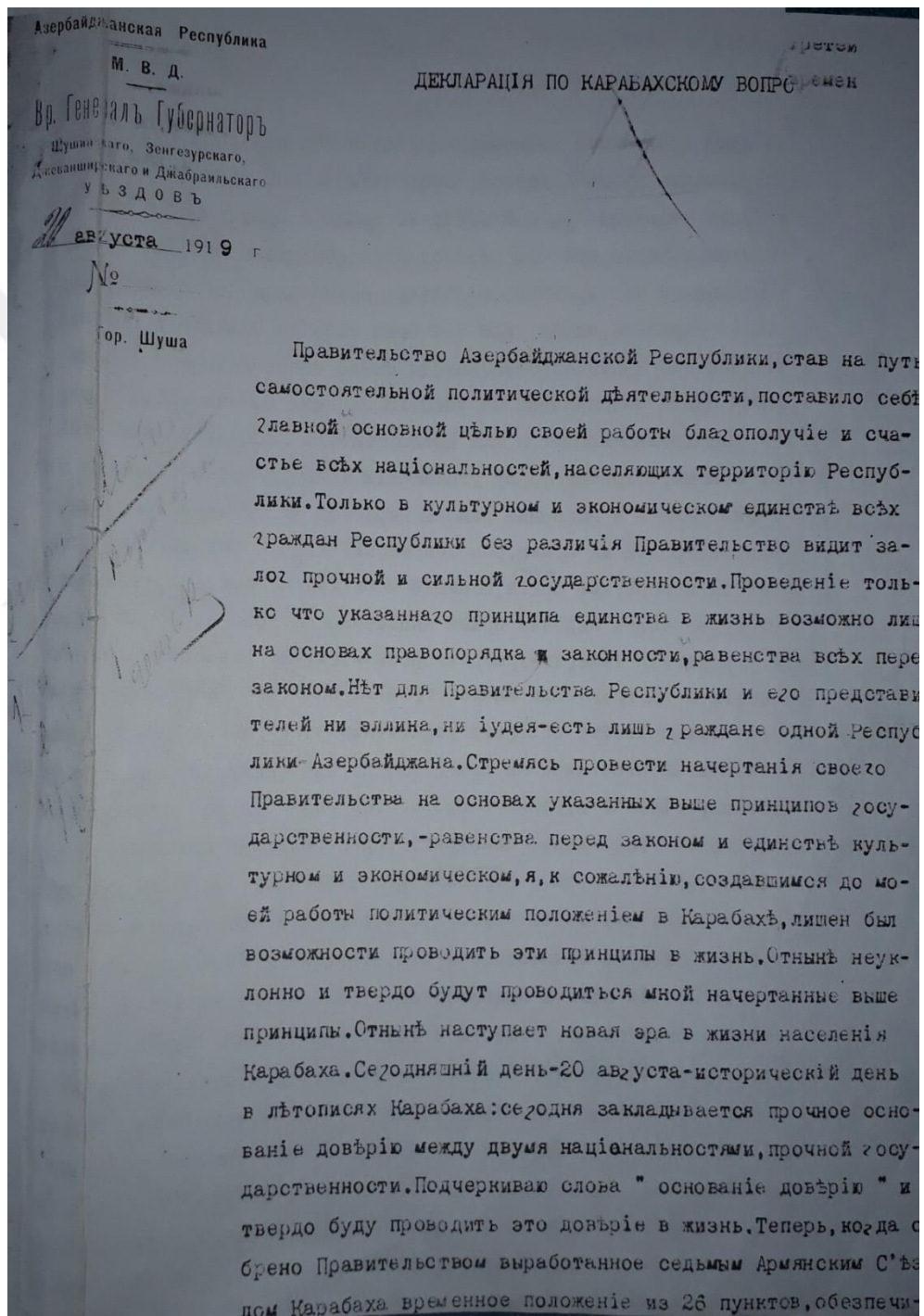
https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin064/064_00_006.pdf
(5.11.2020).

EKLER

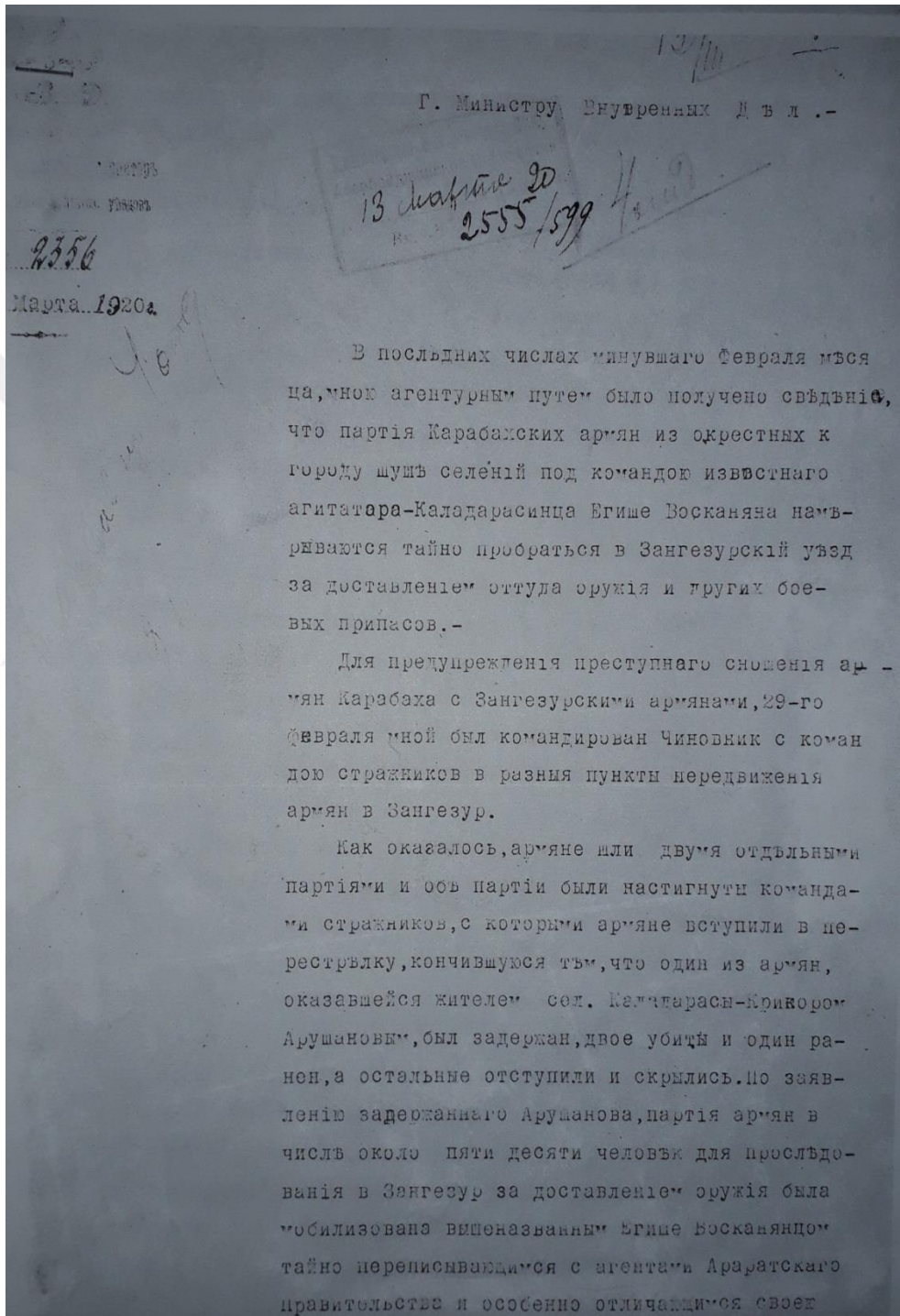
EK 1.

Azerbaycan Hükümetinin Karabağ Sorunu Üzre Beyanatı (28 Ağustos 1919),
ARDA, f.2892, s.1, iş.6, s.6

Ek 2.

Azerbaycan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı'nın Zengezur ve Karabağ'a Dair Kararları (13 Mart 1920), ARDA, f.894, s.7, iş.22, s.1.

Ek 3.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Gürcistan`dan getirilen belgeler, (İngiliz temsilcisi General Tomson'a Bakü'de yerleşen Osmanlı Azerbaijan birlikleri hakkında Ermeni dini temsilcilerin mektubu), f. 1519, s.1, iş.13.

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
Командующему Союзными войсками Бакинского района
Генераль-Майору В.М. Томсону

187

Ваше Превосходительство.

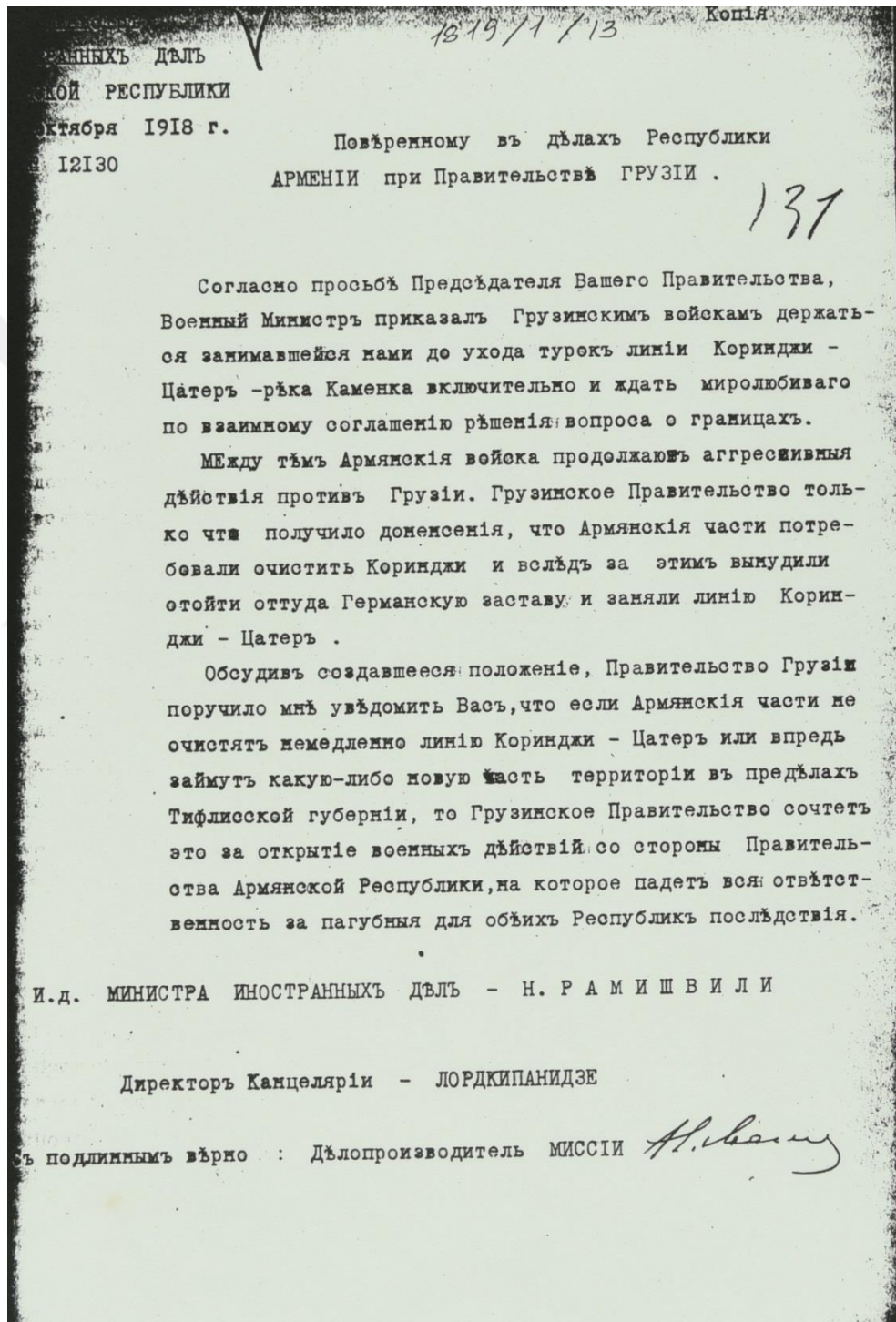
Привѣтственная вступленіе въ городъ Союзныхъ войскъ во главѣ съ представителями Англіи, Америки и Франціи, я, какъ духовный представитель Армянскаго населенія Бакинской епархіи, считаю священнымъ своимъ долгомъ отъ лица моей паствы, отъ лица авѣрски убитыхъ, замученныхъ, до чиста ограбленныхъ, голихъ, голодныхъ, неповинныхъ жертвъ гнуснѣйшихъ преступленій, познакомить ВАСЪ съ невѣроятными страданіями, которыя терпѣла моя паства.

При вѣятіи города Турецкими и Азербейджанскими войсками въ роковой для бакинскихъ армянъ день, 4/10 сентября, была послана имъ на встрѣчу мирная делегація съ бѣлымъ флагомъ. Мирное населеніе города вѣрило и надѣялось, что регулярная войска Турціи и Азербейджанской республики не допустятъ эксцессовъ и возобновятъ нормальную жизнь въ городѣ.

И, дѣйствительно, делегація, въ составъ коихъ входили Датскій и Персидскій Консулы, Командующимъ арміей МЮРСЕЛЬ ПАШЕИ, были даны официальные заверенія въ безопасности мирныхъ гражданъ и неприкосновенности ихъ имущества. Однако, въ воскресеніе же въ полдень, по вступленіи въ городъ организованныхъ бандъ и войсковыхъ частей, началась безчеловѣчная, массовая рѣзня и открытый грабежъ, продолжавшіеся полныхъ трое сутокъ. Рѣзали и убивали безъ всякаго разбора армянъ - мужчинъ, женщинъ, дѣтей, стариковъ, здоровыхъ и больныхъ, даже грудныхъ младенцовъ, ставя себя, очевидно, цѣлью - истребленіе всего армянскаго населенія. По имѣющимся достовѣрнымъ свѣдѣніямъ, помимо дрогъ и арбъ, 25 грузовыхъ автомобилей, грузоподъемностью каждыи въ 400 пудовъ, въ теченіе четырехъ сутокъ непрерывно, днемъ и ночью вывозили трупы, и работа эта все еще не была закончена. Большая часть труповъ, для сокрытія слѣдовъ массовой рѣзни, была сожжена около Сальянскихъ казармъ, главнымъ образомъ на Свалочномъ пунктѣ. По приблизительнымъ расчетамъ полагаютъ, что число убитыхъ армянъ болѣе двадцати тысячъ / 20.000 /. Приняты уже мѣры для установленія числа жертвъ съ болѣею точностью. Одновременно съ чудовищной рѣзней, войсковыя части, какъ и мѣстные мусульмане, безостановочно, систематично, какъ бы по заранее обдуманномъ у плану, производили столь же чудовищный грабежъ имущества мирныхъ гражданъ. Вывозили и отбирали у всѣхъ деньги, золотыя и серебряныя вещи, всякія драгоценности; вывозили и уносили изъ квартиръ, складовъ, ма-

Ek 4.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Gürcistan'dan getirilen belgeler, (Gürcistan-Ermenistan arasında toprak uğrunda çatışma çıkmasıyla ilgili Gürcistan Hükümetinin, Ermenistan hükümetini bilgilendirmesi), f.1819, s.1, iş.13.

Ek 5.

Ermenistan Dışışleri Bakanlığı'nın Şuşa'daki Ermeni saldırılarını durdurmak için İngiliz Hükümetinden yardım istemesi, ARDA, f.970, s.1, iş.113, s.61.

English Copy of Message.

E R I V A N

MINISTER OF FOREIGN AFFAIRS

OF ARMENIA

In reply to Your number 1029. Notwithstanding non-admissibility of the intervention of the Armenian Government into home affairs of Azerbaidjan I state herewith in behalf of Your advertisement, that my Government is keeping infallibly the agreement of the 23th of the November and has no intentions to undertake any attacks. Stop. As I informed You already the agreement of the 23th of the November being signed, nearly forty mussulman villages were destroyed and on 19th of the January the troops of the Armenian Government together with armed bands, kept on attacking the Shoosha district and destroyed all the mussulman villages on their way Stop Only in order to prevent the further destruction of villages and to save property and life of thousands of Mussulmans, and in order to reestablish the situation which existed till the 23th of the November my Government sent a small detachment, and the presence of it prevented the execution of a certain plan by the Armenian troops. № 1253

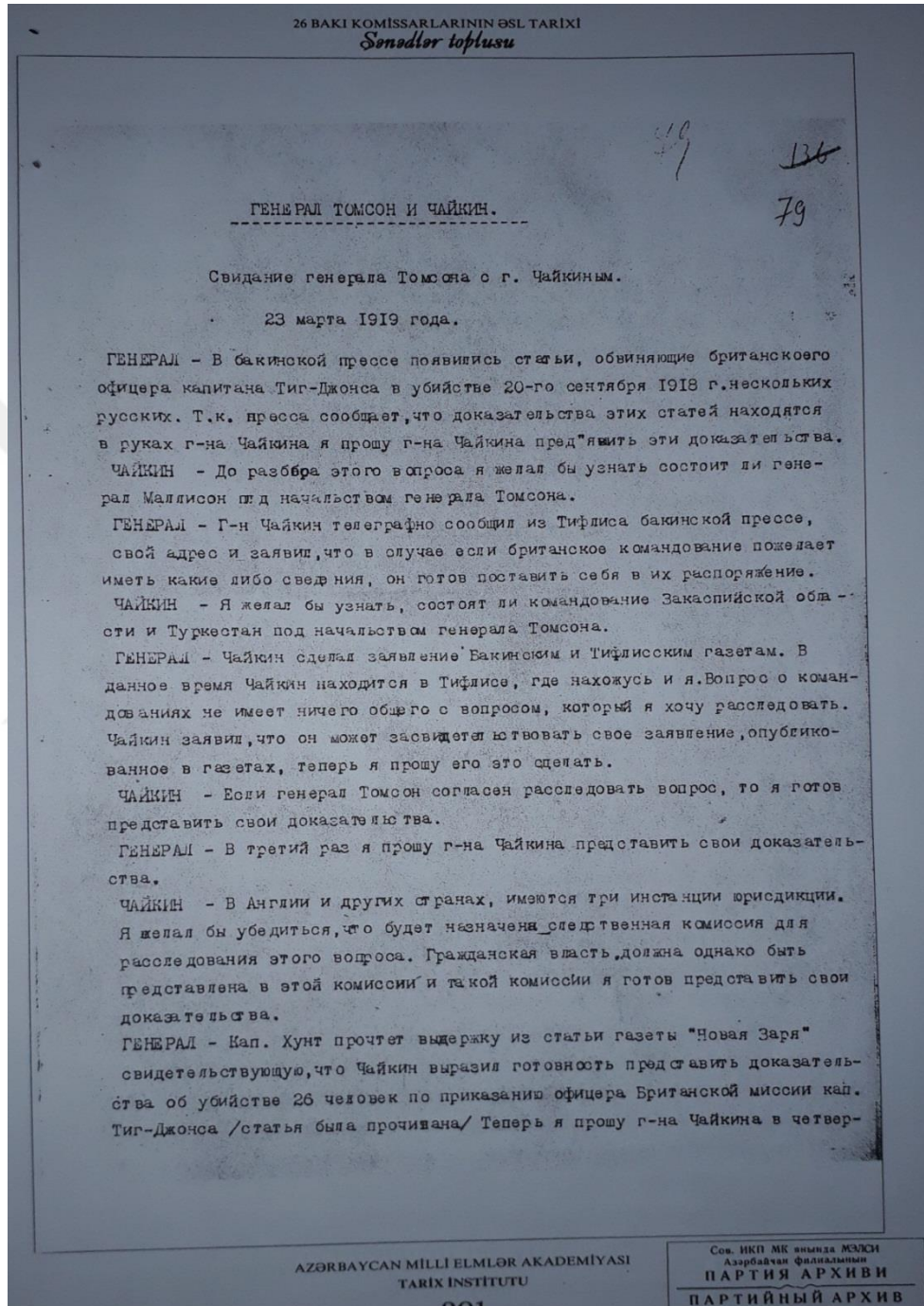
26 II 1920

Signed Minister of Foreign Affairs
F. Khriskiy.

Copy true: Secretary Y. Akhondoff

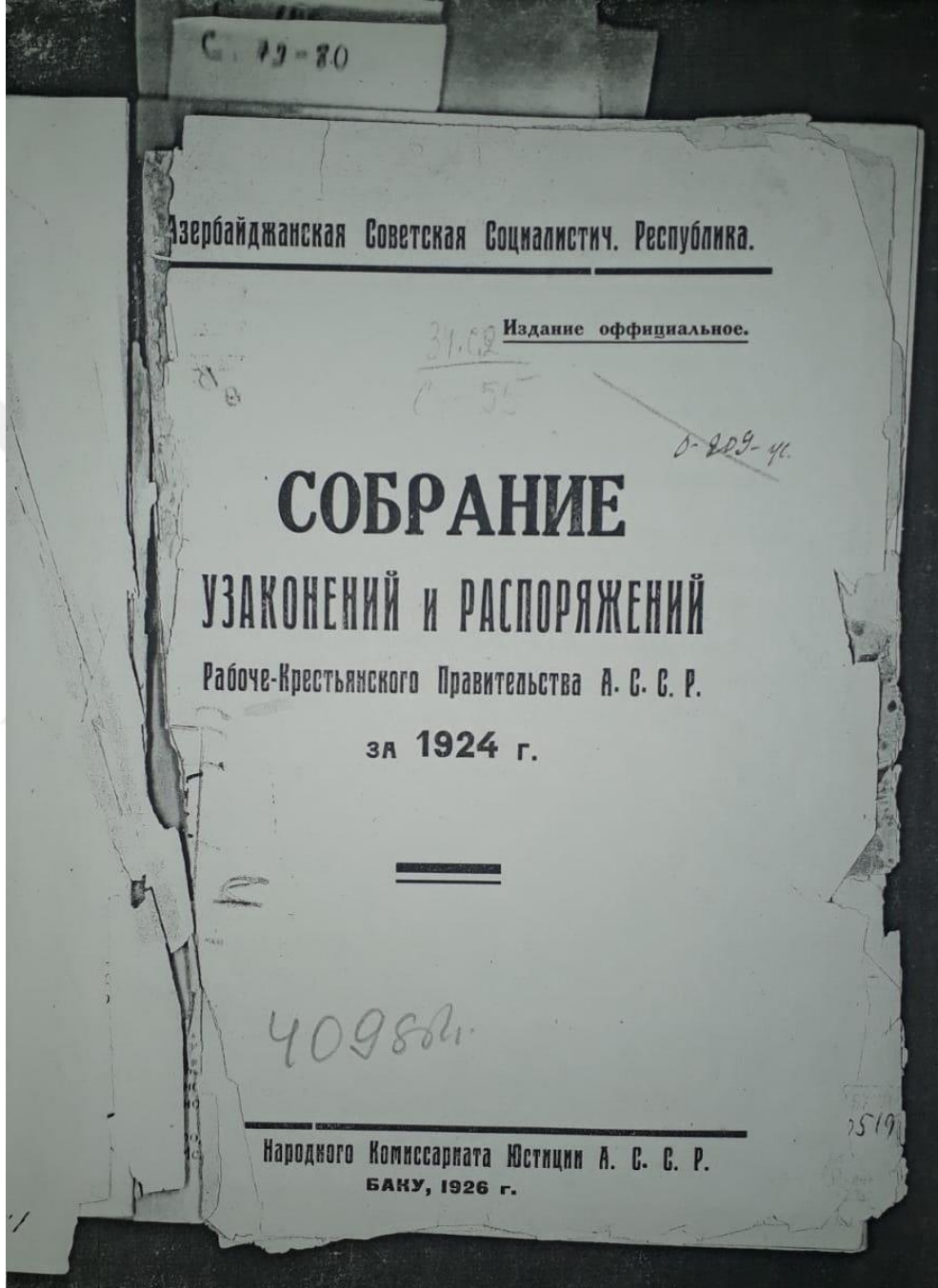
Ek 6.

26 Bakü Komiserlerine Dair Belgeler Toplusu (1918).

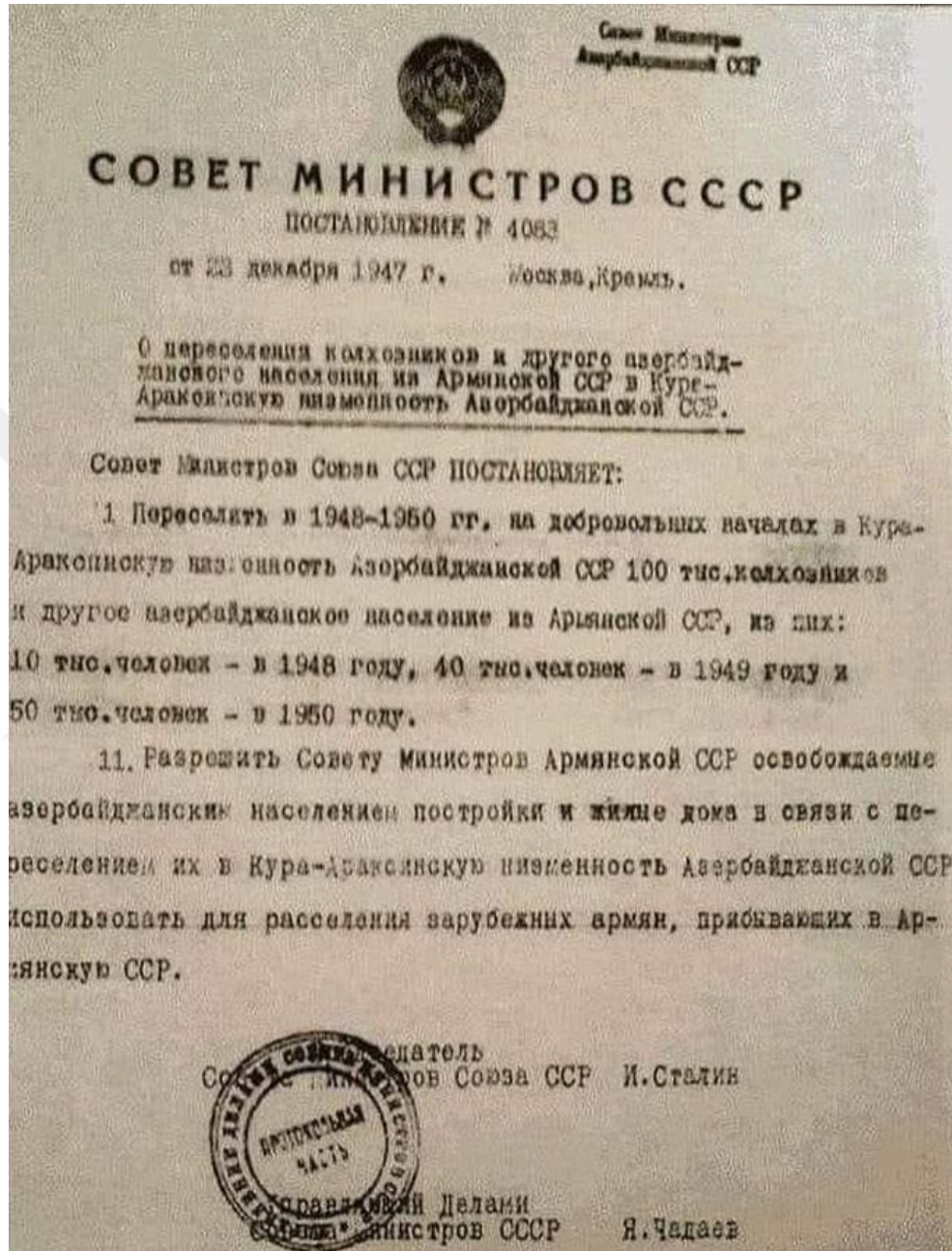
Ek 7.

Dağlık Karabağ ve Nahcivan Özerk Cumhuriyetleri Hakkında ASSC Kararları.

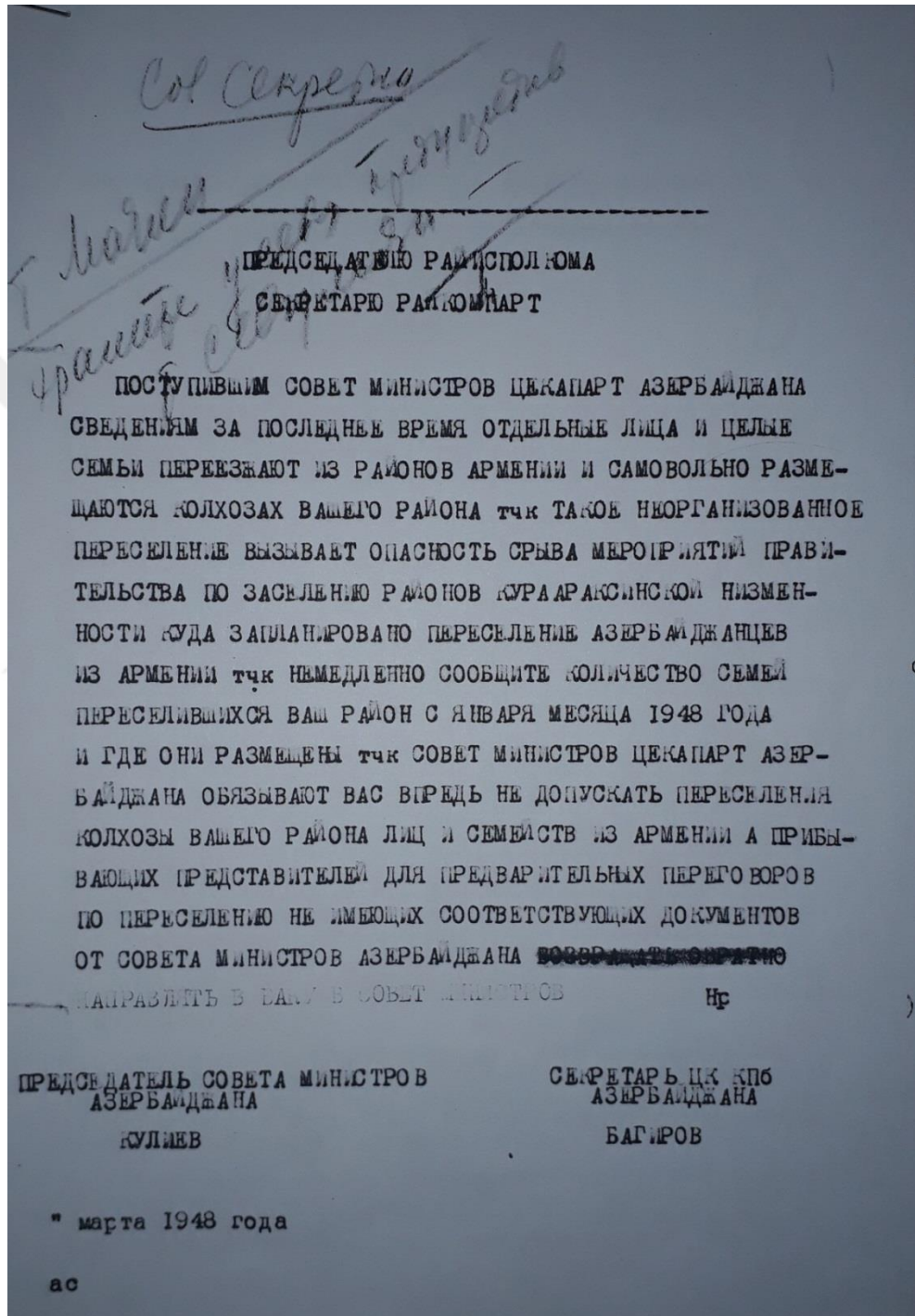
Ek 8.

Ermenistan'dan Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göçü İle SSCB'nin Kararı.

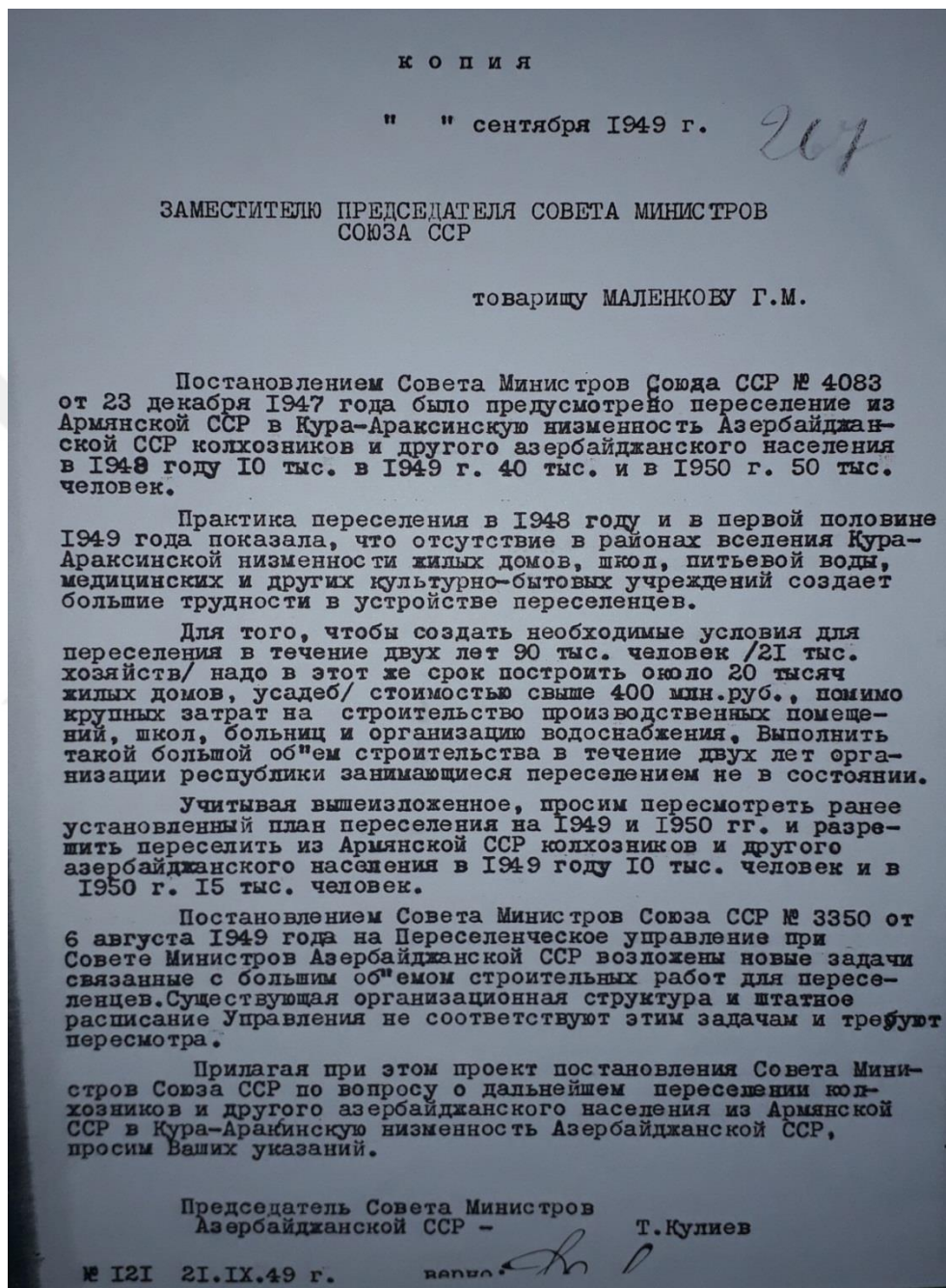
Ek 9.

1948-1953 Ermenistan'dan Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göçleri İle İlgili Yazışmalar, ARDA, f.411, s.26, iş.34.

Ek 10.

1948-1953 Ermenistan'dan Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göçü İle İlgili Azerbaycan Komünist Partisi'nin Kararı, ARDA, f.411, s.9, iş.734.

Ek 11.

Dağlık Karabağ'da Uygulanacak Olan Özerk Yönetim Şekline İlgili Yapılacak İşler Hakkında Azerbaycan Komünist Partisi Kararı, ARPIİSSA, f.1, s.84, iş.16.

- 2 -

I. О задачах, вытекающих из постановления ЦК КПСС "О мерах в связи с введением особой формы управления в Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР"
(тт.Поляничко, Гусейнов, Везиров)

В связи с введением временно особой формы управления Нагорно-Карабахской автономной областью Азербайджанской ССР Центральный Комитет КПСС принял постановление, которым приостановил полномочия Нагорно-Карабахского обкома Компартии Азербайджана впредь до проведения выборов нового состава обкома партии.

ЦК КПСС предоставил Комитету особого управления НКАО полномочия обкома партии, право решать все вопросы партийного строительства, передал ему в качестве рабочего органа аппарат обкома партии, привел его структуру и численность в соответствие с новыми задачами. Комитету предоставлено право работать как коллегиальному органу.

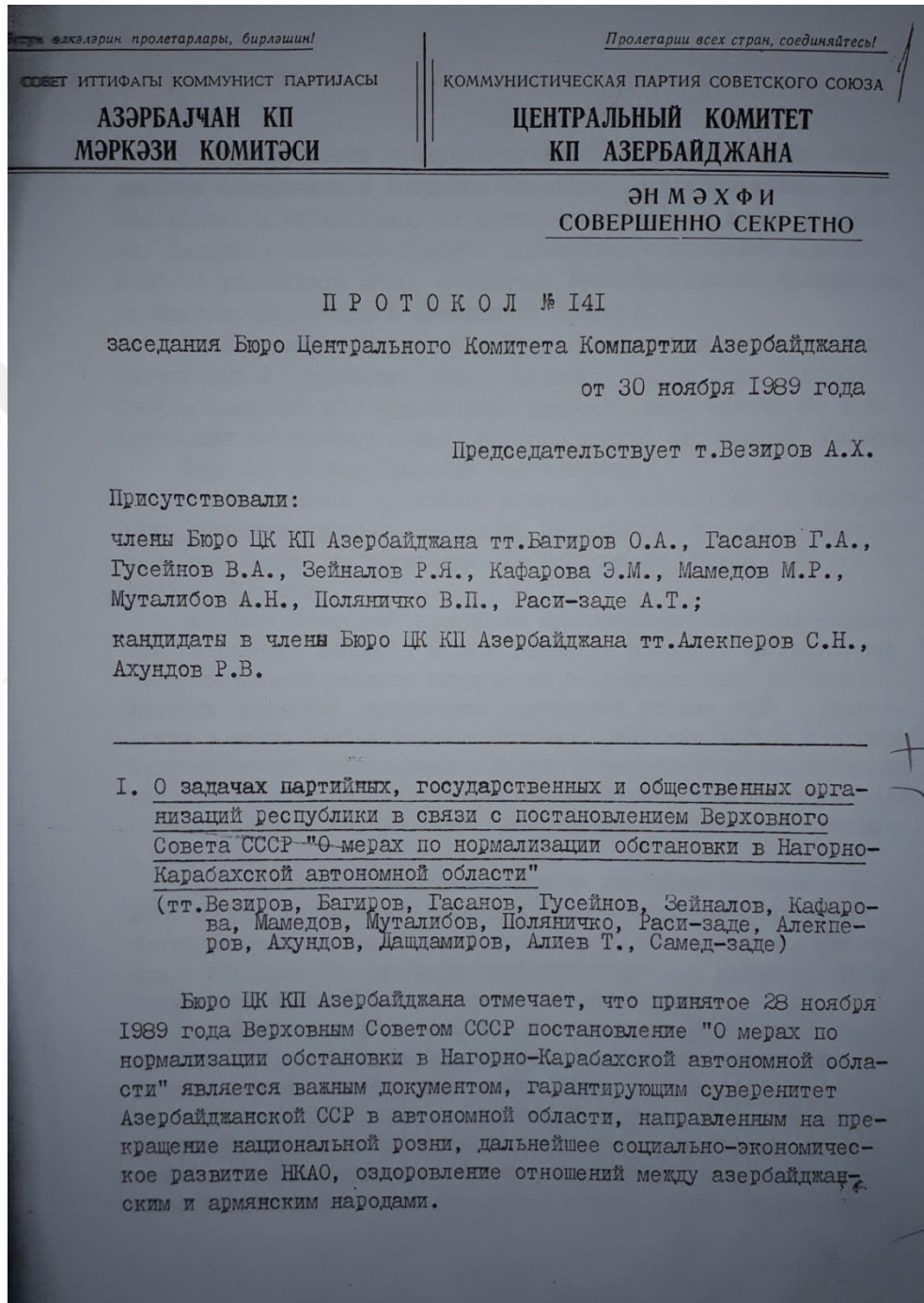
ЦК КПСС установил, что Комитет особого управления Нагорно-Карабахской автономной областью, как партийный орган, работает под непосредственным руководством ЦК КПСС и во взаимодействии с ЦК Компартии Азербайджана.

Комитету особого управления НКАО предоставлены все функции политического, государственного и хозяйственного руководства. Перед ним поставлена задача - добиться нормализации общественно-политической обстановки в области, обеспечить общественный порядок и безопасность граждан, выполнение постановлений ЦК КПСС, Президиума Верховного Совета СССР и Совета Министров СССР по Нагорному Карабаху, организовать бесперебойную работу всех предприятий и организаций, наладить торговое, коммунально-бытовое и медицинское обслуживание населения.

Комитету поручено безотлагательно разобраться с расстановкой руководящих кадров, включая средства массовой информации, а также хозяйственную сферу независимо от подчиненности. Назначать при необходимости на основные участки уполномоченных, решать все другие кадровые вопросы.

Ek 12.

Dağlık Karabağ'da Durumun Kontrol Altına Alınması İçin Azerbaycan Komünist Partisi'nin 30 Kasım 1989 Tarihli Kararı, ARPIİSSA, f.1, s.84, iş.115.

● Ermenistan'a toprak verilebilmesi için Türkiye'nin onayı şart

Azerbaycan'da söz hakkımız var

● Sovyetler'in aramızda imzalanan Moskova ve Kars anlaşmalarına göre, Sovyet Azerbaycanı'na bağlı özerk Nahçıvan Bölgesi'nin Ermenistan'a verilmesi Türkiye'nin izni şart

Nilüfer YALÇIN
• ANKARA

SOVYET Azerbaycanı'na bağlı özerk Karabağ ve Nahçıvan bölgelerinin Sovyet Ermenistanı'na verilmesi için Ermeni baskıları artarken, Türkiye'nin resmi mutabakatı olmadan, Nahçıvan bölgesinin uluslararası anlaşmalara engel olduğu saptandı. Böyle bir devri onaylayan ve Türkiye'nin mutabakatına bağlayan anlaşmalar, 16 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşması ile 13 Ekim 1921 tarihli Kars Anlaşması, Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında imzalanan ve halen yürürlükte olan Moskova Anlaşması'nın 3. maddesine göre, "İki taraf Nahçıvan arazisinin, Azerbaycan himayesinde muhtariyeti halde bir arazi teşkil etmesi —Azerbaycan bu himayeyi üçüncü bir devlete terk etmemesi şartıyla— ittifak ederler."

Buna göre, Moskova Anlaşması'na taraf olan Türkiye'nin rızası ya da mutabakatı olmadan, Sovyet Azerbaycan Hükümeti, Nahçıvan arazisini Sovyet Ermenistanı'na terk edemeyecek.

Yetkililer, bu durumun Sovyet hükümetince bildirildiğini, ayrıca Ermenilerin de bu yüzden Nahçıvan bölgesiyle ilgili isteklerini şimdilik on plana çıkarıp, önce Karabağ'ın kendilerine verilmesini istediklerini belirtiyorlar.

NAHÇIVAN VE KARABAĞ'IN SİYASİ ÖYKÜSÜ

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Türklerine karşı Rus orduları yanında savaşa giren Ermenilerin yenilgisi üzerine 2 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Anlaşması'nda Nahçıvan bölgesi Türk egemenliği altında Türkiye'ye bağlı kalmıştı. Gümrü Anlaşması'nın 12. maddesinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Ermenistan'a "Nahçıvan üzerinden geçiş hakkı" tanımıştı. Nahçıvan bölgesinin Sovyet Azerbaycanı'na himayesine bırakılması olayı ise, Türk Hükümeti ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan 16 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşması ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars Anlaşması çerçevesinde gerçekleşmişti.

Her ikisi de halen yürürlükte olan anlaşmalardan Moskova Anlaşması'nın 3. maddesi gayet açık bir şekilde şu koşulu mekte geçirmiştir:

"İki taraf, Nahçıvan arazisinin, Azerbaycan himayesinde muhtariyeti halde bir arazi teşkil etmesine —Azerbaycan bu himayeyi üçüncü bir devlete terk etmemesi kaydıyla— ittifak ederler."

Bağka bir deyimle, Sovyet hükümeti, Nahçıvan bölgesini Azerbaycan'dan alıp Ermenistan'a bağlayabilmek için, tek başına karar verecek durumda değildir. Böyle bir karar ancak Türk devletinin de katılması ve mutabakatı ile mümkündür.

Uluslararası hukuk uzmanlarına göre, Moskova Anlaşması tutanakları incelendiğinde 3. maddede sözü edilen (üçüncü bir devlet) ten kasdın Sovyet Ermenistan'ı olduğu açıkça görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı arifesinde ve sırasında Ermenilerin, bulundukları bölgelerdeki Müslüman Türk halkına karşı giriştikleri cinayet ve katliamlar karşısında, hem Türkiye hem Sovyetler Birliği hükümeti, böyle bir onay alınmadan uygulamaya girmişlerdir. Bu nedenle Nahçıvan gibi tamamen Türklerle meskün bir bölgenin ancak Azerbaycan himayesinde güvenliğe sahip olacağı kabul edilmiştir.

YORUM
Sami KOHEN

SOVYET lideri Mihail Gorbacov, 18 Şubat'ta "Milli azınlıklar sorunu ile ciddi şekilde ilgilenmeliyiz; çünkü bu, toplumumuzun en esaslı ve hayati sorunudur" şeklinde konuştuğu zaman Ermenistan ve Azerbaycan'daki olaylar henüz çıkmamıştı. Son günlerde bu iki cumhuriyette olup bitenler, Gorbacov'un teşhisinin doğruluğunu ortaya koydu.

Ermenilerin Azerbaycan'a dahil olan Nagorno-Karabağ bölgesi üzerinde hak iddia etmesi ve bu amaçla "İttifak" gösterileri düzenlemesi ile patlak veren olaylar Sovyet liderini bir açmazla sürüklemiş bulunuyor.

Eğer Ermenilerin istediğini yerine getirirse Azeriler ayağa kalkacak ve kargaşa bütünü alevlenecek. Ayrıca bu, SSCB'deki diğer milli azınlıkların da buna benzer taleplerle harekete geçmelerine yol açacak.

Eğer şimdilik bir soruşturma ve inceleme gerekçesi ile taraflara kabul ettirdiği bir ayık süreden sonra Ermenilerin yeniden sokaklara dökülmeleri halinde "demir yumruk" la bunu bastırmaya kalkarsa gene kanlı olaylar çıkabilir. Ayrıca bu huzursuzluk ve gerilim, "glasnost" ve "perestroika" politikasını da tehlikeye düşürebilir, hatta Kremlin'de izlenmesi gereken yol hakkında anlaşmazlıklara da neden olabilir.

Bu olay gerçekten Gorbacov'un başını derde sokmuştur. Bunun içinden çıkmak için nasıl davranacağı şimdiki bütün dünyada merak konusudur.

SOVYETLER Birliği'nde "Ermeni sorunu"nun birdenbire neden ortaya çıktığını anlamak zor değil.

Sovyet Ermenistan'ındaki Ermeni "milliyetçiliği" Gorbacov'dan önceki dönemlerde kontrol altında tutulabiliyordu. Ama "glasnost" politikasının getirdiği nispi serbestlik Kazakistan'dan Estonya'ya kadar SSCB'nin çeşitli bölgelerinde etnik grupların duygularını ve isteklerini daha rahatça ifade etmelerine imkân verdi. İşte Erivan'daki Ermeni

militaların başlattığı ve süratle yayılan hareket bu ortamdan yararlandı. (Ancak "açıklık", olaylar çıktıktan sonra hemen kısıtlandı ve örneğin yabancı gazetecilerin bu bölgeye girmelerine izin verilmedi)...

Diğer bir neden, Gorbacov'un reform politikasını uygularken, diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi, Ermenistan'da da yolsuzluklara ve pis işlere bulaşan parti yöneticilerini görevlerinden atmıştı. Bu insanlar da el altından Ermeni militalarının isteklerini körüklemek suretiyle oç almak istemiş olabilirler.

Nihayet, önemli bir faktör de Ermeni "ayaklanması"na SSCB'deki Ermeni Kilisesi'nin ve ayrıca Rusya dışındaki (özellikle ABD'deki) Ermeni örgütlerin bir nevi çanak tutması veya onu desteklemesidir. "Büyük Ermenistan" hayali pesindeki ASALA'nın da bu hafta yaptığı bir açıklama ile Sovyet Ermenistan'ındaki olayların harareti destekçisi olarak ortaya çıkması dikkat çekicidir.

BU hareketin şimdilik Moskova'yı (ve bugünkü rejimi) hedef tutmaması aslında Gorbacov'un rahatlatmaya yetmeyecektir.

Gerçi olay bu aşamada Ermenilerin Azerilere düşmanlığından ve Azerilerin de buna sert tepki göstermesinden kaynaklanan bir etnik ve dinsel çatışma olarak görünüyor. Ama Ermeni militalar Gorbacov'un kendi istekleri doğrultusunda onlem almaması halinde ona karşı da cephe alabilirler. Nitekim "Tides" diye düşünen bu militalardan birinin "Sovyet makamları bizi uyutamazlar" demesi de bunu gösteriyor.

Gorbacov, "hır" çıkmasın, bu tür sürüşmeler ülkenin diğer bölgelerine yayılmasın diye Ermenilere ödün verebilir mi? Böyle bir ödün verdiği takdirde Azerilerin tepki göstermesine ve bunun diğer bölgelerdeki militaları cesaretlendirmesine yol açmaz mı?

Sovyet liderinin işi gerçekten zor. Dediği gibi, bu halen Sovyet toplumunun karşılaştığı en ciddi sorun haline geldi bile...

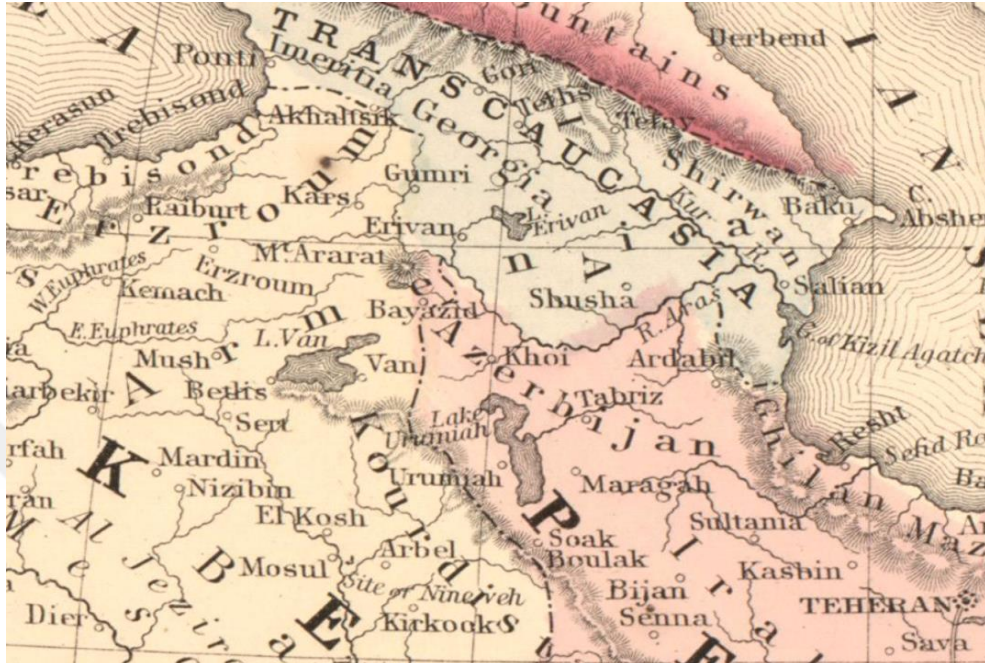
► İlaçsız, Diyetsiz, Zahmetsiz. Zayıflatır, Dinçleştirir, Dinlendirir!..

Mil PA
BEKLEYİN

187

Ek 16.

Güney Kafkasya Haritası, Harita 1.

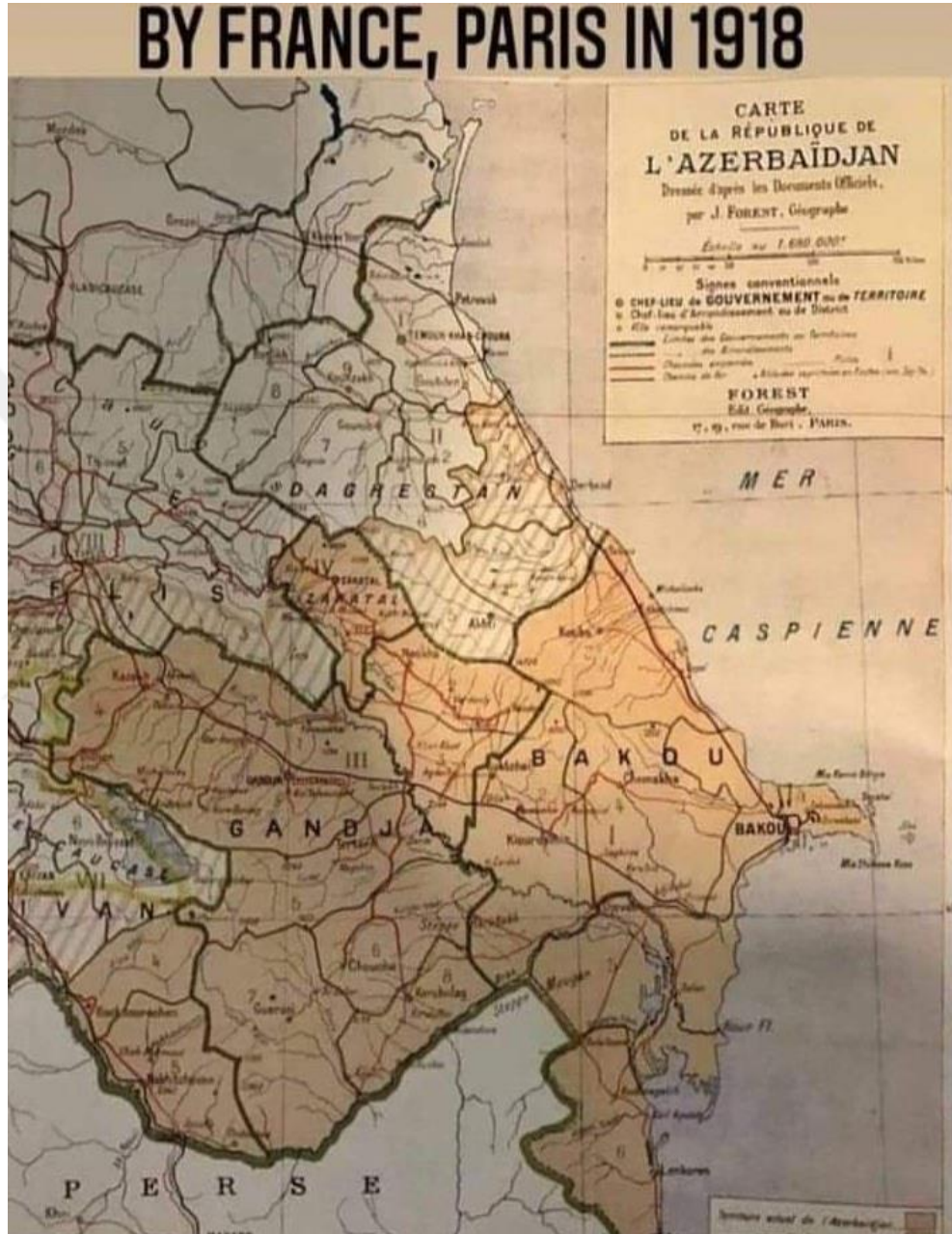

18. Yüzyıl Karabağ Hanlığı Haritası, Harita 2.

Ek 17.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Paris Barış Konferansı'nda Kabul Edilen Haritası, Harita 3.

Ek18.

Sovyetler Birliği Dönemi (1920-1991) Güney Kafkasya Haritası, Harita 4.

Sovyetler Birliği Dönemi (1920-1991) Azerbaycan ve Ermenistan Haritası, Harita 5.

Ek 19.

XX. Yüzyılın İlk Çeyreği Ermenilerin Güney Kafkasya'da Gerçekleştirdiği Katliam ve Soykırımlar

Ek 20.

**Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan Zorunlu Göç Ettirilmesi (1948-1953),
(1988-1991).**

Ek 21.

Azerbaycan OMON Kuvvetlerinin, Göygöl İlinin Çaykent Köyünde Ermeni Terör Çetelerine Karşı Düzenlediği Halga Askeri Operasyonu 30 Nisan 1991.

Ermeni Saldırılarına Karşı Nahcivan'daki Gönüllü Birlikler

Ek 22.

Bakü'de 20 Ocak Olayları, 20 Ocak 1990.

